Eduard Claudius

Nyugtalan idők

Kossuth

Eduard Claudius – eredeti nevén Schmidt – egy Ruhr-vidéki munkáscsaládban született, maga is szakmát tanult, és igen hamar bekapcsolódott a munkásmozgalomba. A hitleri időket emigrációban és harcban töltötte: részt vett a spanyol polgárháborúban, a nemzetközi brigádokban megismerkedett számos haladó gondolkodású íróval és publicistával; ottani élményei tették tulajdonképpen íróvá.

Az 1945. év Észak-Olaszországban találta őt, a „Garibaldi" partizánbrigádban. A felszabadulás után hazatért, majd véglegesen az NDK-ban telepedett le, s jelentős közéleti, politikai, írói tevékenységet folytatott.

Az emlékezések mozaikjai két időszakban, párhuzamosan rendeződnek: a „jelen", tehát a háború végétől az 1950-es évek elejéig tartó időszak emlékanyagát meg-megszakítják a gyermek- és az ifjúkor, valamint az emigráció éveinek emlék-

Eduard Claudius

Nyugtalan idők

Kossuth Könyvkiadó / Zrínyi Katonai Kiadó
1973

A mű eredeti címe:
Eduard Claudius: Ruhelose Jahre / Erinnerungen
Mitteldeutscher Verlag / Halle (Saale)
Fordította: Széll Jenő

© Hungarian translation: Széll Jenő / 1973

A hajnal fényei

Azon a tavaszon történt, mikor véget ért a háború. Mielőtt visszatértem volna Münchenbe, láttam lógni Mussolinit és Clara Petaccit, a plaza Valettán, egy kiégett garázs gerendázatán. A lábuknál fogva akasztották fel őket. Petaccinak arcába csüngött a szoknyája, lehulló szőke haja olyan volt, mint a kóc; véráztatta, kékesszürke zakójában Mussolini sem nyújtott jobb képet. Tolongó sokaság zaja ülte meg a teret. A közeli utcákból még mindig fegyverropogás hallatszott, de a tömeg ügyet sem vetett rá. A garázs közelében álltunk; orrunkba csapott a hullák, az alvadt vér édeskés szaga. A tömeg izzadságpárájában a legkisebb fuvallatot sem éreztük.

A Comoi-tó északi partjánál, a hegyekbe vezető úton, az egyik partizánegység megállított egy teherautó-oszlopot, és minthogy nekik volt *több* gépfegyverük, az oszlopot kísérő SS-ek kénytelenek voltak megadni magukat. A gépkocsik átkutatásakor találtak rá Mussolinira és Petaccira. Napok óta többször vették már a szövetségesek rádiófelhívását, helyesebben mondva parancsát: ha elfognák Mussolinit, élve kell átadni a parancsnokságuknak. A szövetségesek még nem keltek át a Pón, a partizánok azonban már elfoglalták Omegnát, és egész Felső-Itália szabad volt. Minden addigi tapasztalatunk ellenére biztosak lehettünk benne, hogy Mussolinit bármely szövetséges bíróság is halálra ítélte volna. Az őt fog-

lyul ejtő partizáncsoport azonban nyilván úgy gondolta, hogy ami biztos, az biztos. Mussolinit agyonlőtték, és vele együtt Clara Petaccit is. Minthogy pedig nem látszott fölöslegesnek megmutatni, igazából ki vetett véget Felső-Itáliában a kísértetjárásnak, a hullákat Milánóba vitték, és ugyanannak a garázsnak a gerendázatára kötötték fel, ahová néhány héttel előbb Mussolini személyes utasítására a FIAT Művek néhány munkását akasztották fel ugyanilyen módon.

Nem éreztük magunkat biztonságban a hullámzó tömegben. Egyetlen meggondolatlan német szó a fejünkbe kerülhetett volna, hiába volt fegyverünk és hiába voltak velünk olasz partizántársaink. Napokkal előbb a felszabadított Omegna egyik üzletében fülön fogtak, és egy börtönné átalakított iskolába vittek minket; magának az egységparancsnokunknak, Pipónak nem kis erőfeszítésébe került, hogy megmentsen bennünket a kivégzéstől. SS-ek, a fasiszta hadsereg katonái, szétvert egységek csoportosan igyekeztek civil ruhában láthatatlanná válni. Ilyen fasiszta álturistáknak véltek minket is. Sovány vigasz volt, hogy aztán kérték a bocsánatot, és halotthalvány arcunkra vörösborral igyekeztek megint színt varázsolni.

Mikor autón elhagytuk a teret, lövéseket hallottunk. A szövetségesek egyik előretolt felderítő egységének katonái lőttek – amerikaiak. A garázshoz igyekeztek, de mire odaértek, a hullákat már eltávolították. Az egyetem felé hajtottunk; a tetőkről lövöldöztek; a golyók jobbra-balra a kocsi mellett csapódtak be.

Az egyetemen volt a partizánparancsnokság főhadiszállása, és mi is ott kaptunk egy szobát. Volt ott szalonna, egész láda tojás, még sonka és szalámi is; örültünk nagyon, mert hónapok óta kecsketejen, túrón, birkahúson, esetleg sovány csirkén éltünk, s most végre igazi harapnivalóhoz jutottunk. Év elején a „Szabad Németország"-bizottság utasítására, a svájci határőrség tüzében, fegyveresen keltünk át a határon;

részt vettünk a harcokban Milánó felszabadításáig, és most úgy éreztük, a tizenkét évig tartó hosszú út végéhez érkeztünk. Nem tudtuk ugyan, mi történik Berlinben, és az egyetem körüli épületekben és kertekben éjszakánként még mindig lövések dördültek, de a béke már csak napok kérdése volt. Nagyon nehéz, szinte elviselhetetlen volt mindaz, amin átmentünk, ám az az érzés, hogy ott a garázsnál egy sötét, véres korszak véget ért, már teljesen a hatalmába kerített bennünket. Összerezzentünk, ha lövések dördültek, de éjszaka már nem hagyott nyugodni minket a remény, hogy az emigráció évei, az illegális élet, a háború és a börtönök után végre hazatérhetünk. És mindig csak egyazon kérdésen rágódtunk: mi vár ránk otthon? Milyen is lesz az a Németország?

A partizánhadsereg parancsnoksága megbízott, hogy szóljak a foglyokhoz, azt mondok nekik, amit akarok. Így történt, hogy előző este ott álltam előttük az aulában. Kerestem és alig találtam a szavakat, úgy éreztem, hogy számukra érthetetlen nyelven beszélek. Amikor elhallgattam, a ketrecek csöndje vett körül. Megtört, fénytelen szemek meredtek rám a maszkszerű arcokból. Ezeket az elnyűtt egyenruhájú embereket nyilván ugyanazok a kérdések gyötörték, mint minket: mi vár ránk otthon? Milyen is lesz az a megvert Németország?

Néhány óra múlva a parancsnokságra hívattak. Már a folyosón harsogó hang ütötte meg a fülünket:

– Követelem, hogy adjanak át a szövetségeseknek!

Beléptünk az ajtón, s egy testes német tábornokot pillantottunk meg; egyenruhájából ítélve a Waffen-SS-hez tartozott. A felháborodástól pulykavörösen ordított a partizánokra. A sarokban két, gumit rágó amerikai katona ácsorgott. Láthatóan sem németül, sem olaszul nem értettek, és az egész história nem is érdekelte különösebben őket. A kocsmárosképű tábornok tombolt:

– Magukat nem tekintem nemzetközi jog szerinti hadviselő félnek! Csőcselék, orvlövész banda!

Azért mert ilyen pimaszul beszélni, mert azt hitte, nem értik? Vagy úgy gondolta, hogy a két amerikai elég védelmet jelent? Biztosan ő is hallotta a szövetségesek óránként megismételt rádióparancsát, amelyben felszólították a partizánokat, hogy minden foglyukat adják át az előrenyomuló szövetséges egységeknek. A sok kivégzés pedig, a falvakban és a tanyákon véghezvitt rombolás most mind megtorlatlanul maradjon?

Guido, a parancsnokság őrnagya, civilben umbriai paraszt, megkért, fordítsam le neki a tábornok szavait. A vér különben már elöntötte a fejét, mert fordítás nélkül is kitalálta, miket mondhat a tábornok. Ez, ahogy meghallott engem beszélni, felém fordult, s eltorzult ajkakkal és ökölbe szorított kézzel velem kezdett üvöltözni. Hevenyészve lefordítottam a szavait; volt amit ki is hagytam, Guidón pedig nem látszott, mit forgat a fejében. A tábornok, ahogy így együtt látott minket: Albertet, a Saar-vidéki bányászt, a terueli és az ebrói harcok zászlóaljparancsnokát, azóta barátomat és elvtársamat, meg Adolfot, a svájcit, aki Amerikában nőtt fel és onnan ment Madridba – mindhármunkat civilben, de revolverekkel fölfegyverezve –, elgondolkodhatott volna. Ám egy csöppet sem juhászodott meg. Biztosan katonaszökevényeknek nézett bennünket.

– Hé, vigyázz! – harsogta. – Szökevények . . . Hazaáruló csürhe . . .!

Nehéz volt türtőztetni magunkat ebben a szóáradatban. Albert alig észrevehetően kacsintott, és én tudtam, hogy ez mit jelent. Intett Adolfnak, aki megértette, és nyomban beszédbe elegyedett a két amerikaival. Azok először meglepődve néztek rá, aztán mégis eltávoztak vele a szobából.

– Jobban tenné, ha egy kicsit szerényebb lenne – figyelmeztettem a tábornokot. – Nézzen szembe a valósággal,

lássa be, milyen helyzetben van. A partizánparancsnokság foglya!

Mint az eszeveszett, úgy kezdett ordítani. Olyan nehéz beletörődni a vereségbe? – gondoltam magamban. Vagy attól van úgy oda, hogy „civilek" fogták el?

– Elintézzem? – kérdezte Albert.

Guido még mindig mozdulatlanul állt, gondolkozott egy darabig, majd így szólt hozzám:

– Nincs már szükségem rátok. Egyet-mást nagyon jól megértettem abból, amit mondott, de biztos akartam lenni a dolgomban. Még csak nem is fordítottad le az egészet.

Akkor is hallottuk a tábornok hangját, amikor már becsuktuk magunk mögött az ajtót:

– Követelem, hogy szövetséges bíróság elé állítsanak . . . Nem én adtam ki a parancsot . . . Én csak végrehajtottam . . . Nem tehetik meg, hogy csak úgy agyonlőnek . . .

Visszamentünk a szobánkba. Nemsokára megjött Adolf is.

– A Dóm térre vittem a két amit. Lebzselt ott néhány lány – mesélte –, azokkal aztán elmentek.

Az éjszaka csendjét még mindig géppisztolysorozatok törték meg. Gondolataink nem hagytak nyugodni, kimentünk hát a városba. Alig néhány száz méter után azonban jobbnak láttuk, ha visszatérünk. Az ujjak még mindig nagyon könnyen rájártak a ravaszra, és egyetlen meggondolatlan szó túl korai és dicstelen végét vethette volna utunknak, amely a Ruhr-vidékről Svájcon és Franciaországon át Spanyolországba, majd onnan megint vissza vezetett.

Nem tudtunk aludni, csak szótlanul hevertünk az ágyunkon. Bort ittunk, cigarettáztunk, és a lövések kint az éjszakában éppoly nyomasztóan hatottak ránk, mint az olykor hozzánk is felhallatszó örömkiáltások. Harcoltunk mi is, de mi nem voltunk győztesek. Ami a hazatérésünk után ránk várt, éppoly nehéznek látszott, mint ami mögöttünk volt. Nem tudom, mire gondolt a másik kettő, az én fülemben azonban

vissza-visszacsengett a tábornok hangja: „Hazaárulók . . . Szökevény csürhe . . .”

Nem mintha valami nagy hatással lett volna rám, mert amit ő a hazájának tekintett, az nem volt az enyém. Hanem, hogy így lesz ez majd később is? Suttogás és gyűlölködés kísér? Gyűlölet vesz majd körül bennünket otthon is?

A partizánok kénytelenek voltak eleget tenni a szövetséges parancsnokság utasításának; a foglyokat át kellett adniuk, a fegyvereket be kellett szolgáltatniuk. Az amerikai hadsereg győztesként vonult be, és ebben a helyzetben, míg meg nem kötik a békeszerződést, a hadijog volt érvényben. Az ugyancsak győztes partizánhadsereg egyenjogú katonai hatalomként való elismerésére nem lehetett számítani. Az előnyomuló amerikai előőrsegységek tartózkodóan viselkedtek ugyan, nemigen firtatták a kiadott rendelkezések megtartását, mégis, egyik napról a másikra fegyvertelen partizánokat lehetett látni, még ha sokuk nadrágja a farzseb tájékán és zakója a mellénél gyanúsan ki is dudorodott. Az éjszakai lövöldözések sem szűntek meg az egyetem udvarain.

A partizánparancsnokság mintegy utolsó feladatként ránk bízta a foglyok egy csoportjának felülvizsgálatát, akik, ha állításaik beigazolódnak, mint antifasiszták térhetnek haza. De merre, melyik úton? Senki sem ismert közülünk egyetlen szabályszerű, egyetlen legális utat, még a magunk számára sem.

A felülvizsgálandó csoport különös módon főként hadtápszolgálatosokból, vasutasokból és törzskari beosztottakból állt, bár volt köztük természetesen néhány katona a harcoló alakulatokból is, leginkább idősebbek. A harcok végső szakaszában egy-egy katona belátta a további küzdelem értelmetlenségét, átállt, és most nem tekintették katonának, de fogolynak sem. Omegnában egy kisebb egységnél találkoztunk egy fiatal hadnaggyal; Müllernek hívták. Német volt és katona, ahogy az a nagy könyvben elő van írva; feladta az

ellenállást, és egész századával átállt. Katonái már az utolsó napokban hazaindultak, ő maga pedig mint a Garibaldi-brigád tagja, szabadon mozgott. Több, hosszan tartó eszmecsere után őt is elengedtük. Még azt is lehetővé tettük számára, hogy Svájcon keresztül ugyanazon az úton térjen haza, amelyen mi jöttünk.

Nyomasztó hatással voltak rám a katonák, akik az egyik előadóteremben várakoztak rám. Külön-külön ültek magukba mélyedve, és ha nagy ritkán csoportba verődtek, akkor kártyáztak. Gyulladásos, fáradt szemükben a megvert kutya félelme bujkált, és rendszerint kiszöktem a teremből anélkül, hogy egyetlen szót váltottam volna velük.

Elsőként egy már nem fiatal férfi jött az „irodánkba", egy osztrák vasutas. Tartózkodóan, majdhogynem gyanakvóan viselkedett. Puhatolóztunk, fontos és kevésbé fontos kérdéseket tettünk fel neki, de minél többet kérdeztünk, annál gyanakvóbb lett. Tétova és határozatlan válaszokat adott, mi pedig nevetségesnek éreztük, hogy bizalmatlanabb velünk, mint mi ővele. Minél jelentéktelenebb dolgokról faggattuk – a családjáról, a származásáról, a szolgálati idejéről, de arról is, hogy mint vélekedik az elmúlt években történtekről –, annál türelmetlenebb, sőt gorombább lett.

– Ki bízta meg magukat, hogy vizsgáztassanak minket? – kérdezte végül dühösen.

– A partizánok parancsnoksága!

– És még ki? S honnan jönnek maguk?

– Hónapok óta együtt harcolunk a partizánokkal!

Kitérő válaszainktól még inkább magába zárkózott. Nyilván arra gondolt, hogy átállt katonák vagyunk. Odaadtam neki a spanyol köztársasági hadseregtől kapott zsoldkönyvemet. Átvette, lapozgatott benne, ellenőrizte a fényképet, végül megszólalt:

– Julius Deutsch elvtárssal találkoztál?

- Én a 11. Nemzetközi Brigádban voltam, ő pedig egy

spanyol egységet vezetett – válaszoltam, majd megkérdeztem: – Részt vettél a floridsdorfi harcokban?

Bólintott.

– Ismered Karl S.-t?

Karl is ott volt Floridsdorfnál még egészen fiatalon, és a vereség után a Szovjetunióba ment. Katonai kiképzést kapott, majd alig néhány hétre rá a guadalajarai front véres csatáiban egy gépfegyveres századot vezetett. Az elmúlt éveket együtt töltöttük a Locarno melletti Gordola internáló táborában.

– Bécsben majd viszontlátod – mondtam a vasutasnak, ahogy az arcába néztem.

1944 őszén, mielőtt a lágert elhagytuk és átléptük volna az olasz határt, Karl Svájcból Genován és Jugoszlávián át egy csoporttal átverekedte magát Bécsig. Isten tudja hogyan, milyen veszélyek közt. Megérkezését azonban jelezték nekünk.

A vasutas most már feloldódott, barátságosabb lett, és bizalommal beszélt magáról is, meg egyéb, számunkra fontos dolgokról. Rákerült a hazatérők jegyzékére. Ezt természetesnek vette, nem is köszönte meg, úgy viselkedett, ahogy kellett, és távozott. Szívesen folytattam volna vele a beszélgetést egy pohár bor mellett.

Nem mindenkivel volt azokban a napokban ilyen örvendetes találkozásunk. Nyolcszáz fogoly közül mintegy hatvanan jelentkeztek antifasisztának. Néha nagyon lehangoló volt a kérdezősködés, az eredmény pedig egyenesen kiábrándító; a határtalan naivitástól a nyilvánvaló hazugságig előjött ott minden, ami csak elképzelhető. A gyereksorból alig kinőtt kiskatonák azt hitték, az már elég ok a hazatéréshez, hogy valamelyik nagybácsijuk, aki mindaddig nyilván az egész család szégyenfoltjának számított, egyszer valamikor tagja volt a Vörös Segélynek vagy a szakszervezetnek. Mások egy-egy tisztjükkel való összetűzésükkel hozakodtak elő, mondván, hogy ők „mindig is ellene voltak". Kettőnek meg-

néztük a hóna alját, és megtaláltuk a vércsoportjuk tetovált jelét. „Igazira" nem sokra akadtunk, és minél tovább tartott ez a lelkizés, annál lehangoltabbak lettünk. – Csürhe . . . Most egyszerre mind antifasiszták . . . – dohogott Albert – . . . Mindig ellene voltak . . . A pofájukra kéne mászni . . .

Jó volt, hogy hetek múlva Münchenben összeakadtunk az egyik akkori hazatérővel; nem csalódtunk benne, tisztességesen szerepelt a penzbergi szénbányában. De akkor esténként az egyetemen újból és újból csak azon rágódtunk: milyen is lesz, ha majd mi is hazakerülünk? . . .

És milyen emberekkel kell majd együtt élnünk? Ma is jól emlékszem egy taknyos kölyökre, akinek pimasz flegmája alaposan kihozott a sodrunkból. Bőrkabátban és bőrzakóban, az elmúlt hetek zűrzavaraihoz képest túl jól öltözötten, rátelepedett az asztal szélére.

– Állítsátok már ki azt a flepnit – kezdte. – Már Münchenben vár rám a párt.

Egyszerre tele lettem ellenkezéssel és gyanakvással, elöntött a méreg. Akik addig megjelentek az „irodánkban", akár magabiztosnak vagy zavartnak, akár hangoskodónak vagy riadtnak mutatkoztak, látszott rajtuk a megilletődöttség, egyfajta reménytelenség, nem egy pedig mintha bénultságba esett volna. Mindegyiken meglátszott, hogy kicsúszott a talaj a lába alól, még azokon is, akik a rendszer összeomlását várták és ettől reméltek maguknak jobb lehetőségeket.

Ez meg most itt feszít előttünk bőrruhában, magabiztos pökhendiséggel, mint aki minden körülmények közt kivereksz magának, ami kell neki.

– Melyik pártról beszél? – kérdeztem halkan és krákogva, mert valami összeszorította a torkomat.

– Ne játssza meg magát . . . hát a kommunista pártról – mondta nevetve, és jobb karján feljebb húzta a kabátujjat, hogy a zsebébe nyúljon, nyilván cigarettáért.

– Nem jó helyen jár – kezdtem volna mondani, de ő a szavamba vágott. – Mit kerülgeti, mint macska a forró kását? Maga kommunista, én is a párt tagja voltam, mármint az illegális pártnak ... Ide hallgasson, ismerem Münchenben ...

Jó néhány elvtárs nevét sorolta el, akik már a legális időkben ismertek voltak és bizonyára az illegalitásban is tovább dolgoztak.

– Vegye csak le a kabátját meg a zakóját is – utasítottam kelletlenül.

Dühösen felpattant, de minthogy Albert néhány lépést tett feléje, falfehéren levetette a kabátját, aztán a bőrzakót, végül mikor Albert már a kezét emelte, az ingét is.

Csuklótól fölfelé mindkét karját könyékig karórák borították, az egyszerű acélszerkezetűtől az aranyig. Albert egyiket a másik után lecsatolta, és gondosan az asztalra tette.

– Velük akartad volna fedezni a pártjelvény költségeit, ugye? Te csirkefogó!

Én meg csodáltam, hogy türtőzteti magát, mert különben gyorsan járt a keze.

A szövetséges főparancsnokság alig néhány nap leforgása alatt végérvényesen berendezkedett a városban. Partizánokat már nemigen lehetett látni, helyettük annál több csoportokba verődött amerikai katonát.

A város semmivel sem lett nyugalmasabb, zajosan és elevenen lüktetett az élet. Az üzletek kinyitottak, az élelmiszerellátást úgy-ahogy biztosították.

Fölöslegesnek éreztük magunkat. Északra kívánkoztunk, hazafelé. Elvtársainktól megtudtuk, hogy szövetséges utazási engedély nélkül aligha juthatunk át a Brenneren. A fasiszta haderő utolsó maradványai az osztrák Alpokba vonultak vissza, s a szövetségesek megszállva tartottak minden stratégiai szempontból fontos hágót.

Svájcon át menni nem tartottuk tanácsosnak ... Mindhár-

munkat egyszer s mindenkorra kiutasítottak az országból, mindhárman a svájci hatóságok engedélye nélkül hagytuk el az internáló tábort, mindhárman hamis papírokkal, fegyveresen keltünk át a határon. És azt is tudtuk, hogy a Szent Gotthárd-hágónál a svájci katonai rendőrség minden szerelvényt alaposan ellenőriz.

Jó tanácsokkal ellátva, csekély motyónkkal a vállunkon a szövetséges városparancsnokságra tartottunk. Biztosak voltunk benne, hogy végül majd valamelyik titkosszolgálatnál kötünk ki.

Elhaladtunk a kapu előtt ácsorgó hórihorgas, gumit rágó őrök előtt, aztán vég nélküli várakozás következett egy előszobában. Mikor végre megnyílt valamelyik ajtó, egy-egy tiszt lépett ki, lopva végigmért bennünket, bement a másik szobába, majd kisvártatva visszament az elsőbe. Nem volt nehéz rájönnünk, mit jelent ez: „feltűnés nélkül" a külsőnket ellenőrizték. Az sem lepett volna meg, ha elvisznek egy zárkába, levetkőztetnek és megmotoznak minket.

Teltek-múltak az órák. Végül megelégeltük a dolgot; elhatároztuk, hogy távozunk. Ám a kapuban ácsorgó őrök arca egyszerre megmerevedett, géppisztolyt fogtak ránk; nem volt mit tenni, visszaballagtunk az épületbe. Külön engedély nélkül nem lehetett kijutni a szabadba, az meg nem látszott tanácsosnak, hogy incidenst provokáljunk.

Bent a folyosón ajtóról ajtóra próbálkoztunk, de egy kivételével valamennyi zárva volt. A nyitott ajtón át kis szobába jutottunk. Kövérkés, ősz hajú tiszt ült az íróasztalnál. Meghallgatott minket, cigarettával kínált, futólag belenézett a papírjainkba – a spanyol néphadsereg zsoldkönyve, a svájci idegeneket ellenőrző rendőrhatóság igazolványa, egy fénykép nélküli írás, amely a Garibaldi-brigádhoz való tartozásunkat igazolta –, és jó ideig egy árva szót sem szólt.

Nekünk az volt a fontos, hogy bebizonyítsuk, nem a szét-

széledt SS-ek közül valók vagyunk, akiket az utóbbi napokban civil ruhában fogtak össze.

– Nem tudunk maguknak igazolványt adni a hazautazásukhoz – szólalt meg végre hibátlan németséggel, jóllehet Adolf mindent angolul magyarázott el neki. – A személyazonosságuk bizonytalan, ezt még ellenőrizni kell. És Ausztriában még tartanak a harcok. Elvisszük magukat egy Milánó melletti gyűjtőtáborba, ott kipihenhetik a hegyekben kiállott fáradalmaikat.

Nem kellett egymással szót váltanunk, anélkül is tudtuk, mit tegyünk. Fogolytáborba? Elkeveredni a fasiszta hadsereg maradványaival és mindazokkal, akik az összeomlás után odakerültek?

– Megengedi, hogy visszamenjünk a penziónkba a csomagjainkért? – kérdeztem.

Bólintott. Kinyílt az ajtó, s valaki rekedt hangon megszólalt: – Go on! Körül sem nézhettünk, máris egy dzsipben ültünk, és a Dóm tér felé, az állítólagos „penziónkhoz" hajtottunk. Megálltunk egy általunk megjelölt üzletház előtt, hátizsákkal a hátunkon kiszálltunk, és megkértük az őrünket, várjon egy kicsit.

Bent végighaladtunk számos folyosón, megtaláltuk a hátsó kijáratot, és amilyen gyorsan csak tudtunk, elpárologtunk.

Vasutas-egyenruhába bújtatva, piszkosan és kormosan csempésztek ki minket az elvtársaink Milánóból. Como közelében, a svájci határnál kellett megvárnunk a határátlépéshez szükséges előkészületeket. Állítólag mégis találtak Svájc felé járható utat a hegyeken át, éppen a Szent Gotthárd-hágón keresztül. De ehhez új ruha kellett, bőrönd és kalap, meg még ami hozzátartozik a szabályszerű utashoz. A kis falu a Comói-tó partján – ahol várnunk kellett –, valóságos üdülővé vált a számunkra, bár korántsem úgy, ahogy az amerikai tiszt gondolta. Szőlőskertek közt feküdt a falu, girbegurba köves utaktól szabdalt domboldalon. Mikor

egy késő délután híre terjedt, hogy itt a béke, mi is üdvlövéseket adtunk le a kézről kézre adott géppisztolyból.

Egyikünk se gondolta volna, hogy megérünk valaha egy ilyen májusi napot. Öreg szőlősgazdákat láttam sírni; ahogy a vaskos pohárból itták a bort, belefolyt a könnyük. Újból és újból összeölelkeztek, ittak és énekeltek, s minket is bevontak ebbe a nagy testvériességbe. Napokon és éjszakákon át folyt az ünnepség. Sötéten ömlött a bor a mázas cserépedényekből, a pincék mintha kifogyhatatlanul ontották volna. Muzsika és lövöldözés verte fel a hegyek csöndjét. Mindhárman úgy éreztük magunkat, mintha mi lettünk volna a falu legderekabb fiai és a lányok legjobb barátai. Emlékszem, egyszer késő éjszaka egy fekete hajú, izmos testű lány, akivel éppen táncoltam, hirtelen szívszaggató zokogásban tört ki, kitépte magát a karomból, és kifutott az éjszakába. A körülöttünk levők szeme elborult, az arcok megdermedtek.

– A barátját agyonlőtték – mondta halkan a paraszt, aki mellé leültem. – A németek. Maguk persze nem tehetnek róla.

Olyan május szakadt ránk, amilyet nem éltünk még meg soha. Ha visszagondolok azokra a hetekre, nem látok magam előtt egyetlen verőfényes napot sem; mintha szüntelenül eső áztatott volna bennünket, csípős, szélverte eső. Akkor kezdett szakadni, amikor barátaink egy másik faluba vittek át minket, amely a Lago Maggiore olasz oldalán feküdt. Ez volt utolsó stációnak kiszemelve, mielőtt átlépjük a határt. Néhány napig egy kis bodegában csücsültünk. Jó bort ittunk, a föld illata érződött belőle. Esténként a kandalló tüzénél melegedtünk, de idegesen és türelmetlenül; a hegyekből hazatérő öreg parasztok meg legények, akikkel együtt borozgattunk, nyilván csodálkoztak, miért számlálgatjuk a napokat. Nem volt talán jó dolgunk? Volt mit enni-inni, nagyokat nevettünk együtt, néha fel is öntöttünk a garatra, és a lányok sem kerültek el bennünket.

Mi bajunk volt hát?

Dolgozni képtelen voltam. Ha asztalhoz ültem egy ív papírral, mintha hirtelen kiürültem volna, holott percekkel előbb tisztán és élesen ott volt előttem mindaz, amiről írni akartam. Kész mondatokat, olykor egész oldalakat képzeltem el megírva, de a fehér papírral szemközt már csak a fügefát láttam az ablak előtt, a szőlővel beültetett domboldalt, a fényesen szürkéllő terméskő falat, meg a földbe süppedt kis parasztházakat. Ezen kívül semmit! Ha tudtam volna azokban a napokban, hogy éveken át egyetlen árva sort sem fogok papírra vetni, aligha lettem volna úrrá a kétségbeesésemen. Így azonban azzal vigasztaltam magam, hogy majd otthon! Hiszen a már kiadott regényemen kívül van még egy kéziratban, azonkívül egy csaknem befejezett elbeszélés. Nyugalomra van csak szükségem, semmi másra!

Ma már tudom, hogy valójában teljesen áthatott a félelem attól, ami előttem állt.

Egy reggel váratlanul betoppant hozzánk egyik olasz barátunk, egy nálam nem sokkal fiatalabb, erőteljes, fekete hajú legénnyel, és szólt, hogy csomagoljunk. Ez a fiatalember visz majd át minket a hegyeken. Az üres papírlapot összegyűrtem, a fogkefét és a szappant becsomagoltam; a lóhalálában készült új öltöny kartondobozba került, és alig néhány perc elteltével, búcsú nélkül robogtunk el a zuhogó esőben. Meg kellett kerülnünk a Lago Maggiorét a túlsó oldalon levő határig, onnan kellett útra kelni a hegyeken át Locarno felé. A cél Ascona volt, ahonnan reméltük, hogy továbbjutunk.

Mikor kiszálltunk a gépkocsiból és az alacsonyan függő ködfellegek közt útnak indultunk, úgy zuhogott, mintha dézsából öntötték volna. Néhány lépés után köves ösvényen találtuk magunkat, amely a dombon felfelé az erdőbe vezetett.

Olasz részről nem volt mitől félnünk. Ha voltak is még határőrök, ilyen időben aligha tartózkodtak kint, de mind-

hárman tudtuk, hogy a régi állam összeomlásával szétszóródtak a szélrózsa minden irányába. Az új állam még nem alakult meg, a szövetséges szervek pedig egyelőre nem értek rá arra, hogy a svájci határ biztosításával törődjenek.

Ázottan, mint az ürge, a ködös esőben caplatva azt sem tudtuk, mikor léptük át a határt. Hol volt egyáltalán a határ? Térdig merültünk egy zúgó hegyi patakba; honnan is lehetett volna tudni, hogy olasz vagy svájci patak-e? Az útirányt úgy-ahogy követni tudtuk, jóllehet a sűrű ködben egy-egy fát vagy bokrot is alig lehetett felismerni, és olykor még az is megesett, hogy lefelé vezetett, amit eredetileg emelkedőnek véltünk. Egyszóval, rendkívül előnyös időt fogtunk ki. A szakadatlan esőtől bőrig ázva, hónunk alatt az új ruha málló kartonjával egyre kevésbé bírtuk a mászást, és átkoztunk már mindent: istent és embert, az utat és a határt, a vezetőnket és magunkat. A legény pedig előttünk mintha acélból lett volna, csak ugrált át a patakokon, mint a kecske, és mikor egyszer a vízbe estem, mintha pehely lettem volna, úgy húzott ki.

Fogalmam sincs róla, meddig tartott ez a csúszkálás. Az idő valamelyest kivilágosodott, tehát dél volt, aztán megint szürkébbre fordult, tehát délután lett, és egyetlen falat élelem, egyetlen korty ital nélkül mentünk bele az estébe.

Egyszerre csak terméskő fal meredt elénk, a végét egyik irányban sem lehetett látni. Mintha a világ végét határolta volna ez a fal; és minthogy mögöttünk szürkén és nyirkosan az eső vont falat, elfogott a határtalan egyedüllét érzése. A legény, a vezetőnk, hirtelen fölnevetett, egy kiskapuhoz ment, a zsebéből elővett kulccsal kinyitotta, és egy tágas pinceszerű helyiségbe vezetett minket. A félhomályban egy férfi várt ránk, és szótlanul a következő helyiségbe tessékelt. Svájcban voltunk. Kartonjaink szétmálltak, az öltönyök átáztak és összegyűrődtek. Mikor beszálltunk az autóba, hogy Asconába induljunk, egymáson végignézve elég bizonytalan érzés

fogott el bennünket. Tudtuk, hogy egy garázshoz visznek minket, de onnan továbbjutni Bächleinhez, a barátomhoz, ebben az állapotban szinte lehetetlennek látszott. Egyetlen reményünk volt, hogy talán eláll az eső. El is állt, és sértetlenül eljutottunk Bächleinhez. Úgy meredt ránk, mintha az égből pottyantunk volna elé. Bár mindig az volt a fő gondja, hogy semmivel se terhelje magát, ami veszélyeztethetné svájci „tanyájának" biztonságát, jogát a szabad életre, mégis remekül viselkedett. Otthon voltunk nála.

Alig emlékszem már rá, mikor találkoztam, mikor beszéltem vele első ízben. Azt hiszem, a barakk előtti sorakozón láttam meg először, ahogy a többi lágerlakóval együtt ő is kezében tartotta a tisztára mosott munkabakancsát, a fényesre pucolt jancsiszögekkel. Vastag szemüveglencséi mögött gúnyosan csillogott a szeme, széles ajkait megvetően elbigygyesztette, egész arckifejezése elárulta, hogy nehezen állja meg szó nélkül. A lágerparancsnok, egy alacsony, zömök férfi, foglalkozására nézve technikus, akinek jobb szíve volt, mint ahogy mutatta, végigment a sor előtt. Ellenőrizte a bakancsok meg a napi robot után kikefélt vagy éppenséggel kimosott munkaruhák tisztaságát. Bächlein előtt mintha meg akart volna állni, de gondolt egyet, és továbbment. Majdnem a sor végére ért már, amikor Bächlein halkan maga elé suttogta: – Tisztára elment az eszük!

Mindazt, ami számára érthetetlen vagy hihetetlen volt, olyan emberek megnyilatkozásának tartotta, akiknek „elment az eszük". Ha civil internáló táborban katonai drillt kényszerítettek ránk, ha napi ötven svájci rappen fejében útépítésen kellett dolgoznunk, ha imitt-amott értelmetlen zaklatásnak voltunk kitéve, abban ő annak bizonyságát látta, hogy „tisztára elment az eszük". A francia összeomlás nyárutóját éltük, mikor Európa szinte rezignáltan nézett szembe a fasiszta fenyegetéssel. Zsidók, szocialisták és katolikusok töltötték meg a lágert, kommunisták csak csekély számban.

Éjszakánként, az álmatlanság csendjében, érezni lehetett az izgatott szívverést, a kapkodó lélegzetek nyugtalanságát.

Bächlein foglalkozására nézve vágó volt a filmszakmában. Angolul, spanyolul és franciául olvasott, bejárta szinte az egész világot, és volt benne valami számomra vonzó: a sokat látott ember varázsa. De ugyanakkor valami kétes is, egy árnyalatnyi kikopott polgáriság. Katolikus volt, de nem ahogy mi többiek kommunisták vagy szocialisták voltunk, meggyőződésből, ő „karitász-katolikus" volt. Amikor megkérdeztem, miért hagyta el Németországot, így felelt:

– Hát lehet disznókkal együtt élni disznóólban?

Azokban a hónapokban a „Zöld olajfák"-on dolgoztam,* elbátortalanodva, gyötrődve a feltorlódó események láttán, a háború közelségén és elképzelhetetlen kimenetelén. Mikor Bächlein elolvasta a „Zöld olajfák" első ötven oldalát, elgondolkodva így szólt:

– Még egyszerűbben! Dagály, bombaszt, retorika a halála minden nagy témának. És ez nagy téma!

Másnap visszakaptam tőle a kéziratot; húzás húzás mellett, felkiáltójelek, kiemelések, s mindebből láthattam, hogy semmit sem csináltam még. Vörösen, mint egy pórul járt kisdiák, iróniájától sértve, hiúságomban és öntudatomban megbántva, hetekig feléje sem néztem a kéziratnak. De Bächleinnel mégis jó barátok lettünk, és később, mikor kiszabadult a táborból, az ő segítsége nélkül nem egy kapcsolatom megszakadt volna és sok minden nem sikerül. A lakása otthonunk lett, szellemes iróniája pedig ébren tartotta bennünk a reményt a Moszkva elleni fasiszta támadás hónapjaiban. Pedig ismételten hangoztatta, hogy esze ágában sincs „velünk tartani".

Most, amikor a hosszú menetelés után ázottan és kimerül-

* *Eduard Claudius:* Zöld olajfák. Fordította: Gyurkó László. Zrínyi Katonai Kiadó. 1960.

ten betoppantunk hozzá, habozás nélkül befogadott, és amint sötétbe borultak az utcák, elvitt minket egy kocsmába.

Manapság, az idegenforgalom korában, mikor a vidéket elárasztják a gazdasági csoda országának turistái, aligha találhatók már meg ezek a kis borpincék. A föld, a bor és a fokhagyma illata keveredett bennük az emberek izzadságszagával, akik a szőlőkben vagy építkezésen, erdőben, vagy kőtöréssel dolgozták végig a napot. A piros, borfoltos kőasztalok körül vidám nevetés hangzott. Olyan volt ez nekünk, mint a megváltás a hosszú évek bizonytalansága és fenyegetettsége után. A mázas korsókban a bor sötét volt, mint az alvadt vér. Az alkonyati utcák a nyár közelségét ígérték. Röpködtek a szavak, össze-összecsendültek a poharak. A milánói egyetemen eltöltött hetek, a mindennapos vizsgálatok a maguk nyomasztó eredményeivel, a gyötrő gondolatok, a szorongás a hazatéréstől – mind feledésbe merültek. Pihentünk a körülöttünk szálló szavak és mondatok érdes csengésében, mintha nem kellene soha felkerekednünk. Bächlein azonban hirtelen riadt tekintettel súgta a fülünkbe, hogy mennünk kell. Amint kiértünk a sötétedő utca nyárias csendjébe, izgatottan közölte velünk:

– A rendőrség három SS-katonát keres, akik ma illegálisan lépték át a határt!

A nyugalom rövid órája elmúlt. Megértettük, miről van szó: hírét vették az érkezésünknek, és SS-katonáknak mondtak minket, hogy a nyomozáshoz biztosítsák a lakosság segítségét. Fel kellett készülnünk a továbbutazásra. Rendelkezésünkre állt a gordolai tábor két lepecsételt elbocsátó levele kitöltetlenül és aláíratlanul. A lágerparancsnok aláírását nem volt nehéz utánozni. Mindegyikünk más-más napon eredt útnak; elsőnek Albert, utolsónak én, de a következő mindig csak akkor indult, ha az előzőnek az érkezéséről már hírt kaptunk. Mivel én voltam az, akinek már nem jutott elbocsátó levél, a Szent Gotthárd-hágón való biztonságos

átutazásom érdekében számomra női kíséretről gondoskodtak.

Idegesen és bizonytalanul, mégis azzal a szent meggyőződéssel szálltam vonatra, hogy minden jól végződik majd. Esetleges elfogatásom esetén egy-két hónapnál hosszabb fogsággal nem kellett számolnom, most azonban, hogy az ország már felszabadult és nyitva állt a hazavezető út, elviselhetetlen lett volna akár csak egy napot is rács mögött töltenem. Megnyugtatott és biztonságot adott, hogy beszéltem a svájci német tájszólást.

Alighogy elindult a vonat, útitársnőmmel az étkezőkocsiba mentem. Rendelés közben a pincér nem fogott gyanút; az első akadályt tehát szerencsésen vettük. Biztos voltam benne ugyanis, hogy a határrendőrség informátorai közé tartozik. Maga az ellenőrzés rendszerint csak a Szent Gotthárd-alagútban zajlott le.

Lassan, sokáig ettünk-ittunk, úgyhogy még javában az étkezőkocsiban ültünk, mikor a határellenőrök megjelentek. Érdektelenséget színlelve észrevettük, hogy csak próbaképp igazoltatnak egyeseket. Mikor közeledtek hozzánk, hangosan, nevetve tereferéltünk, mintha a bor derített volna olyan jó kedvre, ők pedig az „illuminált" hangulatomon mosolyogva, elmentek mellettünk. Örültem, hogy ülök, mikor becsukódott mögöttük a vagon ajtaja. A térdem remegett, a szememet elöntötte a vér, kivert rajtam a verejték, majd hirtelen úgy éreztem, mintha minden megfagyna bennem. Nevetésem kényszeredetté vált, a szájpadlásom kiszáradt. Nehezemre esett egyenesen tartani magam.

Zug am Seeben átszálltunk egy helyiérdekű járatra, szerencsésen megérkeztünk Zürichbe, és a pályaudvarról is baj nélkül jutottunk ki, pedig csak úgy nyüzsgött mindenfelé a sok rendőr.

München csak első németországi tartózkodási helyünkül volt kijelölve. Hogy mi lesz tovább, arról semmi biztosat nem

tudtunk. Azt sem tudtuk, kik maradtak meg az elvtársak közül, kik élték túl a koncentrációs táborokat. Fel kellett építeni a párt új központjait, ezért a svájci német emigrációt elosztották a délnémet nagyvárosokba, függetlenül attól, hogy ki-ki Németország melyik részéből származott.

A vezetőség nem örült túlságosan annak, hogy Svájcon keresztül térünk haza. Megérkezésünk veszélyeztette ennek az amúgy sem teljesen legális tervnek a megvalósítását. Emellett pénzproblémákat kellett megoldani, új felszerelést beszerezni, így aztán a Fritz Sperlinggel folytatott első megbeszélések nem éppen nyugodt légkörben zajlottak le. Voltak az adott pillanatban megoldhatatlan kérdések is, például a pártból való igazságtalan kizáratásom. Ezt röviddel Olaszországba utazásom előtt közölték velem, a kizárás törlésével egyidejűleg. Sok minden tisztázásra szorult a több éves illegalitás következtében. Bő anyagot szolgáltatott a nézeteltérésekhez például a Morgenthau-terv. A vezetőség egyik tagja, Bruno Goldhammer, biztos volt benne, hogy az amerikai imperializmus a maga megszállási zónájában megsemmisít minden ipari bázist, és így a német népet megfosztja minden lehetőségtől, hogy műszaki és intellektuális képességeinek latba vetésével kilábaljon a jelenlegi szerencsétlenségből. A Hitler-fasizmus ellen most még együtt harcoló erők közötti, már világosan észlelhető ellentéteket az elvtársak egyik csoportja egyáltalán számításba sem vette, mások pedig kijelentésekkel, idézetekkel szőrszálhasogatóan bizonygatták, és jaj volt a más véleményen levőknek, különösen ha ki is mondták a véleményüket. Legkevesebb, hogy politikailag zavarosnak, értetlennek bélyegezték őket. Voltak, akik emiatt elszigetelődtek és visszavonultak. Töméntelen egyéb politikai nézeteltérést, terméketlen spekulációt lehetne még említeni, amelyek a tétlenségnek ezen iszonyatos éveiben kaptak lábra. A háború befejezésének pillanatában, amikor a való élet konkrét feladataival

kellett megbirkózni, ezek mégis nagyrészt elvesztették jelentőségüket.

Néhányan az elvtársak közül, így Ludwig Ficker, Franz és Gerhard, még a háború vége előtt átszöktek a határon, hogy részt vehessenek a remélt felkelésekben, és hogy kiépítsék a párt támaszpontjait egészen Münchenig. Egyesek az elmúlt hetekben eljutottak Dél-Németország északi részéig, Frankfurtig.

Nem sok csomagolnivalónk volt; a hátizsákba egy ing, fogkefe és szappan, a zsebbe valamennyi pénz, és ki-ki vásárolt még egy olcsó zsebórát, hogy majd elcserélje. Számunkra érthetetlen hírek szivárogtak át a határon: pénzért nem kapni semmit, de a legsilányabb óra is aranyat ér; a bakancsszög értékesebb az igazgyöngynél, és a parasztok már ott tartanak, hogy a tehénistállóba is szőnyeget terítenek, a legértékállóbb valuta pedig a cigaretta. Azonkívül jegyre mérnek húst, vajat és mindent, ami létfontosságú! Egy szép nyári hajnalon mégis könnyű lélekkel indultunk útnak.

Velünk tartott Trude Ficker is Münchenbe, a férjéhez. Mikor megláttuk a pályaudvaron, a jól megtermett, erőteljes asszony szinte roskadozott a hátizsákja alatt; akkora volt, hogy mindhármunk zsákja kényelmesen belefért volna. Ám egyikünk sem ajánlkozott, hogy átvegye tőle. Ki tudhatta, hány kilométer áll még előttünk, hányszor kell majd a vonat lépcsőjén lógnunk?

Szívszorongatóan békés hangulatot árasztottak a svájci városkák, a júniusi napfényben fürdő idilli falvak. A mezőkön ökrös szekerek jártak, itt-ott szántottak, és az utak sima szalagján máris több autó közlekedett, mint hetekkel előbb.

Simán ment minden; az volt a benyomásunk, mintha átmenetileg az egész svájci rendőrséget szabadságolták volna. Az egyik pályaudvaron, már közel a határhoz, Gerhard várt ránk. Kipihentnek látszott. Olyan természetes magabiztossággal, olyan derűs mosollyal adott kezet, ahogy a lágerben

azelőtt nem láttuk soha. Még Svájcban volt, mégis olyan hatást tett ránk, mintha börtönből szabadult volna, semmi sem mutatta, hogy illegálisan tartózkodik itt. És ha letartóztatják? Átteszik a határon, ahol már nem a fasiszták várják! Mert ez a félelem gyötört addig mindannyiunkat oly sok éjszakán át, minden lidérces álomnál kegyetlenebbül!

Egymás mellett mentünk mind az öten – ahogy közös lágeréletünk során soha, egyetlen percig sem tehettük –, háborítatlanul, jókedvűen, tréfálkozva. Gerhard kivezetett minket a faluból az erdő felé, ahol a határ húzódott. Különös, számunkra alig felfogható dolgokról mesélt. A német falvakban és városokban visszamaradt fasiszták az asszonyokat és lányokat próbálták felhasználni arra, hogy a francia csapatok kegyeibe férkőzzenek, ezek azonban partizánegységek voltak, nem sokra mentek velük. A helyi hatóságok körében nem volt még tisztogatás, de ahol dolgunk akad velük, például az élelmiszerjegy-hivatalban, nagyon is szolgálatkészek, több jegyet adnak a megengedettnél, aztán fűnek-fának mesélik, hogy a hazatért emigránsok megzsarolták őket. El lehet képzelni, mennyi jegy vándorol ilyen módon a saját zsebükbe. Utazáshoz külön engedélyre van szükség, de mi könnyen megkaphatjuk. És beszámolt a mindennapi élet sok-sok apró részletéről, amit mind úgy fogadtunk, mint valami idegen világ híreit.

Az ösvényen szép nyugodtan haladva, mintha csak reggeli sétánkat végeznénk, elértük az erdőt. Időnként leültünk, rágyújtottunk és beszélgettünk; jelentéktelen dolgokról, de minden szavunknak, minden nevetésünknek mintha különleges csengése lett volna.

Egy terebélyes bükkfa alatt Franz várt ránk. Összeölelkeztünk, mintha egy örökkévalóság óta nem láttuk volna egymást, pedig néhány hónapja volt csupán, hogy elváltunk; ő idejött, a határhoz, mi Olaszországba. Arcán vidám nevetésével, melyet betegségeiben, börtönben, a hosszú évek láger-

életében sem veszített el soha, tele életkedvvel várt ránk, hogy baj nélkül átvigyen a határon. Súlyos megpróbáltatások voltak mögötte, minden bizonnyal több, mint valamennyiünk mögött. A koncentrációs táborban töltött évek után el kellett hagynia Németországot, majd Spanyolországba ment, mint mi többiek. Sebesülés, betegség és a Spanyol Köztársaság összeomlása után rövid ideig Genfben élt – kitűnően beszélt franciául –, a háború kitörésekor letartóztatták, s börtönbe, majd lágerbe vitték. Hány kellemes órát töltöttünk együtt! Milyen gyakran hallottam és hallom még ma is biztató szavait: „Írj! Ki kell ezt mondani! Majd ha visszamegyünk, meg kell nekik mondanod!" Hitt abban, amit papírra vetettem – ezt nem minden barátunkról tudnám elmondani –, és sok töprengésen, sok komor gondolaton átsegített a hitével. Esténként, a nehéz út- vagy gátépítő munka után, a tűző napon vagy esőben kiállt kemény nyolc óra után már várt rám, és amikor a közös zárka valamelyest lecsendesedett, az asztalomhoz ült, ahol írtam, és minden közeledőt elzavart. A börtönökben és a lágerekben töltött hosszú idő eszményi olvasóvá formálta. Szerette az irodalmat, tudott egyetlen verssorért lelkesedni, sok mindent megértett egy-egy regény, novella vagy elbeszélés felépítéséből; mindenekelőtt a dikció tisztaságát szerette.

Most ő segített át minket a határon. Mindannyiunk számára megszerezte a francia határőrs beutazási engedélyét, és hogy ne kelljen Singenig gyalogolnunk, teherautóról is gondoskodott, amely nem messze a határtól várt ránk. Énekelni kezdtünk, mikor elindult velünk a kocsi. Bár nem győztesekként tértünk haza, annak éreztük magunkat. A szél könnyeket sajtolt ki a szemünkből, és én arra gondoltam: nem ér-e fel egy győzelemmel az, hogy életben maradtunk, hogy mindent túléltünk? Bizony, ez győzelem; pusztulásra voltunk ítélve, de élni akarásunk minden vész és baj felett diadalmaskodott. És láttam magamat, ahogy egykor mint serdületlen kamasz

elhagytam az otthonomat. Itt, ezen az átkelőhelyen léptem át a kétes szabadságba. Úgy úsztam meg a letartóztatást, hogy megszöktem, rokontól rokonhoz bicikliztem, átküzdöttem magam a Ruhr-vidéktől Dél-Németországig; sokszor csűrben vagy az út árkában aludtam. Azt hittem, hogy Svájc a szabadság hona. Az élet azonban megtanított keményen, szigorúan, sokszor kegyetlenül. Életemnek új szakasza kezdődött akkor itt, mikor az erdőn át szöktem.

Lerombolt városok, a házaknál és templomoknál is dúltabb arcok, az utcákon gyaloglók végtelen menete, túlzsúfolt pályaudvarok, a vonatokon fürtökben csüngő emberek. Célhoz érnek valaha? Vagonok lépcsőjén, tetején, ahol egy talpalatnyi helyet találtunk, megvetettük a lábunkat, sodródtunk együtt a hazátlanná váltak áradatával. Szolidárisnak is éreztük magunkat velük? Biztos, hogy alig-alig kötött hozzájuk valami, ám ami előttünk volt, ugyanaz várt rájuk is.

De mi volt az?

Az utazásnak ezekben a zűrzavaros napjaiban, a romok és a megviselt arcok láttán egy gyermekkori álmom kísértett, gyötört éjszakákon át, és napközben sem hagyott nyugton. Egy férfit láttam állni a szántóföldön, dombok közt, és ezek a Westerwald dombjai voltak, az apám szülőföldje. A férfin nem volt kalap, haját felborzolta a szél, ő pedig lehajolt a földhöz; a szél belekapott az ingébe és felduzzasztotta. Fölvett egy rögöt a barázdából, elmorzsolta az ujjai közt, majd parasztszokás szerint a fogai közé vette. Kisvártatva kiköpte, majd megindult a szántón keresztül az út felé. Itt fölvette a földről a zakóját, és a vállára terítette. Botot vágott magának egy mogyoróbokorról, azzal indult útnak, de nem a falu felé, hanem föl az emelkedőre, ahonnan a Lahn völgyébe látni. És ment, mintha örökre elmenne.

Különös, a hazatérés napjaiban mi minden fakadt fel bennem; emlék a múlt valamelyik zugából, és nőttön-nőtt, hogy néha még a jelenvalót is belepje.

A múlt

Egy néni kézen fogva vezetett a folyóparton. Ma is érzem még a keze rángatását, ujjainak melegét és a szorongást, amit az ő izgatottsága keltett bennem. Napsugár pásztázta a vizet; a tovaúszó teherhajók füstfelhőket fújtak. Mellettünk nők mentek el, hosszú, virágmintás ruhában meg szalmakalapban, és férfiak, magas fehér keménygallérban; a velem egyidős fiúkon matrózruha volt, és én irigyeltem őket. Egy fasoron mentünk át; zavarba ejtett a fény villogása a fák terebélyes koronáján, és az enyhe nyári fuvallatok feldagasztották a kigombolt ingemet.

Befordultunk egy útra. Magas bukszus sövények mögött házak bújtak meg, terjedelmes verandákkal meg napsütötte, virágos balkonokkal. Kis idő múlva már egy nagy kertben voltunk, egy sokablakos, hatalmas épület előtt. A kertben olyan fák voltak, amilyeneket nem láttam még soha. Kavicsos úton mentünk a kert közepe felé. Ott egy halastó csillogott, a vízben aranyszínű halak villogtak, és később, vissza-visszatérő gyermekálmaimban a Napnak hosszú aranycsóvája volt, amely leért egészen a halastóig.

A sapkám kemény pereme nyomta a fejemet, és szinte bilincsnek éreztem a néni kezét, amint egyre csak magával vonszolt. Nem nagyon magasan, az égen valami szürke, hosszúkás szörnyűség úszott; olyan volt, mint egy szivar.

Álmélkodásomban és félelmemben eltátottam a számat, és az ujjaim reszketni kezdtek.

– Az meg milyen madár? – kérdeztem. De a néni izgatott arccal csak a tó végéhez vezető utat nézte. Kitéptem a kezem az övéből, a szoknyáját kezdtem cibálni, ő azonban mintha észre sem vette volna izgatottságomat. Rajta kívül mindenki az odafent úszó szivart bámulta. A szörny éppen eltűnt a fák koronája mögött, amikor egy férfi jött felénk. Ócska katonaruha volt rajta, a fején kerek sapka. Szőke, kipödört bajsza volt, és nevetni kezdett, amikor meglátott minket. A néni odarohant hozzá, a nyakába borult, én meg ott maradtam nagyon egyedül az úton. Szégyelltem magam miattuk, hogy csókolóznak. De a többi férfi és a virágos ruhás asszonyok rájuk sem hederítettek.

Aztán a férfi otthagyta a nénit, hozzám jött, a karjába vett és megcsókolt; a bajusza szúrt, és utálatos, kesernyés dohányszag áradt belőle. Megpróbáltam kitornászni magam a karjai közül, de mikor jóságos pillantású szemében észrevettem a gyengédséget, megnyugodtam.

A szürkén csillogó szörny megint feltűnt az égen, még alacsonyabban szállt, egyenesen felénk, és én most már a férfitól kérdeztem:

– Az milyen madár?

Nevetett, magához szorított, majd letett a földre és azt mondta:

– Zeppelin!

Zeppelin – tudtam is én, mi az! De nem kérdeztem tovább, mert láttam, hogy a férfi szeme elborul, arcán valami homályos szomorúság váltja fel a nevetést.

A férfi kézen fogott, másik oldalán a néni karolt belé, és sétáltak, sétáltak, de hogy mit beszélnek, azt nem értettem. Később betértünk egy kocsmába, amely tele volt katonával. Sört ittak, én pedig perecet és limonádét kaptam. Beszélgettek, meg szótlanul is üldögéltek; a nagy csöndben néha meg-

szólalt a néni vagy a férfi, de nem értettem őket, és elbóbiskoltam. Nem tudom már, hogyan váltak el egymástól, azt sem, hogy búcsúzott el tőlem a férfi, csak ködös emléke él bennem annak, hogy egy férfikéz megsimogat . . .

A néni anyám volt, a férfi apám, akit meglátogattunk Benrath am Rheinben, egy héttel bevonulása után. 1914 nyár vége volt, és kitört a háború. Anyám Hildével, a húgommal volt másállapotban, aki néhány hétre rá született meg. Ki tudhatta akkor, hogy a háború és a sztrájkok, az éhség és a nyomor lesz az én osztályrészem is, az akkor hároméves gyereké! Sokáig őriztem magamban apám csöndes, szelíd tekintetét. Aztán szertefoszlott a képe, egyre halványabbá vált, és mikor 1916-ban először jött haza szabadságra, már idegen volt számomra. Anyám néha beszélt róla, de nekem úgy tűnt, mintha egy halottról szólna. Mikor úgy érezte, hogy már nem bír velem és fenyegetéssel kell kordában tartania, azt mondta:

– Megállj csak, majd ha apád visszajön, várj csak!

Apám egyik bátyjával együtt a század elején költözött szülőfalujából, Winnenből a Ruhr-vidékre. A tanya körüli néhány hold nem volt elég az öt gyermek eltartására. Bátyjától tanulta meg a vakolást is; előbb, ahogy szokásban volt, téglát hordott néhány évig.

Anyám anyja az Essener Strasse-i földhözragadt házacskájában a sertésól és a kevés baromfi mellett kifőzést tartott fenn. Nagyapám kiskereskedő volt, kutyafogattal járta a münsteri falvakat. Anyám volt a tizennegyedik gyerek; legfiatalabb öccse, Alex bácsi, mindössze három hónappal volt idősebb nálam.

Apám ebben a kifőzésben lett kosztos 1910 tavaszán. Az elmúlt tél volt az utolsó átmulatott tele, ahogy évekkel később Winnenben elmesélték nekem. – Na persze – mondogatták az öregek, akik a sokszor féktelen tombolásig fajuló

csintalanságomon kevésbé csodálkoztak, mint a fiatalabbak.
– A Wilhelm, az apja, az talán különb volt?

És jöttek a történetek az elnyűhetetlen táncosról, a zabolátlan kötekedőről, aki még a lakodalma előtti télen is annyi pálinkát és sört öntött magába, hogy a táncmulatságról hazamenet majdhogy ott nem fagyott a hóban.

És ez lett volna az én apám, ez a szelíd tekintetű férfi?

Különös volt a szerelmük története is. Helyesebben nem is annyira a szerelmüké, mint a leánykérésé, a lakodalmuké, meg ahogy a fiatal pár kirepült az Essener Strasse-i házikóból. Töviről hegyire nem mondta el nekem soha, sem az apám, sem az anyám. Egy része a gyermekkoromban rokonoktól elkapott szavakból állt össze, másika anyám egy-két elejtett mondatából. Egy júniusi vasárnap reggel miséről hazatérve apám, miután némi kis sörrel is megtámogatta a bátorságát, odaállt a „speier öregasszony" elé, ahogy egész életében nevezte, és megkérte anyám kezét. Megkérte! – Sophie meg én összeházasodunk – jelentette ki, ennél többet – azt mondják – nem is szólt.

Rosszul választhatta meg a pillanatot, mert a nagyanyám is éppen templomból jött, fülében csenghetett még a pap szava, ezért kellett tüstént rádöbbennie, hogy a legény protestáns, a lánya katolikus, így hát éppen vasárnap reggel akarják őt bűnbe sodorni.

– Te . . . a Sophie-t? . . . Egy ilyen tekergő?

Nagyanyám ugyancsak dühbe tudott gurulni, ha kihozták a sodrából, és most kihozták. Még soha nem házasodott be protestáns a családunkba! – kiáltotta. De ez nem volt egészen igaz, mert Fine néni férje, az ács, ugyancsak protestáns volt, méghozzá szász, de áttért a katolikus hitre, s azután nősülhetett. – Régebben – sipítozta nekidühödve nagyanyám – volt a családunkban még egy münsteri prépost is, egy másik meg sekrestyés volt Dülmenben . . . Most meg . . . Szó se lehet róla!

Ezt persze az ujjából szophatta vagy a vágyálma lehetett, mert nem hallottam soha, hogy felmenő ági rokonaim között papok is lettek volna. Az ellenkezője sokkal inkább; csavargók meg lázítók, de papok? – Takarodj azonnal a házamból! Ezzel akarta volna apámat elkergetni, de mikor a két fivére meg a többi öt winneni kőműves is vele akart menni, megengedte, hogy apám ott maradjon.

Magához hívatta az anyámat, aki akkor tizennyolc éves lány volt. Anyám nem beszélt róla soha, hogy mi történt köztük, de a többiek hallották a püfölést és a választékosnak egyáltalán nem nevezhető szavakat, amelyek közül a legenyhébb az éhenkórász, csavargó, részeg disznó, tekergő meg csábító volt. – És még nevetett is – rikácsolta nagyanyám –, nevetett, amikor kidobtam. Apám csakugyan nevetett, és nevetett a végén is; nemhiába mondják, hogy az nevet, aki utoljára nevet. Ősszel a szokásosnál később ment haza a Westerwaldba, és tavasszal a szokásosnál hamarabb jött vissza a Ruhr-vidékre. Azt nem tudom, nagyanyám írt-e neki vagy az anyám. De februárban megvolt a lakodalom, júliusban pedig a világra jöttem.

Csoda, ha nagyanyám úgy érezte, hogy lóvá tették? Apámnak bele kellett ugyan egyeznie, hogy az elsőszülöttet, vagyis engem, katolikusnak keresztelnek, és azt mondják, ezt ugyanazzal a hamiskás mosollyal tette, mint ahogy a Sophie lányt megszerezte magának feleségül.

Egyetlen egyszer hozta csak anyám szóba azt az évet. Akkor ősszel, mikor kiéhezve, ágrólszakadtan jöttem haza Svájcból. El voltam keseredve, hogy nem azt kaptam a világtól, amit vártam, őt pedig már kora reggel őrölte a bánat, mert azt sem tudta, mit adjon nekünk ebédre, hát még vacsorára.

Hogyan került rá sor, már nem tudom, de ma is úgy látom magam előtt álmatlanságtól kivörösödött szemét, a görcsbe merevedett kezét és szájának keserű vonását, mintha csak tegnap lett volna.

– Mit tudsz te – kezdte halkan, már reggel fáradtan. – Nem tudsz te semmit! Keserves egy év volt ... És micsoda meleg! Mindent elleptek a legyek, az öregek csak ültek az árnyékban ... Éjszaka álmatlanul hevertem, olyan forróság volt, hogy már nem bírtam ki az ágyban. És aztán foltok ütöttek ki az arcomon. Mikor a nagyanyád meglátta, úgy tett, mintha semmiről sem tudna, csak annyit mondott: Érdekes ... februárban ment férjhez és már ... Tizennyolc gyermekem volt, de egyik sem jött hat hónap múlva világra. Furcsa lett a világ ...

Emlékszem, aznap reggel kirohantam az utcára, és elszáguldottam az üzletek előtt; ha pénzem lett volna, leittam volna magam a sárga földig.

Biztos, hogy apámnak és anyámnak valóban nagyon keserves volt az az év. És ha jól meggondolom, egész fiatalságomban nem sokat tettem annak érdekében, hogy utólag mégis örülhessenek neki.

Alig volt valamijük, mikor októberben beköltöztek a lakásukba. A hálószobát apám ki tudta fizetni, a konyhabútort részletfizetésre vették, de ami egyéb még a háztartáshoz kellett volna, a legszükségesebb is, mind hiányzott! Sem ágynemű, sem egyetlen törölgető rongy; jó ha két csésze, két tányér és a hozzájuk való kés, villa megvolt. Az egész rokonság háborgott a „speier öregasszony" embertelen keménysége miatt, hogy a lányával semmit nem adott, és még az unokája számára sem volt egyebe egy megvető mosolynál. Egy szép napon ugyanis – így mesélték nekem – akkor jött nagyanyám, mikor azt hitte, hogy apám nincs otthon. December volt, nem túl hideg, de ahhoz éppen elég hűvös, hogy jó szolgálatot tegyen a meleg ágynemű. Csakhogy apám otthon tartózkodott; nem volt ugyan még harminc, de a reuma gyötörte. Egyszóval, mikor a nagyanyám megjött és apám meglátta őt hóna alatt az ágyneművel, elsápadt, kikapta kezéből a holmit, az utcára nyíló hálószobaablakhoz ment,

azt feltépte, és az egészet kihajította az utcára. Nagyanyám nem várta meg amíg visszatér a konyhába, hanem gyorsan elmenekült. Megértem őt, mert én egyszer láttam csak apámat elsápadni, és akkor én is féltem tőle, pedig semmi közöm sem volt a történtekhez. Akkor volt ez, mikor az infláció alatt egyik este egy katolikus káplán jött hozzánk. Apám fáradtan és rosszkedvűen a díványon ült, anyám éppen elmosogatott, Hilde meg én segítettünk neki. Apám nagyon udvarias volt, székkel kínálta a lelkészt, bár a tekintetében valami hidegséget vettem észre.

Nem teljesen értettem, miről vitatkoznak. Hildéről volt szó, akit annak idején protestánsnak kereszteltek: most a lelkész rá akarta venni apámat, hogy kereszteljék át katolikusnak. Folyt a huzavona, és apám szeme egyre fagyosabbá vált, míg egyszer csak haragos szikrák kezdtek táncolni benne. Hirtelen felpattant, még a haja alatt is elfehéredett, az ajtóra mutatott, és azt mondta: – Kifelé! De gyorsan!

Anyám sírni kezdett. Én pedig félelemmel eltelve tekintettem apámra, mint valami képre, amelyre fölnéz az ember. Mikor a káplán eltűnt, apám föl-alá járkált a konyhában és anyámmal kiabált. – Még mit nem! Túlvilág! Pokol!... Nem pokol ez, amiben élünk? Rosszabb a pokolnál!

Abban az időben apám napközben még az építkezésen dolgozott, éjszaka meg a bányában. Nyilvánvalóan belekóstolt a pokol kínjaiba. Mi, gyerekek, akkoriban alig-alig láttuk őt nevetni. El volt csigázva, élesen kiálló arccsontján és orrán feszült a bőr, kezét tönkretette a cement, s a halántéka körül már őszült.

Aznap este azonban egyszer csak rám nézett, tekintete átforrósodott, és valami furcsán borongó, meleg gyöngédség volt benne. – Te már tudni fogod, mit kell tenned! – mondta hamiskás mosollyal, ahogy egymással szemben álltunk.

Hirtelen fellobbant haragja elmúlt, és a szemében megint

azt a szelídséget láttam, amit később is annyira szerettem benne.

... 1914 végén, mikor már senki sem gondolt arra, hogy a karácsony meghozza a békét is, bizonytalan időre átköltöztünk a Westerwaldba, Winnen faluba.

Úgy fekszik el a falu a magaslati völgyben, mint valami teknőben; sűrű lomberdők és az én időmben még vaddisznólakta áthatolhatatlan fenyvesek védték a hideg északi szelektől. A szélesen elnyúló füves domboldalak lágyan ereszkednek le a Lahn völgye felé. Tiszta nyári délutánokon el lehetett látni a Taunus hegyvonulataiig, a remegő párán át a Limburgi dómig; határtalan volt az ég, és a földnek abban az irányban mintha nem is lett volna vége. Észak felé azonban keskeny szántóföldek húzódtak egészen az erdő széléig, és gyermekkoromban mindig az volt az érzésem, mintha az erdőn túl már nem is volna világ.

A falu legtöbb háza újonnan épült és frissen volt meszelve; néhány éve csaknem az egész falu leégett. Évekig folyt a huzavona a biztosítóval és a rendőrséggel, és a suttogás máig se némult el, hogy a tüzet mesterségesen idézték elő. Ám bizonyítani nem tudták soha. Per sem lett belőle, de akik életük kockáztatásával tartották távol a tüzet a házuktól, azokat ostobának tekintették és kinevették. Nagyapám is az ostobák közé tartozott, akik mindent elkövettek házuk és ingóságaik megmentéséért.

Így aztán az öreg házikó szegényesen roskadozott három frissen emelt, nem sokkal nagyobb, de mindenesetre új ház között. Ha néhanapján megkérdeztem, miért lakunk ilyen kicsi és koszos házban, nagyapám arcán átsuhant valami, amit akkor nem tudtam hova tenni, de ma úgy sejtem, az önmagával és a tisztességével való elégedettségét jelezte. – Majd ha apád visszajön a háborúból – válaszolta, erre tisztán emlékszem –, meg Karl bácsi is, akkor építünk új házat.

Nagyapa azonban nem érte meg a háború végét, Karl

bácsi pedig rokkantan jött haza a harctérről; a gáz szétroncsolta a tüdejét. És apám? Mikor viszontláttam, már csaknem tízéves voltam, és anyám, Hilde meg én már hosszabb ideje ismét a Ruhr-vidéken, Buer piacterén laktunk. És néhány évre rá meghalt Karl bácsi. Minchen néni özvegy lett. Richard, a fia, üggyel-bajjal kereste meg a kettejükre valót, majd aztán a második világháborúban elesett valahol Franciaországban.

De akkor még mindannyian együtt laktunk a kis házban: nagyapa, Settchen néni, akinek a vőlegénye ugyancsak bevonult, Minchen néni a fiával, Richarddal, meg anyám velünk, kettőnkkel. Két szobában elosztva aludtunk, és még egy nagy konyhánk volt, ahol ránk meg az állatokra – két disznóra, két tehénre meg a tyúkokra – főztek.

Ha nagyapámra gondolok, öles termetű aggastyánt látok magam előtt; hatalmas, deres szakálla volt és olyan szeme, mint apámnak. Széles mellkasából mély orgonahang tört elő, de esténként, mikor hármunkat a térdére vett, a szeme a tűzhely lángjától olyan szelíden fénylett, mint valami öreg állaté, a hangja pedig ellágyult.

Sokat mesélt. Nyaranta ő is a városba ment kőműves munkára. Télen jármokat faragott, amelyeket vagy a siegeni piacon árusított, vagy vándor kereskedőknek adott el. Még ma is a fülemben csengenek a mondatai: – Ja . . . Mikor elindultunk Siegenbe, hátunkon a jármokkal . . . És mikor este megérkeztünk, szénában aludtunk! Valószínűleg a kocsma istállójában vagy valamelyik ismerős csűrjében éjszakáztak. Szinte még most is hallom, amint szavainak csengésébe az égő fahasábok ropogása keveredik. És ha a történeteit visszaidézem, valami különös mélabú lesz úrrá rajtam; nem tudom megmagyarázni, miért, hiszen nemcsak szomorú történeteket mesélt, sőt emlékszem, hogy minket, gyermekeket, sokszor hangosan megnevettetett.

Ténylegesen megtörtént eseményről is tudott. Nem egy el-

beszélése olyan időkről szólt, amikor nemhogy ő, de még a a nagyapja sem élhetett. Később megismerkedtem egyik-másiknak a történelmi hátterével, és amit idők múltán ezekről a dolgokról olvastam, akár a hesseni parasztfiúk Angliában való áruba bocsátásáról, akár a „francia háborúról", ahogy nagyapám a napóleoni időket nevezte, minden eleven képpé vált, amelyben még a legsötétebb színek is fénylettek.

Igen, olyan ember volt ő, aki a néhány év alatt, míg vele éltünk, az egész világot pótolta nekünk a faluban, és fel tudta ébreszteni bennünk az igényt a szóbeli közlés befogadására.

Két keze arányosan illett a termetéhez – 1,89 méter magasra nőtt –, és ha alacsony szobába lépett, meg kellett hajolnia.

– Ha nem lett volna olyan alacsony a mennyezet, a Jakob biztosan két méterig vitte volna – tréfálkoztak a faluban.

De minden parasztos nehézkessége mellett valami nyugtalanságnak is kellett lennie benne, és talán a történetei is éppen arra valók voltak, hogy meneküljön velük a földbe süppedt ház meg a kavicsos szántók röghöz kötöttségéből.

A falusiak ismerhették erről az oldaláról is; később ugyanis valahányszor visszavetődtem Winnenbe, az öregek, akik együtt élték vele a fiatalságukat, gyakran mondogatták:

– Na persze . . . a Jakob . . . a nagyapja. Ha azt tehette volna, amit akar . . .

Mindebből és amit még később megtudtam róla, mikor már rég nem élt, olyan valakinek a képe alakult ki bennem, aki vállalni tudja a munka legnehezebbjét, s akit erején kívül a megbízhatóságáért is szeretnek. Csak éppen a szelíd szürke szeme, a hamiskás pillantása nem illett egészen ehhez az elképzeléshez, és ha rá gondolok, még ma is mintha két különböző ember állna előttem.

Azután Minchen néni, ez a felnőttek világába betévedt gyermek; maga is felnőtt volt már, de gyermeki csodálko-

zással bámult mindenre, ami körülötte folyik. Mintha valamilyen más, jobbik világból szakadt volna ide.

Apró termete mellett az arca is olyan volt, mint valami madárkáé, és már kora ifjúságában fáradt léptekkel jártkelt, mikor pedig valamin elcsodálkozott, vékonyka hangján azt mondta: nahát, ez lehetetlen! Sohasem látott még vasutat, és mikor már hónapok óta a faluban laktunk, még mindig képes volt rá, hogy a közelembe settenkedve halkan megkérdezze: – Tényleg a vonaton utaztál?

Hiába válaszoltam neki, a szemén láttam, hogy nem hiszi a mozdony pöfögését, a robogást, a kerekek csattogását. Mikor kezdtem felcseperedni, kerültem, ha a kíváncsiságával nyaggatott, még féltem is néha, mikor megláttam. Különben angyalian jó volt; nemcsak Richardhoz, hanem Hildét és engem is gyakran zárt apró, meleg karjaiba. De ez sem óvta meg attól, hogy néhanapján ne járassuk vele a bolondját, amiben a falu nem egy felnőttje is csatlakozott hozzánk, gyerekekhez.

Egyszer repülőgép tűnt fel a secki út melletti erdő fölött. A faluhoz közel volt egy darabka szántónk, főzeléknek valót, zöldséget és krumplit termeltünk rajta. Minchen néni éppen ott gyomlált, mikor meglepte a gép dübörgése. El tudom képzelni, hogy kis híján sóbálvánnyá vált, aztán mintha puskából lőtték volna ki, lerohant az úton a faluba, szoknyáját magasra felmarkolva, úgyhogy cingár lábszárai messziről fehérlettek; sikoltozva száguldott végig a házak előtt hazáig. Hajszoltan, a rémülettől tágra meredt szemmel, szoknyáját még mindig felmarkolva nekidőlt a falnak, és csak sikongatott. A repülő már rég eltűnt, ismét csend borult a falura, de Minchen néni egyre ott állt, arcát az ég felé fordítva, zavart tekintettel, kibomlott hajjal; aztán ő is elcsendesedett. Nagyapám jött ki, és bevitte őt a házba. Ki lehet a megmondhatója, mekkora rémület lett rajta úrrá, milyen iszonyatos gondolatok kavaroghattak benne, és milyen szorongató félelem

fogta el Karl bácsi miatt? Mert azt az egyet biztosan megértette, hogy az az égen dübörgő szörny a háborúval volt kapcsolatban. A „háború" fogalma számára valószínűleg aznap telítődött élményszerű tartalommal.

Nem tudhatta, mi mindennel kell még szembenéznie életében, mennyi mindent kell még elviselnie és elszenvednie. De hogy az emberekre semmi jót sem hoz az a világ, amelyben vasutak és repülőgépek vannak, ennek tudata egyre erősebbé lett benne. Évek múltán – ó, mennyi sok év múltán! –, a háború utáni ínséges időkben, az angol és francia zónahatáron át megint visszatértem egyszer a faluba bükkmakkot szedni. Richard már nem élt – elesett. Ottó pedig, az öcsém, aki égett arcától eltekintve épségben úszta meg az utolsó kelet-poroszországi harcokat, a secki úton a falu felé tartva bosszúsan mondta: – Minchen néni majd megint sopánkodik.

De nem sopánkodott. Mikor meglátott minket, felragyogott az arca, megfogta a kezemet, levette rólunk a hátizsákot, és miközben előttünk ment a konyhába – az ócska, füstös konyhába –, megszólalt: – Jóságos úristen, hol merre jártál?

Elmondtam neki; sok város nevét említettem, amelyekről biztos, hogy nem hallott még soha.

Szeme a régi gyermeki csodálkozással nyílt tágra, majd nagyon egyszerűen csak ennyit mondott: – És hol van az, ahol nem jártál?

Mosolygott hozzá, én pedig az együgyűsége mögött megéreztem egy olyan bölcsességet, amelyhez nem értem fel. Asztalhoz ültünk, az ócska, kikoptatott fazsámolyokra. Ottó meg én elfogódottságunkban rágyújtottunk, ő ránk nézett, és halkan megszólalt: – Csakhogy itt vagytok! Tudtuk, mire gondol, és vártuk, hogy kibuggyannak a könnyei. De nem sírt. Kis madárarca csupa ránc volt, gyér haja hófehér, és az alsó ajkán egy daganat nőtt, amelyről a faluban mindenki tudta, hogy rák. Ő azonban nem tudta. Hetven felé járt, és mindegy volt neki, miben hal meg.

Kifakult, könnytelen szemével nézett ránk, szótlanul mosolygott, aztán így szólt:

– Jó, hogy Richard mindezt már nem élte meg. Neki jobb, mint nekünk!

És Settchen néni? Szép, fekete hajú, barna szemű nő volt, erőteljes, finoman ívelt orral és olyan szigorú szájjal, amilyen nem volt több a családban. De szívesen nevetett. Kisgyerek koromban azonban ezt ritkán tapasztaltam, mert a vőlegénye, akit sohasem láttam, már 1915 elején elesett. Emlékszem, hogy akkor nyáron valami állandó nyomás nehezedett a nőkre, valami bénító szomorúság, ami gyakran éles ingerültségbe csapott át. Odáig fajult a dolog, hogy ha valamelyik nő a közelünkbe került, mi, gyerekek, sietve elkotródtunk a közeli kacsaúsztatóhoz vagy a falu szélére, ahol zavartalanul komiszkodhattunk. Míg egy szép napon nagyapám ráförmedt Settchen nénire. – Mit lehet itt tenni? Úgysem tudunk rajta változtatni!

Hetek múlva a szoba faláról eltávolítottak egy fényképet, és akkor értettem meg, hogy Settchen néni vőlegénye meghalt. Többé nem beszéltek róla. Settchen néni már nem volt olyan ingerült, eltűnt róla az a tompa, bénító szomorúság, csak a szeme maradt fátyolos. Minchen néni és anyám továbbra is szárnyaszegetten járt-kelt a házban, és nem emlékszem rá, hogy anyám akkoriban csak egyetlenegyszer is nevetett volna. A házat meglátogatta a halál, és a két nő talán mindig ott látta állni a küszöbön, készen arra, hogy bármikor belépjen és suhintson.

Settchen néni azonban megszabadult az örökös félelemtől, férfiasabb lett, és mikor rekedtesebbé vált hangja felhangzott az udvaron, behúztuk a nyakunkat. Jóval később, a háború után férjhez ment, gyerekei lettek, és a szemében újra felcsillogott a nevetés, a halk, jóságos humor; jólesett elüldögélni a konyhájában és érezni a megértő mosolyát.

Nagyapám még élt akkor, de egyre gyakrabban láttam a

ház előtti lépcsőn ülni, mozdulatlanul maga elé meredve. Bizonyára a három fiára és a családjukra gondolt, akik Westerburgban és Gershagenben laktak. Ma tudom csak felfogni annak jelentőségét, hogy a három fia közül egy sem maradt otthon, mind kifelé házasodtak; ma már a családból nem él senki a faluban. Efféléken tűnődött vajon abban az időben? Settchen néni férfiasabb lett, önállóbb, és minthogy nagyapa egyre kevésbé törődött a dolgokkal – vagy talán éppen ő volt az, aki lazábbra engedte a gyeplőt? –, Settchen néni vett kézbe mindent.

Hogyan fogadta ezt a másik két nő? Minchen néniről biztosan tudom, hogy cseppet sem hajlott az önállóságra. Hát anyám?

Egy kora őszi napon készülődni kezdtünk, hogy mint minden évben, szenet hozzunk Höhnből. Höhn az erdőkön túl volt, ott, ahol számomra addig véget ért a világ. Nap sütött még a mezőkre, a harmatos pókfonatok délig is csillogtak, és a tisztásokba élesen tört be a szél. Attól a pillanattól fogva, hogy megtudtam a készülődést, nem tágítottam anyám szoknyája mellől; a szemérmetlen koldusnál is követelőzőbben hajtogattam: hadd menjek én is! Szobában, istállóban, kertben, ahová csak ment, nem hagytam abba:

– Én is el akarok menni! – Eleinte nevetve igyekezett csillapítani:

– Majd meglátjuk, ha jó leszel!

Ha jó leszek! Megpróbáltam úgy viselkedni, ahogy illett volna, de ott voltak a macskák, akiknek karton- vagy konzervdobozt lehet a farkukra kötni. És a fákon a madárfészkek; nem lehetett olyan magas a fa, hogy el ne értem volna a fészket. És nem csábít-e a fényesen csillogó kacsaúsztató, hogy a sarába gázoljak? A patakban a sok hal és a kristálytiszta víz, amiben nemcsak nekem gyönyörűség tapsikolni, hanem Hildét is meg kell benne fürdetni, akárhogy ordít, és Richardot is oda lehet rángatni a két lábánál fogva, míg

csurom vizes lesz, és Minchen néni olyan kiabálást rendez, mintha késsel estem volna a torkának. Ennyi sok minden! Ha jó leszel! Én!

Annál inkább romlottak a kilátásaim, hogy elvigyenek, minél többet gyötörtem anyámat. Csak rontott a helyzeten, hogy Settchen néni, bár anyám is ott volt, engedékenyen megszólalt: – Persze, te is velünk jössz!

Már-már láttam magamat büszkén feszíteni a szekéren, kezemben ostorral.

– Ha én azt mondom, hogy nem jön, akkor nem jön! – felelt vissza anyám.

– De én akarok . . . de én akarok – kiabáltam, és ma úgy hiszem, akkor mondtam ki életemben először az „akarok" szót.

Anyám arca megmerevedett. Szó nélkül fogta a vasvillát, és bement az istállóba. Én meg utána. Ha jól emlékszem, a földre vetettem magam, és a tehéntrágyán fetrengve kiabáltam. Anyám azonban a vasvillával a kezében rám parancsolt.

– Kelj fel! – A hangja olyan volt, mint a jég.

Aztán kiment az istállóból. A csöndben hallottam a legyek zümmögését és anyám lépteit az udvaron. Felálltam, és az ajtóhoz lopakodtam. A trágyadomb mellett állt a szekér, Minchen és Settchen néni rakta rá a trágyát. Anyám a vasvillára támaszkodva állt a tehenek mellett, és könnyei az arcáról a blúza kivágásába potyogtak. Nagyapám a lépcsőn ült, pislogott a napsütésben, pipáját a kezében tartotta, de nem pipázott.

Megint rákezdtem a rimánkodásra.

– Én is menni akarok! – Anyám rám se nézett, nagyapám a bajsza alatt mosolygott, Settchen néni pedig rám szólt: – Hagyd már abba! – De úgy hangzott, mint valami ígéret. Még oda is jött hozzám, kötényével megtisztogatta a könnyes, taknyos képemet, és azt mondta: holnapután megyünk!

De ekkor odaugrott anyám, elrángatott előle, és a két nő,

egyik a vasvillával, másik az ostorral a kezében, farkasszemet nézett. Minchen néni is közbelépett, és a nagy lármára még az utcáról is összefutottak a gyerekek. Egyszerre csak ott állt köztünk a nagyapám, Settchen néni kezéből kitépte az ostort, anyáméból pedig a villát, és rájuk förmedt: – Takarodjatok a szemem elől! Egy-kettő!

Az asszonyok lehorgasztott fejjel elkotródtak; engem nagyapám kézen fogva a lépcsőhöz vezetett, s hatalmas tenyerével megsimogatta a fejemet. Nem volt súlya a kezének. – No, mi van veled? – kérdezte.

Fáradtnak látszott. És ahogy ott ült velem a napsütésben görnyedten, súlyos, eres ökleit erőtlenül a térdén nyugtatva, úgy tűnt nekem, mintha alig lélegzene. Mormogott valamit, de nem nagyon értettem.

– Buta libák . . . Ah, nyomorúság . . .

Egyszerre olyan idegen lett, hogy beleborzongtam, mikor megsimogatta a hajamat.

– Igazán mehetek én is? – kérdeztem, pedig már a szavakat is alig tudtam kinyögni. Nagyapám mintha meg sem hallotta volna.

– Mehetek én is Höhnbe, szenet hozni?

– Persze, szenet hozni! – Ennyi volt csupán, amit mondott.

Addig minden őszön ő ment el szénért, most vette ezt át tőle első ízben az egyik lánya. Lehet, hogy ez megrendítette. – Te tücsök . . . te tücsök – suttogta. A térdére ültetett; néztük, ahogy a két nő lassan megrakja a szekeret, a teheneket befogják, döcögve az utcára kanyarodnak és megindulnak a mező felé.

Az asszonyok mind elmentek; nagyapa, én, Hilde meg Richard maradtunk otthon. A szilvafákról az első rozsdaszín levelek hullottak. A levegőben az ősz illata szállt, és azt hiszem, abban az évben vettem észre először, hogy a szél napról napra erősebben fúj, s minden, ami addig zöld volt és virult, a földön avarrá, szeméttévválik.

Aztán mégis elmentem Höhnbe. Sötét volt még, mikor az istállóban megfejték a teheneket. Lánc- és vödörcsörömpölésre ébredtem; észrevétlenül kilopakodtam a házból, a hajnali hűvösségben végigszaladtam a secki úton, és elrejtőztem egy bokorban. Mikor megláttam a döcögő szekeret, meg hogy Settchen néni egyedül van rajta, előugrottam, és szó nélkül felültem mellé. Hallgatott ő is. A hajnal tejszínűvé vált; mikor a másik falu határába értünk, akkor kezdtek kiszállingózni az emberek a mezőre. Déltájt a földeken tüzek égtek, lomha füstfelhők, mint piszkos zsákfoltok úsztak a levegőben. A szénbányáról nem maradt emlékem. Csak mintha néha egy hosszú szekérsort látnék, minden szekér előtt tehenekkel. A hazatérésünkről sem sokat tudok; valami gyöngyházfényű feszült fölöttünk nagyon magasan –, az ég. Attól a naptól fogva kellett éreznem, milyen nagyon messze ér a mi Földünk, milyen végtelen magasan ível fölöttünk az ég, és hogy e távolságoknak nincs határuk.

Azt a napot anyám, azt hiszem, sohasem tudta nekem megbocsátani. Számára nyilván többet jelentett annál, hogy keresztülvittem az akaratomat. Ma már tudom, hogy azzal a nappal kezdődtek az oly soká tartó veszekedéseink; veszekedtünk, mert én az önállóságomat akartam kiharcolni, ő pedig féltett, meg tartott attól is, hogy megszólják miattam. Aztán, amikor ő már ősz lett és megfáradt, én pedig megértőbbé váltam, megbékültünk egymással.

Anyám sápadt volt, mikor este holtfáradtan, félálomban hazaértem. Egy árva szót sem szólt, szinte észre sem vett, nagyapám pedig elsimította bozontos hajamat a homlokomról, és orgonáló hangján nevetve mondta:

– Az ám, kinő a szárnyuk . . . Egyik kirepül a fészekből, a másik meg kipotyog belőle és a nyakát szegi.

Később azzal fenyegetett anyám, hogy megmondja apámnak, ha majd hazajön. Sikerült ezzel egy fenyegető, minden komiszságomat számon kérő kísértetet elém állítania: az

apámat! Néha-néha eszembe jutott még apám szelíd, szürke tekintete, de az sem tudott megnyugtatni.

Aznap este első ízben aludtam el távoli földek és mezők, idegen falvak képével. Nem hatott rám sem az anyám könnye, sem Settchen néni arcának merevsége, sem nagyapám gyermeki tekintete. Álmomban szekéren láttam magamat, a tehenek fölött ostort suhogtatva; büszke szekeres voltam, aki hosszú útra indul, tehénfogaton neki a nagyvilágnak

Az üres helyre a falon, ahol azelőtt Settchen néni vőlegényének fényképe függött, egy napon apám képe került. A harctérről küldte. Egyenruhában volt, kerek katonasapkában, kipödrött bajusszal, de fegyver nélkül. Furcsán mosolygott, bizonytalanul, halványan, és néha, mikor nagyon sokáig elnéztem, arca fenyegető grimaszba torzult. De aztán megint olyan lett, amilyennek ismertem, szelíd és jóságos. És szörnyű félelem fogott el, hogy nem látom többé soha.

Táj romokkal

Megérkeztünk Münchenbe. Tehervagonok tetején és fékezőfülkékben utaztunk, órák hosszat kellett vonatlépcsőn kapaszkodnunk. A Boden-tó partján virágzottak a gyümölcsfák. Az Allgäu rétjein békésen legelésző tehenek olyan jól táplálták voltak, mintha sose lett volna háború. De körülöttünk az emberek szürkének és kopottnak látszottak, arcuk beesett, a szemük karikás. Mozgó emberáradatban igyekeztünk előre; a férfiak furcsa, katonásnak ható civil ruhát viseltek, a nőkön durva anyagból készült nadrág és zakó volt, a nőiességnek szinte minden nyoma nélkül.

Egy emlékezetes őszi nap járt az eszemben a gazdasági válság éveiből. Előzőleg csavargásért leültettek néhány hétre Ausztriában, Klagenfurtban, majd többedmagammal kitoloncoltak. Egymáshoz bilincselve szállítottak ki bennünket a rendőrségi vagonból, együtt a csavargót a gyilkossal vagy a betörővel, a sikkasztót a koldussal. Állig felfegyverzett rendőrök vezettek el minket a pályaudvarról, kit börtönbe, kit valamelyik rendőrségi fogdába, hogy onnan szállítsák tovább a legközelebbi határig. A weimari időben mindegyik szövetségi német államnak joga volt a másik szövetségi német állam polgárának kiutasításához, kitoloncolásához vagy tartózkodási engedélyének megtagadásához. Ezt a jogot természetesen csak szegényekkel, koldusokkal és csavargókkal szemben érvényesítették.

Az utasok riadtan tértek ki előlünk. Borotválatlanul, ronggyá gyűrt ruhában és természetesen mosdatlanul nem is nézhettünk ki másképp, csak mint gyilkosok és bűnözők.

Azóta is megmaradt bennem ez a tapasztalat. A legszolidabb polgár is egy-kettőre bűnöző külsőt ölt, ha nincs módja borotválkozni és mosakodni. Amivel persze legkevésbé sem arra akarok kilyukadni, mintha akár abban az időben, akár máskor szükségét éreztem volna, hogy szolid polgárnak nézzenek.

1945 júniusának fényes nappalán azonban, a várost járva, még hontalanabbnak éreztem magam, mint akkor. Úgy éreztem, nem látok tisztán; mintha fátyol homályosítaná a tekintetemet, mintha még mindig a bombázások porfelhője szállna a romok körül.

Mindenütt romhalmaz, nyomorúság, az utcán járók szemében és arcán riadt nyugtalanság!

És az emberek ingerlékenysége! Minket is tartózkodóvá és óvatossá tett az az érzés, hogy mindenki mindenki másnak az ellensége. Villamosközlekedés még nem volt, de amerikai katonai gépkocsioszlopok dübörögtek az utcákon. Céltalanul vándorló embercsoportokba ütköztünk itt is, ott is.

Kik lehetnek ezek a kétségbeesett tekintetű férfiak, ezek a megriadt szemű, kiéhezett nők és gyerekek, honnan jöttek és hová igyekezhetnek? Mikor a nyomorúságnak ez az áradata magával sodort minket, úgy éreztük, mintha valami üvegfal egyszer s mindenkorra elrekesztene mindentől, ami élet, mintha már minden mindegy volna.

De mikor csoportosan olyan férfiak jöttek velünk szemközt, akikről lerítt, hogy tegnap még egyenruhában jártak, ösztönszerűen közelebb húzódtunk egymáshoz. Nem beszéltünk róla, de sajnáltuk, hogy nincs fegyverünk. Ilyen kétségbeesett figurákkal nem volna tanácsos sötétben találkozni, ezzel mindannyian tisztában voltunk.

És egyre csak romok, romok. Házak, amelyeknek leomlott

homlokfala mindent feltárt addig rejtett titkaiból; itt egy szoba rozoga kerevettel, amott egy-egy fürdőszoba vagy vécé. Emlékszem egy csempézett fürdőszoba falára, ahol kötélen fehérneműt lógott, malterportól szürkén.

Mintha valami távoli, kipusztult bolygóra kerültünk volna. Láttuk mi Madridot és Barcelonát is a bombatámadások után, meg Almeriát azután, hogy csatahajókról lőtték. De ez itt! A lélegzetünk elakadt. Iszonyú félelem és reménytelenség fogott el. Helyre tudjuk mindezt valaha is állítani? És nemcsak a házakra, az utcákra, a városokra gondoltam.

Ludwig Ficker azok közé az elvtársak közé tartozott, akik még a háború utolsó hónapjaiban visszatértek Németországba. Az illegalitásban több ellenállási csoportot is szervezett, ami széles körben ismertté tette a nevét, mindenekelőtt a penzbergi munkások közt. Kapott egy lefoglalt házikót a város szélén, így valamennyiünknek szállást tudott adni. A pincében és a padláson ott volt még a korábbi tulajdonos egész kacatja: náci egyenruha-maradványok, újságok és képes folyóiratok, könyvek. Bele-belenéztünk, és borzadtunk; iszony és döbbenet szorította össze a szívünket.

Esténként együtt hallgattuk a rádiót: Trude, Adolf és Albert, Ludwig meg én. Ludwig semmitől sem volt meglepve, mindent természetesnek és adottnak tekintett. Míg azonban a lágerben nyíltsága és párját ritkító bajtársiassága tette oly rokonszenvessé, most egyre zárkózottabbnak mutatkozott. Még Trudéval szemben is elutasítónak látszott. Trude szeme néha vörös volt a sírástól, és olyan tompa volt a tekintete, amit talán sebesült állatoknál lehet tapasztalni. Nem kedvelt volna minket Ludwig? Vagy talán az zavarta, hogy nála lakunk?

Egy este egyedül találtam a lakásban, és észrevettem, hogy alig tud uralkodni magán. – Mi van veled? – kérdeztem. – Rám nézett, de mintha az ablakon nézett volna keresztül. Hallgatott. Összeszorította a száját.

– Valami bajod van? Beteg vagy?

– Mi bajom volna? – válaszolta, de a tekintete változatlanul szenvedésről és kiúttalanságról árulkodott.

– Jobb volna talán, ha lakást keresnénk magunknak – mondtam –, Trude meg te biztosan szeretnétek végre egyedül lenni. A hosszú lágerélet után . . .

– Ugyan már – tiltakozott –, miattam nyugodtan maradhattok. De nem hangzott meggyőzően. Visszazökkent a töprengésébe, aztán mintha nagyon távolról folytatta volna:

– De talán nektek volna jobb . . . Tényleg nem a lágerben élünk már.

Nem tudtam mire vélni azt a kétségbeesést, azt a reménytelenséget, amely a hangjából kicsengett. Hát nem oldódott meg minden, ami éveken át kínzott minket: az otthontalanság, a napról napra való tengődés? Nem volt mindnyájunknak olyan munkája, amely többé-kevésbé kielégítette, mindenesetre sokkal jobban, mint az elmúlt évek lágermunkája? Ludwig tagja volt a párt illegális tartományi vezetőségének, hús a húsunkból és vér a vérünkből; híre és befolyása messze túlterjedt a párt sorain. Mikor a párt kilépett az illegalitásból és káderekre kellett adni az első tartományi kormányba, Ludwig államtitkár lett a belügyminisztériumban. De egyre nehezebben juthattunk a közelébe, egyre kevésbé tudtunk szót érteni vele. Ha találkoztunk, fel-fellobbant valami a lágerélet egykori bajtársiasságából, hogy tüstént el is hamvadjon, és Ludwig megint hűvös, elutasító volt. Nem lehetett vele elbeszélgetni sem a magánélet dolgairól, sem másról. A közöttünk emelkedő fal egyre áthatolhatatlanabbá vált. Később a hivatali munkájából adódóan mind többet utazott, de mintha ugyanakkor nyugtalanság is űzte volna. Egyre kevésbé értettem. Hírek keringtek arról, hogy gyakran látni az autójában egy lányt; közte és Trude közt állítólag a szomszéd kertekbe is kihallatszó veszekedések zajlottak le. Míg egy napon – a levelek éppen őszies színre kezdtek váltani – holtan nem találták.

Ismét hírek keltek szárnyra, mint szürke madarak: nem lehetett véletlen baleset, mert Ludwig semmiképp sem javíthatta a műhely csukott ajtaja mögött a gépkocsiját! Halála mélyen megrendített. Jó harcostárs, megértő elvtárs volt.

Ezekben az első müncheni hetekben folyton azon töprengtem, nem volna-e mégis jobb visszamennem szülőföldemre, a Ruhr-vidékre. De lehet-e ott újrakezdeni, ahol minden szál elszakadt? Adhat-e lendületet a saját ifjúságunkkal, múltunkkal, az egykori tévelygésekkel és kísértésekkel való szembenézés?

Albertról tudtam, hogy vissza akar térni a Saar-vidékre, ahonnan emigrációba ment. De aztán mégis maradt.

Mindezek mellett még attól is szenvedtem, hogy nem tudtam semmit papírra vetni, nem voltam képes írni. A „Zöld olajfák"-kal sikerült áttörnöm, és a svájci tartózkodásom utolsó hónapjaiban készült elbeszélésem, az „Ember a határon", egy novellapályázaton első díjat nyert. Téma volt körülöttünk éppen elég, de ha egynek utánaástam, a semmibe ütköztem. Hiányzott minden igazi emberi kapcsolat, részemről pedig a beleélés készsége, mert mibe is kellett volna beleélnem magam? A meg nem érdemelt vereség érzésébe? Mintha minden gúnyos nevetéssel futott volna előlem. Úgy éreztem, nem is nagyon érdemes írásban megörökíteni a romokat, az emberek szánalmas igyekezetét, hogy újra normalizálják az életüket, a töménetlen nyomorúságot, szenvedést, önsajnálatot és a bánatot, hogy így végződött. És azokat, akik mint a vízbe esett kutya, csak megrázták magukat, mintha a háború a következményeivel együtt csupán kissé túl hidegre sikerült fürdő lett volna, amelybe óvatlanul, merő véletlenségből pottyantak bele.

El sem tudtam képzelni, miféle dolgokból, történésekből meríthetnék új impulzusokat a munkámhoz.

Megértésre, belátásra, új emberi kapcsolatokra törekedtem, és emellett egyre nehezebb volt megőriznem az önuralmamat.

Valamiképp híre kelt, hogy van a városban egy emigrációból visszatért kommunista csoport. A legkülönbözőbb módon megpróbáltak minket megkörnyékezni és agyafúrtan kihasználni. A nácitlanítás groteszk játéka még nem kezdődött el, az amerikaiak még javában vadásztak a nácikra. A kérdőívek virágkorát éltük. Mennyi embert kerestek, és mennyit találtak! És hány antifasiszta került elő egyszerre, a Hitler-ellenes harc micsoda „hőstettei" jutottak hirtelen napvilágra!

Egy szép napon két müncheni fiatalember keresett fel. Szabók voltak; felajánlották, hogy ellátnak öltönyökkel, mérték szerint természetesen. Anyag van bőven, csak iparengedély nincs. Ha ebben tudnék segíteni . . . A két ügyes, nyakigláb fickó később megnyitotta az „előkelő világ divatszalonját"; terjeszkedtek, mint a kása, és ma övék Dél-Németország egyik legnagyobb divatszalonja. Akkor sikerült a startjuk, mikor Scharnagl lett a város főpolgármestere.

Az is kitudódott, hogy megalakult a kommunista párt tartományi titkársága Münchenben, az emigrációból visszatért és a koncentrációs táborokat túlélt elvtársakból. A megszálló hatalom nem engedélyezett még semmiféle politikai tevékenységet, javában folyt a „demokratikus átnevelés", itt-ott mégis alakultak már vitacsoportok. Helyreállt a kapcsolat a szociáldemokraták és a kommunisták között, megbeszélések folytak a később alakítandó kormányban való együttműködésről. E tárgyalások folyamán kiemelkedő, rendszerint pozitív szerepet játszott Högner, akivel már Svájcban is volt némi kapcsolatunk. Aztán emigránsok jöttek az Egyesült Államokból: ügyes fiatalemberek, mind egyenruhában, jó szándékúak is, barátságos arccal és ironikus mosollyal, nyilván, hogy a tevékenységünkről informálódjanak. Jelentéseket kellett írniuk; meg is tették, és nem volt jelentősége, hogy jó szándékkal tették-e vagy sem.

Én azonban ismételten és minden módon embereket kívántam megismerni, mégpedig inkább a mindennapi életben mint

a megbeszéléseken, értekezleteken és vitákon, amiből volt éppen elég.

Egy napon beszédbe elegyedtem egyik szomszédommal. Jól megtermett, vállas, nyílt tekintetű férfi volt, igazi nagyhangú bajor. Néhányszor a kerítésnél találkoztunk, míg aztán beinvitált egy kupica igazi francia konyakra, szalonnára és füstölt húsra. Mikor már több mint egy kupicával felöntöttünk a garatra, mesélni kezdett Marseille-ről, Varsóról, Milánóról és Párizsról. Harisnyákat hozott a feleségének, fehérneműt meg egy bundát. Nem volt kimondottan komisz fráter, egyszerű átlagember volt, mint a többi száz- és százezer, akik a háborúban megjárták Európa minden országát. Nem követtek el törvénybe ütköző háborús bűnöket, csak éppen „bevásároltak"! Nekem összeszorult a torkom. Olyan íze lett a francia konyaknak, mintha epét ittam volna. Nem mentem hozzá többet.

Gondunk, az volt csőstől nekünk is. Trude abból főzött, amit jegyre kaptunk. Ami ezenfelül asztalra került, és hogy honnan, azt nehéz lett volna megállapítani.

Kaptunk egyszer valakitől – már nem tudom, kitől – mintegy tíz kiló olcsó májas hurkát. Elképzelhetetlen kincs volt ez akkor! Trude azonnal rátette a kezét, és hogy megóvja az éhes szájaktól, szekrénybe zárta. Dühösek voltunk, megpróbáltuk lebeszélni. Hiába zsörtölődtünk, fenyegetőztünk, kunyeráltunk, minden étkezésre csak néhány vékonyka szelet jutott belőle. Alig néhány nap elteltével kezdett büdös lenni a konyhában; rosszat sejtettem. Trude arca mintha megfagyott volna, Ludwig összeharapta a száját, ingerült megjegyzések hangzottak el, és mindannyian éreztük, hogy itt nemcsak a romlott hurkáról van szó. Én egy falatot sem tudtam magamba erőszakolni, Albert és Adolf is eltolta maga elől a tányért. Ludwig utálkozó arccal, Trude haragos tekintetétől kísérve nyelte egyik falatot a másik után. És milyen hidegen, milyen gonoszul tudott nézni Trude! Megint csak arra kellett

gondolnom, hogy nem a romlott hurka az ingerültség oka. Hát akkor mi? Eszembe jutott a néhány nappal előbbi beszélgetésem Ludwiggal, de attól sem lettem okosabb, és ha értettem vagy legalább sejtettem volna valamit, a közeledő tragédiát akkor sem tudtam volna feltartóztatni. Legalábbis így gondolom.

Mindannyian éreztük, hogy itt az ideje a szétköltözésnek, be kell rendezkednünk a magunk életére. Az őrlő hétköznapok, az élelem utáni hajsza, az elmúlt lágeréletre való emlékezések valamennyiünkben a bizonytalanság érzését, az ingerlékenységet táplálták, és ha volt még közöttünk a baráti érzésnek némi nyoma, az állandó kicsinyes súrlódások atmoszférájában az is könnyen veszendőbe mehetett. Albert távozott elsőnek. Nem kívánt a pártapparátusban dolgozni, gondolom, és már napok óta valami neki való jó kemény munkát keresett. Számára az jelentette az emigráció végét, ha lapátot, kalapácsot vagy csákányt foghatott a markában. Később, mikor már nem lakott nálunk, összetalálkoztam vele a pártház lépcsőjén. Ragyogott a szeme, az arca sima volt, eltűntek róla a ráncok; kiegyensúlyozottnak, nyugodtnak látszott, magabiztosság sugárzott róla.

– Találtál munkát? – kérdeztem.

Elhúzta a száját.

– Még nem – válaszolta. – De találtam egy asszonyt! Gyere, látogass meg egyszer!

Nekem azonban nem nagyon fűlt hozzá a fogam, hogy megint idegen tűzhely mellett ülve érezzem a barátság melegét. Albert várakozóan nézett rám, én bólintottam, és elváltunk. Az elmúlt években sohasem láttam őt ilyennek. Korábban sokszor idegesen rángatózó keze nyugodtan pihent, a tekintete is lehiggadt. A maga asztala alatt érezte a lábát. Számára véget ért az emigráció.

Én azonban még kivertebbnek éreztem magam. Anyám és apám, akikről éveken át nem hallottam semmit, értesültek a

visszatérésemről. Arról viszont semmit sem tudtam, hogy mi van Ottóval, az öcsémmel, és Hildével, a húgommal. Életben volt Ottó egyáltalán? Aztán nyomasztó súllyal nehezedett rám az is, hogy lehet-e és helyes-e a feleségemet és a gyereket a Limnat menti város biztonságából áthozni ide, az éhezésbe, a romok közé, és hogy az egyszer már széttörtet össze lehet-e újból ragasztani. Milyen mélyre hatolt a szakadás? Az elidegenedés? El sem tudtam képzelni, hogy a szülői ház polgári szolídságához szokott asszony itt feltalálja magát és még velem is kijöjjön. Én sem voltam már az, aki még hónapokkal előbb is, de önmagamról sem tudtam pontos képet alkotni.

A legnehezebb órákat akkor éltem át, ha íráshoz ültem. Írtam, átírtam és húztam; képtelen voltam bármit is befejezni. Azonkívül még mindig nem volt lehetőség a nyomtatásra. Legmélyebb kétségbeesésemben már-már arra gondoltam, hogy addigi egyetlen könyvemnek a megjelentetése csak merő véletlenségből sikerült.

A háborút követő első nyáron csupán a politikai üldözöttek, a koncentrációs táborok túlélői, az emigránsok és azok szervezkedhettek, akik az illegalitásból kerültek elő. A lakosság legjobbjainak belátásán, felismerésén és a fasiszta gondolkodásban megrögzöttek félelmén kívül elsősorban az tette ezt lehetővé, ami az amerikai hadsereg antifasizmusából még megmaradt. A hidegháború még nem kezdődött el. Berendezhettünk egy irodát is, a városigazgatás adott hozzá helyiséget. Engem azoknak az ellenőrzésével bíztak meg, akik a szétvert fasiszta csapatokhoz tartoztak és „a náci rendszer üldözötteinek" adták ki magukat. Akárcsak Milánóban, csalók és szélhámosok jelentkeztek, de akadtak köztük szerény, egyszerű emberek is, akiknek nem is annyira a támogatás vagy az üldözöttnek kijáró elismerés volt a fontos, hanem inkább emberi, politikai kontaktust kerestek. Emlékszem, mennyire megrendített, mikor egy napon Falk Harnack ült előttem. Görögországból került elő. Fizikailag legyengült, de vidám és

felszabadult volt, és a mosolya olyan bizakodásról tanúskodott, ami több volt ifjúi lelkesedésnél. Az volt a benyomásom, első ízben találkozom olyan emberrel, aki boldog és a fasizmus vereségét győzelemnek érzi. Görögországban együttműködött a partizánokkal; ők segítették hozzá, hogy a szövetségesek fogságát elkerülve térhessen vissza Németországba. A nálunk jelentkezőket általában igyekeztünk meggyőzni, hogy menjenek vissza a szülőföldjükre, Falk Harnack esetében jobbnak láttam azonban, ha Münchenben marad. A kamaraszínház még nem nyitotta meg a kapuit, a többi színház sem működött, és nagy szükség volt mindazokra, akik alkalmasak és készek is voltak a művészi munkára. Falk Harnack maradt, és tevékenységére mindig szívesen gondolok vissza. A következő esztendőkben, amikor mindketten az akkori szovjet megszállási övezetben éltünk, nem egy kellemes órát töltöttünk együtt. Még később is, miután ő már átment Nyugat-Berlinbe, megmaradt bennem a bajtársiasságnak ez a jó érzése; mindig arra az első napra kellett gondolnom, az első beszélgetésünkre, amikor visszatérésem óta először éreztem, hogy egy férfira leltem Németországban.

Egy szép napon megjelent az irodámban egy amerikai tiszt, s amikor bemutatkozott, valami érthetetlen nevet mormolt. Nyugodt, megfontolt embernek látszott, olyannak, aki másokat is meg tud hallgatni. Mindazonáltal tartózkodó voltam, általában kerültem az amerikaiakkal való érintkezést. Az amerikai hadseregről Milánóban szerzett tapasztalataim gyanakvóvá tettek.

Leült, és az „Olajfák"-ról kezdett beszélni választékos, minden tájszólástól mentes németséggel.

– Szeretném felkérni, hogy dolgozzék a mi rádiónknak – mondta végül.

– Az amerikai megszálló erők rádiójának? – kérdeztem.

– Alig hiszem, hogy egy kommunista írótól közölnének valamit.

– Ellenőrző tiszt vagyok az itteni rádiónál – válaszolta alig érezhető megütközéssel. – A nevem Golo Mann.

Bizonytalanná tett az ironikus mosolya, de már maga az is, hogy ott ült előttem. Első ízben történt, hogy írónak mondtam magam. Vártam a hatást.

– A könyvéből hoztunk már részleteket – felelte. – A fogolytáborainknak is beszereztük a könyvét Svájcból. Hasznosnak ítéljük. Úgy hallom, egy amerikai filmvállalat is szeretné megszerezni a jogot.

Kiadómtól, a Steinberg Verlagtól én is értesültem ezekről a tárgyalásokról, de nem lett belőlük semmi, mert feltételek nélkül nem voltam hajlandó hozzájárulni a szerződés megkötéséhez. Mindez azonban nem tartozott rá.

– Miféle anyagra volna szüksége? – kérdeztem.

– Ezt önre bízzuk – válaszolta.

Tettem néhány javaslatot, és elfogadott mindent. A következő hetekben írtam több előadást az emigrációs irodalomról, a zürichi színházi életről, az itteni, müncheni benyomásaimról, és ennek révén megpróbáltam a lakosság morális és politikai állapotával is tisztába jönni. Ez a munka emellett arra indított, hogy az addiginál többet foglalkozzam a környezetemmel, magammal és azzal is, ami az emberekkel a háború éveiben történt. Alábbhagyott bennem az az érzés, hogy életem legjobb évei az internálás folytán veszendőbe mentek, hiszen minden a javamra vált, amit azokban az években tanultam. És milyen érdekes, megnyugtatott az a tudat, hogy az amerikaiak elismerik a munkámat! Kezdtem hinni abban, hogy megírtam néhány oldal irodalmat.

Elfogadták az előadásaimat, egyikét-másikát be is olvasták, azok azonban, amelyek a német munkásosztály bizonyos politikai vagy szellemi problémáival foglalkoztak, vagy a kispolgárság és a belső emigráció egyes kérdéseivel vitáztak, nem kerültek adásba. De honoráriumot mindért fizettek. Szerettem volna, ha a többit is sugározzák, ezért megpróbáltam

telefonálni Golo Mann-nak, de egyszerűen nem lehetett elérni. Hetek múltán, mikor ellátogattam a rádió épületébe, közölték, hogy hosszabb időre távozott.

Közreműködésem az amerikai rádiónál befejeződött.

Egyre jobban megismertem a viszonyokat, és ezzel párhuzamosan egyre biztosabban ítélhettem meg a helyzetet. Azt hiszem, rádió-előadásaim késztettek egyeseket arra, hogy keressék az ismeretségemet. Egy napon idősebb, fizikailag nagyon leromlott állapotban levő úr nyitott be az irodámba. Csaknem galambősz volt, nagyon kiéhezettnek látszott, és a tekintete annak az ideggyógyintézetnek az ápoltjaiéra emlékeztetett, ahol közvetlenül a letartóztatásom előtt bujkáltam.

– Föl kell vennie a kommunista pártba – mondta hadarva. Valóságos szóáradatot zúdított rám.

Provokátor? Ahhoz túl naivnak látszott. Egyszerűen éhes – gondoltam. Kivettem a fiókból a tízóraimat; sóvárgó pillantást vetett rá, de felháborodottan visszautasította.

– Föl kell vennie a kommunista pártba! – hangoztatta ismét követelően.

Elkezdtem enni; akkor már ő sem kérette magát, és körül sem nézhettem, már el is tűnt az egész tízórai. A nyomorúsága olyan nagy hatással volt rám, hogy meg sem tudtam szólalni.

– Minden képességemet a kommunizmus szolgálatába állítom – bizonygatta.

Próbáltam neki megmagyarázni: a megszálló hatalom utasítása szerint egyelőre tilos minden politikai tevékenység, politikai pártok alakulását sem engedélyezik. Egy idő múltán láthatóan elégedetlenül távozott.

Másnap levelet kaptam. Nagyon megrendített.

Igen tisztelt Claudius Úr!

Bocsásson meg kérem, hogy ismét alkalmatlankodom. Kénytelen vagyok takarékoskodni az időmmel, ez késztet a

következő kérésre. Ha módjában áll, és ha időbeosztását nem keresztezi, legyen szíves holnap fogadni, és találkozásunkra hívjon meg néhány olyan személyt is, akiknek a velem való eszmecsere szintén fontos, és akik a megbeszélt értelemben kívánnak a gyökeresen új jövőn munkálkodni. Különösen hálás volnék kommunista módon gondolkodó szellemi munkások jelenlétéért, akiknek hozzám hasonlóan Hitler szellemi zűrzavarán keresztül kellett keservesen utat törniük, míg önmagukra találhattak. Magamról ugyanis be kell vallanom, hogy ha csupán hat-nyolc hétig is, mindazáltal hittem benne, hogy a hitleri elmélet, ha efféléről egyáltalán szó lehet, nem egyéb, mint a világkommunizmushoz vezető német út. Feltételezem, hogy sok más emberrel is megtörtént ez. Párttagságomnak egyébként, amely 1937 végétől a Birodalmi Írókamarából történt kizáratásomig, 1942-ig tartott, mindehhez édeskevés köze van, minthogy csupán merő opportunizmus volt. Rég elhatározott szándékom, hogy az első adandó alkalommal keresem a kapcsolatot a kommunista párttal és kérem felvételemet. Nem tudna ebben a segítségemre lenni? Szeretném megtakarítani a fölösleges kerülőket, nehogy a szervezetem az utolsó pillanatban felmondja a szolgálatot. Sokat éheztem, részem volt minden gyötrelemben, és mindenre hajlandó vagyok továbbra is, de csak akkor, ha magamat teljes mértékben az én ügyemnek szentelhetem, amely egyszersmind a Szovjetunió, az egész emberiség ügye, mindenekelőtt pedig a mi szörnyű vérveszteségen átment német munkásainké, elsősorban a szellemi munkásoké. Kihasználni nem engedem magam többé. Múlt héten deklaráltam kilépésemet a római katolikus egyházból, így minden tekintetben szabad vagyok.

Szívélyes üdvözlettel

K. B. Mechow

Ismét felkeresett. Látnivaló volt, hogy az éhségtől, álmatlanságtól és önkínzástól az összeroppanás küszöbéig jutott. Normális beszélgetésre már nem volt képes. Egyik gondolatról a másikra ugrott, s egyik zűrzavarosabb volt, mint a másik, a legkülönfélébb filozófiák elegye. És mindig még abban a minutában be akart lépni a kommunista pártba.

– Hát nem látja, hogy mekkora áldozatra vagyok kész? – kiáltotta.

Zavart hallgatásomat beleegyezésnek tekinthette, mert így folytatta:

– Én leszek az egyik legnagyobb mártír!

Azt hitte talán, hogy a belépéssel felmentést kap a múlt minden hibája és tévelygése alól?

Nehezemre esett megőriznem a nyugalmamat. Mikor néhány óra múlva elment, kimerült és levert voltam. Másnap ismét levelet kaptam tőle.

Igen tisztelt Claudius Úr!

Sokat gondolkodtam a beszélgetésünkön, és közölni kívánom Önnel a véleményemet mindarról, amit mondott nekem. Az ügy, amelyért harcolni akarok, minden további nélkül a kommunizmussal azonosítható, és az Ön kemény, hidegen kimondott szavai: „Ön nem kommunista!" csak akkor sérthettek volna meg, ha tinta-vérszegénységben szenvedő öreg német irodalmi aggszűz volnék. Hosszú ideje ugyanis kommunista életet élek . . .

Míg München városa nem juttat nekem lakható szobát, míg a kommunista párt nem tart méltónak arra, hogy tagja lehessek, míg az amerikai katonai igazgatás nem méltat arra, hogy a könyveimet kiadja és engedélyezze legújabb művem megjelenését – amely emlékezéseimet tartalmazza 1939-től, valamint harcomat a „Mein Kampf" szerzője ellen –, amíg nem tudok dönteni, hogy ezt előbb német kiadóra

bízzam-e vagy franciára, vagy oroszra, végül míg a világ valamelyik filmvállalata komolyan nem érdeklődik „Akit a sors kiszemelt" című forgatókönyvem iránt, addig sem irodalommal, sem politikával nem foglalkozom; zeneszekrényemmel ébresztem álmából München romjait. Kiderül majd, laknak-e még bennük új népművelésre elszánt emberek. Ha a siker kielégítő lesz, megalapítom a magam németországi kommunista pártját. Mindenkit szívesen fogadok, aki felebarátján nem nevet jobban, mint önmagán. Nemzeti hovatartozás nem játszik szerepet . . .

Ha nem érek el eredményt, ugyanezt megkísérlem Freiburgban (a franciáknál), Kölnben (az angoloknál) és Drezdában (az oroszoknál). Ha ott is csalódtam, örökre hátat fordítok Németországnak. Ez az ügy nekem szent. Zenével meg tudtam már nyugtatni tébolyodottakat. Miért ne tudnám lekötni azokat is, akik utat tévesztettek az úgynevezett szabadságban? Hiszen minden ember egy csillagra néz!

Éljen az orosz nép!

Világ proletárjai, egyesüljetek!

Mutassátok meg, hogy tudtok építeni!

Különben vigyen el titeket az ördög!

El is visz, ha nem láttok hozzá rögtön!

Fogadja legjobb kívánságaimat személyes munkájához, amelyet hamarosan szeretnék megismerni. Szívélyes üdvözlettel és köszönettel

K. B. Mechow

Ez volt tőle az utolsó életjel. Röviddel később hallottam, hogy meghalt; az éhség vitte el vagy a kétségbeesés és a kiúttalanság? Ki tudja. Az egész ügy nagyon megrázott. Lassan kezdtem megérteni, mennyire tönkrement itt minden, az emberek és a városok.

Egyre több hírt kaptunk arról, hogy az amerikai meg-

szálló hatalom német tartományi kormányt akar létesíteni az egykori demokratikus pártok régi tagjaiból. De a kormány csak igazgatási funkciókat látna el politikai hatalom nélkül, hiszen a tényleges kormányzásra nem lett volna képes senki. Minket kommunistákat is be akartak vonni.

Mikor őszbe fordult az első háború utáni nyár, megalakultak az első szakmai szervezetek is: az Írók Szövetsége, az Újságíró Egyesülés. Látszatra mind demokratikus jelleget kapott, de lehetetlen volt nem látni, hogy az amerikaiak színtelen, politikailag semmitmondó figurákat igyekeznek a vezetésben elhelyezni. Jelentős szerepet játszott ebben Hans Habe, aki abban az időben szintén amerikai egyenruhát viselt. Ahol csak tehette, igyekezett kikapcsolni a kommunistákat. De csak ritkán sikerült neki. A németek a forró háborúból éppen hogy hazatérve, nem ismerték még a hidegháború szabályait.

Igyekeztünk összehozni azokat az embereket, akik a Johannes R. Becher által Berlinben alapított Németország Demokratikus Megújulásának Kultúrbundja mintájára hajlandók voltak részt venni az újjáépítésben. De mindenki tartózkodóan viselkedett, még a liberális értelmiség is. Senki sem akart közvetlen kapcsolatba kerülni Berlinnel, az „oroszokkal". A kiváló grafikus, Hermann Virl professzor, és a már korosabb, nagyon szerény, csendes és bölcs Niehaus kormánytanácsos vezetésével megalakult Münchenben az úgynevezett Kultúrliga. Engem is beválasztottak az elnökségbe, pedig „orosz" voltam. Virl professzor grunewaldi villájában egy csésze színtelen tea és egy szelet kenyér mellett végtelenbe nyúló viták folytak. A kulturális és politikai eszmecserék mellett bőven jutott idő a gyakorlati kérdések megvitatására is. Újból és újból megkíséreltük érvényesíteni befolyásunkat a közigazgatási és a kulturális intézmények vezető posztjainak betöltésében. A drótok azonban más kezekben futottak össze. Mindazonáltal a Virl professzornál

tartott hetenkénti összejövetelek azt az érzést keltették bennünk, hogy valamit mégis teszünk, még ha csak beszéltünk is.

Virl professzor, ez az éles ésszel megáldott, szeretetre méltó, rendkívül művelt, olykor melankolikusnak látszó férfi, a náci időket mint nagyipari reklámszakember vészelte át.

Egyik nap, mikor még csak kettesben voltunk, hirtelen így szólt:

– Gondolt már arra, hogy a középkorban a pestis és más járványok elmúltával nagy népünnepélyeket rendeztek?

Nem voltam különösebben meglepve, megszoktam már, hogy furcsa, rendszerint megdöbbentő ötleteivel lep meg minket, ezért csak bólintottam.

– A fasizmus pedig pusztítóbb volt, mint egy középkori pestisjárvány – folytatta elgondolkodva, nem minden melankólia nélkül. – A pestis elmúltát tánccal és felvonulásokkal, énekkel és vidámsággal ünnepelték. Biztosan olvasott már róla!

Megint csak bólintani tudtam. Megijesztett a melankóliája.

– De ki az, aki manapság örül? – mondta mintegy önmagának. – Ritkán találni valakit, aki boldog, hogy ez lett a vége.

Megpróbáltam ellentmondani, de ő mélyen magába merülve csak a fejét csóválta.

– Azon vannak megint, hogy beilleszkedjenek – mondta csendesen, szinte megadóan.

Elkeserített a sok óvatoskodás, cinizmus, hitetlenség, az alig leplezett reménytelenség; a véget nem érő vitákról sokszor kimerülten tértem haza, a városszéli családi házba.

Egy este a kertkapunál jól öltözött, zsíros képű, erőteljes férfi várt rám; nyugodt lélekkel régi világbeli nyomozónak lehetett volna nézni. Semmi jelét nem mutatta a háborús nélkülözéseknek.

Jovialisan nevetett, a kezét nyújtotta, és önbizalmát cseppet sem ingatta meg, hogy hűvös tartózkodással fogadtam.

– Már régen szerettem volna felkeresni – mondta, mielőtt egyáltalán bemutatkozott volna.

– Kihez van szerencsém? – kérdeztem bizonytalanul.

Még mindig dolgozott bennem a félelem a rendőrségtől, a szorongás, ha váratlanul ismeretlen emberrel kerültem szembe, ami mind a hosszú évek illegalitásában rögződött belém.

– Schreiber vagyok. Gyártásvezető voltam a Bavariánál – válaszolta.

Bevezettem a lakásba. Cigarettát vett elő a zsebéből, valami amerikai márkát, megkínált, és a dobozt letette az asztalra.

– X. úr hívta fel önre a figyelmemet – folytatta.

X. úr az elvtársunk volt, egymás közt Anderlnek neveztük. Már a háború elején elvesztette a fél lábát. Csendben és feltűnés nélkül végzett valami műszaki munkát a filmszakmában, és emellett meg tudott szervezni egy olyan ellenállási csoportot, amelynek országszerte számos kapcsolata volt. Amikor Ludwig Ficker visszatért Münchenbe, Anderlre tudott építeni.

Valamivel barátságosabb lettem, és hellyel kínáltam. De amint folytatni kezdte, végigfutott a hátamon a hideg.

– Az ön svájci kapcsolatai... – kezdte akadozva, és ahogy ránéztem, még bizonytalanabb lett. – Jó kapcsolatai vannak... Értse meg, nekünk, németeknek, össze kell tartanunk. És úgy gondoltam...

Hirtelen kiverte a verejték a homlokát.

– Mindent megmagyarázok... Van egy nagy bankkontóm Svájcban, a náci idők alatt helyeztem el... kifejezetten a nácikkal szembeni ellenséges érzületből. De mire megyek vele most? Kiteszem magam a veszélynek, hogy az amik lefoglalják. És úgy gondoltam...

Megint tétovázott, mintha azt latolgatná, hogy mennyire szolgáltathatja ki magát.

– Önöknek jó határszolgálatuk van. Arról volna szó... Értse meg, ha áthozná nekem a pénzt... Nem járna rosszul. Megkapná az összeg harmadrészét.

Zsebkendőjével megtörölte izzadó homlokát, a tekintetéből azonban nem tudta kitörölni a félelmet.

– Nem kell most rögtön döntenie! – folytatta.

– Beszélt erről X. úrral? – kérdeztem.

– Isten ments!

Tiltakozásul felemelte a kezét. Minthogy hallgattam, ő folytatta:

– Van még egy probléma. A Bavaria műszaki berendezéseit az amik lefoglalták. Értesüléseim szerint egy részük amerikai kézbe megy át. De német filmgyártó vállalatok is alakulnak majd. Teszek önnek egy ajánlatot: velem és még néhány úrral közösen kérjünk filmgyártási engedélyt. Önnek megvan a jó neve, mi hozzuk magunkkal a szakmai tapasztalatot, és minthogy ön író, mindig van lehetőség a saját művei megfilmesítésére. Nem volna rossz házasság...

Mi volt itt a csalétek? A svájci pénz vagy az újonnan alapítandó filmvállalat? De az emberről magáról nem kellett sokat spekulálni. Sem rosszabb, sem jobb nem volt, mint a múltkori két szabó vagy a harmadik, aki néhány napja azzal állított be a pártirodába, hogy „a párt számára" akar szállítmányozási vállalatot alapítani. Teljesen tanácstalanok voltunk a fekete üzleteknek, a félig vagy egészen illegális vállalkozásoknak ebben a zűrzavarában.

Valamilyen ürüggyel túladtam Schreiber úron; beült a gépkocsijába, és elvágtatott. Néhány nap múlva, mikor kimentem a kertbe, a kapu előtt fél zsák lisztet, jókora darab szalonnát és egy tele doboz tojást találtam. A nyál összefutott a számban; nem tudtam megállni, hogy a tojásokat bele ne üssem a serpenyőbe. Mióta elkerültem a milánói egyetem

aulájából, nem láttam még friss tojást, szalonnát és lisztet, nem egészen finomra őrölt, búzaillatú lisztet. Barnára pirult, zsírosan fénylő rántottát sütöttem magamnak; csak faltam, faltam, mint aki az éhenhalástól akar menekülni. Emlékszem, belepirultam, még a homlokom is izzadt, de nem a hőségtől és a zsírtól, hanem a szégyentől lettem vörös a fejem búbjáig.

Természetesen felkerestem X. urat, azaz Anderlt, az elvtársamat. Úgy állt a dolog, ahogy gondoltam: Schreiber a náci időkben zsírosra hízott féreg, aki most azon volt, hogy még több hájat rakjon magára. A többieknél hamarabb jött rá, hogy a múltat új kapcsolatok szerzésével lehet feledtetni, és erre én látszottam neki alkalmasnak. Így egy-kettőre megint érvényesülhet az olajzöld egyenruhás „új urak" alatt. A pénzügyletét természetesen elutasítottuk, és a filmvállalkozásától is távol tartottuk magunkat. Már éppen búcsúzni akartam Anderltől – egy kiskocsmában egy-egy tányér csontlevest fogyasztottunk –, amikor így szólt:

– Egyszer már Erich Engellel is törődnöd kéne!

– Erich Engellel? – Még ma is emlékszem, milyen meglepetten néztem rá.

– Vele. Itt lakik a Bavariában tavasz óta – válaszolta. – Egy öltözőben. Nem volt mivel fűtenie a lakását és beköltözött a filmgyárba.

– Erich Engel? – Még mindig nem találtam szavakat. Igaz, nem nagyon voltam járatos a színházi és a filmvilágban, ezért nem sokat tudtam róla. Annyit azonban mégis, hogy a színházi élet kiválóságai közé tartozik és ezekben az átkozott időkben is állhatatos tudott maradni. El sem tudtam képzelni, hogy hónapokkal a háború befejezése után a Bavaria öltözőjében kelljen laknia.

Azonnal kiutaztam hozzá. A stúdióépületeket enyhe, már bágyadt szeptemberi nap ragyogta be. A szigorú portás nyomban beengedett, mikor Erich Engel nevét kimondtam, és

utánam nézett, míg el nem tűntem a saroknál. A sápadt napfényben a csarnokok szörnyen elhagyatottnak látszottak, mint a gyermekek által sietve szétdobált és otthagyott játékkockák. A csendes folyosókon csikorogva visszhangzottak a lépteim. Kinyitottam egy ajtót, s patkány futott el előttem. A következő ajtó zárva volt, a harmadik félig nyitva állt, és mikor benéztem, egy férfit láttam kitérdelt nadrágban, magas nyakú pulóverben, bőrpapuccsal a lábán. Szemüvege mögül okos, de hűvös szempár nézett rám. Arca beesett volt, a bőr ráfeszült az arccsontjára. Keskeny heverőn ült, körülötte könyvek; a sminkelőasztalon csésze, mellette egy darab kenyérhéj, valószínűleg az utolsó falatja. Dadogva megpróbáltam bemutatkozni. Cigarettára gyújtottam, s nyugodtabb lettem. És mikor Zürichről kezdtem beszélni, Therese Giehséről, Theo Ottóról, Langhoffról és Lindbergről, a hűvös szemek felizzottak. A tartózkodást feloldotta az emberi melegség. És mikor a következő hónapokban vagy később, az évek során találkoztunk, mindig ezt a csöndes, meleg fényt láttam a szemében, szája körül a szívélyes barátság vonásával. Aznap délután a Bavariában mintha egy más csillagzatról hullottam volna elébe, kezemben a reménység régen várt üzenetével. Mikor néhány hét múltán átvette a kamaraszínház vezetését, az antifasiszta ellenállók és a koncentrációs táborokból hazatértek tiszteletére készített ünnepi műsorral akart nyitni. A kézirat – írók és művészek közös munkája – már kész volt, mikor Scharnagl főpolgármester letiltatta az előadást. Az indokolással adós maradt.

– Talán inkább a hősi halottak, lehetőleg a sztálingrádi elesettek emlékére szerettek volna valamit! – mondta Erich Engel szomorkás, ironikus mosollyal.

Hallatlanul érzékeny idegrendszerével előre megérezte volna a politika későbbi alakulását, amire mi akkor még gondolni se mertünk?

Mindazonáltal az ünnepi műsort, jelentéktelen változtatásokkal, a müncheni rádió lehozta.

... Mióta Münchenben éltem, még sohasem éreztem olyan mértékben, hogy „hazaérkeztem", mint amikor aznap késő délután kijöttem a Bavariából. Magamban tovább folytattam a beszélgetést, és sajnáltam, hogy nem meséltem még többet Erich Engelnek, aki alig szólalt meg. Örömömben, ennek az órának az oldottsága után, még körös-körül a romok is valami békés látványt nyújtottak a lenyugvó Nap fényében. A szél elállt, és mert nemrég esett is valamelyest, a romokból sem szállt a por. Az utcák kiürültek, siváran néptelenné vált a tér. Közel volt a kijárási idő vége.

A romok közül hirtelen egy férfi tűnt elő, s felém tartott; jóllehet nyugtalanságot éreztem, bevártam mégis. Harminc körül járhatott. Civil ruhája ellenére látszott rajta, hogy nemrég szerelhetett le. Ütött-kopott kis kézikoffer volt nála, és mindene: a ruházata, az arca, a szeme elnyűtt volt. Bizonyára hetek óta pajtákban meg út menti árkokban éjszakázott.

Görcsösen összeszorított ajkakkal, szó nélkül állt meg előttem, fáradt szemét kérdően rám szegezve. Zavartan cigarettával kínáltam. Mohón kivett egyet, majd habozva az ujjai közt forgatta. Visszanézett a romra, ahonnan előjött. Tüzet adtam neki.

– Sejtettem – szólalt meg. – A hangja reszelős volt, mintha hetek óta teremtett lélekkel nem beszélt volna. Nem mertem mondani semmit.

– Mintha a semmibe beszélne az ember – folytatta riadt tekintettel.

A cigarettája elaludt. Gyufát gyújtottam, de elnézett mellettem és a gyufa lángja mellett is.

– Három hónap – mormolta –, három hosszú hónap!

Menni szerettem volna, de mintha gyökeret vert volna a

lábam. Egyszerűen nem voltam képes otthagyni a magányával és a bánatával.

– Gondoltam, valami hírt csak találok – mondta. – De semmi . . . semmi . . .! Két gyerek . . . A folyosón sincs kitéve semmi.

Szinte nevetségesnek hatott, hogy folyosóról beszél e romok között. Egy homlokzat maradványa állt mögötte, az egykori kapubejáratban valami falféle, törmelékhalomban vastraverzek, gerendák és egy szétdőlt ajtó. Semmi egyéb! Első ízben értettem meg valamennyire, mit érezhettek a hazatérők milliói: magány és kilátástalanság vette körül őket, és nem értették, hogyan végződhetett így az egész a nihilben.

Mérhetetlen szomorúság és reménytelenség volt a férfi tekintetében. Elindult, átbotorkált az út túlsó oldalára, de ott is csak romok voltak; megfordult, elment mellettem, vissza a leomlott házhoz, ahol valamikor a családjával élt.

Legfőbb ideje lett volna hazamenni. Ijesztően közeledett a kijárási idő vége. De nem tudtam megmozdulni. Annak emléke kísértett, mikor apám sok-sok évvel azelőtt hazatért az első világháborúból.

A múlt

1916 nyarának végén nagyapám ágynak dőlt. Nem volt semmi különösebb baja, beteg sem lett, csak fáradtnak látszott, mint akiben már nincs elég erő ahhoz, hogy átteleljen. Kialudt, mint a mécses, amelyikből kifogy az olaj. A halála előtti napon még magához hívatott. Fakó, beesett arccal, gondosan ápolt ősz szakállal feküdt az ágyban, és rám mosolygott. Szemében ott csillogott a régi jóság és szeretet, de nekem nehéz volt odamennem hozzá. Ötéves voltam, és először kerültem szembe a halállal.

Ott álltam előtte, nem értettem semmit, csak valami sötét fenyegetést, valami végtelen ürességet éreztem.

– Fiacskám . . . Gyere ide! – mondta nagyapám.

Hangja fakón és hörögve szólt, elvesztette régi orgona zengését. Megértettem, hogy soha többé nem fogok már a térdén ülni. Felém nyújtotta csontos kezét. Megfogtam, és az ágy szélére vont. Nem volt már erő a simogató kézben.

Jó darabig szótlanul nyugtatta rajtam a szemét, majd megszólalt: – Holnap megjön apád!

Nem sejthettem, mit jelent ez, hogy nem akar meghalni, amíg viszont nem látja ezt a fiát, a legfiatalabbat.

De már nem tudta kivárni. Másnap csendes lett a ház. Az asszonyok sírva jöttek ki nagyapa szobájából. Minket, gyermekeket, felvittek a kamránkba. Fojtott zajt hallottunk. Kiosontam a lépcsőre, és négy férfit láttam egy nagy ládával.

Bementek a szobába. Kis idő múlva visszajöttek, és leültek a lépcsőre. Egyiküknek palack volt a kezében. Egymás után ittak belőle. Aztán Minchen néni nagy vizespoharakat hozott.

– Derék ember volt! – mondta az egyik.

Széltől cserzett barna arca volt és nagy szürke bajsza. Egy másik bólintott rá, és kivörösödött szemét körbejártatta. Nem lehetett sokkal fiatalabb nagyapánál. Mi járhatott a fejükben? Nagyapát és magukat látták, mikor még fiatalok voltak, és ahogy együtt megöregedtek? A megszámlálhatatlan éveket esőben, szélben és a tűző napban?

Egyikük fölállt, de a dereka görbe maradt, mint valami kiszáradt, vén tölgyfaág. Belenézett a nyitott tűzhelybe, fel egészen a kéményig. Ez volt az utolsó ilyen a faluban.

– Neki is lehetett volna új háza! – mondta.

Mély hallgatásukban mintha égő házak képét láttam volna, leomló falakat és lobogó lángokat.

– Ő már ilyen volt! – jegyezte meg az egyik, azt hiszem, a bajuszos.

Nem értettem, mit jelentett az „ilyen", de nyilván valami jót, mert a hangja melegséget árult el. Ma már tudom, a legteljesebb elismeréssel adózott azért, ahogy nagyapám a tűzvész idején viselkedett.

Iszogattak; a palack kiürült. Nagyokat sóhajtottak, leültek a lépcsőfokokra, közvetlenül alattam. Keveset beszéltek, többet hallgattak és krákogtak. Egyet-mást megjegyeztem, a legtöbbet elfelejtettem. Egyvalami maradt meg tisztán az emlékezetemben: az elismerés hangja, a szolidaritás az öregemberrel a síron túl is.

Két nap múlva nagyapát kivitték a temetőbe. Később mondták nekem, hogy ilyen temetés még nem volt a faluban. Minket, gyermekeket, abba a szobába zártak, ahol néhány órával előbb még a koporsó volt. Az ablakból láttuk, hogy áll össze a szemerkélő kora őszi esőben a temetési menet, mint veszik a férfiak vállukra a koporsót, és megindulnak a temető

felé. A csendessé vált faluban a kutyák vonítani kezdtek. A szoba sarkaiból előbújt és körülvett minket a félelem; mi is üvölteni kezdtünk, siralmasabban, mint a kutyák.

– Ne vigyék el! Hozzák vissza! Ne menjen el! – kiabálta Richard unokatestvérem, akinek évek múltán Franciaországban kellett megtalálnia a sírját.

Torkaszakadtából kiabált, nem akarta abbahagyni. Én pedig a félelemtől, gyűlölettől és elkeseredéstől űzve nekiestem, és addig püföltem, míg el nem hallgatott, aztán elaludt.

Nem telt el sok idő, s egy katonaruhás férfit láttam az utcán a házhoz közeledni. Hallottam, hogy lenyomja a kilincset, de minthogy az ajtó be volt zárva, láttam ismét elmenni a temető irányába. Apám volt!

Ami a következő napokon történt, kiesett az emlékezetemből. Csak az maradt meg, hogy jó adag verést kaptam, amiért elagyabugyáltam Richardot. És sohasem fogom elfelejteni, hogy a következő éjjel suttogó jövés-menésre ébredtem: fojtott szavak, halk léptek, a konyhából a tűzrakás hangjai. Fölkeltem, az ajtóhoz osontam: a síró asszonyokat láttam, meg újból apámat az egyenruhában. Fegyvere az asztalhoz volt támasztva. Felnézett, feljött értem, karjaiba vett, és levitt a konyhába.

– Akarsz egy szelet kenyeret konzervhússal? – kérdezte. Elfordította tőlem szelíd szürke szemét és az arcát is a szúrós bajusszal.

Sírva bólintottam. Rágtam a kenyeret, és közben a könnyek végigcsorogtak az arcomon. A nők kötényükkel törölgették a szemüket, és mint a felriasztott csirkék, szaladgáltak a konyhában. Amikor apám fölvette a hátizsákot és a fegyvert, kitört belőlük a zokogás.

Mikor apám kiment az ajtón, ki az éjszakába, azt hittem, oda megy, ahová nagyapámat vitték. Évek múltán is, ha este vagy éjjel kutyákat hallottam vonítani, magamat láttam

mezítláb a konyhában ülve, s apámat, amint kimegy az éjszakába, a semmibe.

. . . Mikor a férfiak mind visszatértek gyalog, hosszú menetoszlopokban a Rajna felől, apám nem volt közöttük. Mikor katonákat kvártélyoztak hozzánk, az arcukat néztem, de az övét nem találtam. Néha megkérdeztem egyiket-másikat: – Nem láttad az apámat?

Nem látták. Elhallgattam, nem firtattam tovább. Csak ahhoz ragaszkodtam csökönyösen, hogy ha katonák aludtak a szobában, ahol nagyapám meghalt, én is velük alhassak. Meg is engedték. Már első éjszaka tetveket szereztem, és büszke voltam rá, hogy olyan vagyok, mint a katonák. Anyám csak akkor tudta kiirtani a tetveket, mikor vége lett a beszállásolásnak.

A háború után hamarosan visszaköltöztünk a Ruhr-vidékre. Bár a városokban éheztek az emberek, anyám nem bírta tovább otthon. Bizonyára az ingerült légkör késztette erre az elhatározásra, az örökös szörnyű veszekedések, amelyeket nagyapa már nem tudott féken tartani. Vagy arra gondolt, hogy nemsokára megjön apám, aki még 1916 őszén francia fogságba esett?

Akárhogy is, elérkeztünk a répakorszakba. Számomra mindmáig teljességgel érthetetlen, hogyan tudta anyám átvészelni velünk azt az időt, és ha erről faggatom, csak összeszorítja a fogát. Zabolátlanságom valószínűleg még nagyobb gondot okozott neki. A hatágú korbácsot sokszor megtáncoltatta rajtam újra meg újra. De vad csatangolásaimmal nem hagytam fel. Alighogy belemelegedtem a gyerekbandába, játékban és tolvajlásban én vezettem őket. Minthogy a lopott holmit – egy-egy marék krumplit vagy tele sapka zabpelyhet – nem mertem hazavinni, a krumplit szabadban rakott tűzön megsütöttük és félig nyersen befaltuk, a zabpelyhet pedig cukorral keverve szárazon gyűrtük magunkba. Megtanultuk a lopást, a verekedést, és miután a westerwaldi

tájszólásról teljesen leszoktam, otthon éreztem magam a városban.

Jóval később – évek teltek el, az éhínség után a forradalom is mögöttünk volt már, és szinte el is felejtettem, hogy apám van – híre jött, hogy apám hamarosan hazatér. Honnan, miképp, arról fogalmam sem volt. A fogság szó számomra nem rejtett semmiféle tartalmat. Most már nem a korbáccsal fenyegettek, hanem apám hazajövetelével. Elfelejtettem a szelíd tekintetét, a szúrós bajuszát, az erős karját, amellyel a levegőbe emelt.

Anyám elcipelt minket a polsumi fenyvesbe, s zsákszám szedtük a vadborostyánt. Este a leveleket papírszalagra fűzve méteres koszorúkba fontuk. Anyám szépen feldíszítette velük az előszobaajtót. De nem lehetett megelégedve, mert vásárolt még egy „Isten hozott" feliratú kartont, azt is az előszobaajtó fölé függesztette, és bekeretezte borostyánnal. De a hetek csak múltak. A levelek hervadtan hulltak a koszorúkból, anyám pedig egyre sápadtabb és ingerültebb lett. Már apám hazajövetelével sem fenyegetett.

Egy napon mégis hazatért a kopott civilbe öltözött férfi. Megélhetek még néhány nyarat meg újabb utazásokat, de azt a napot nem felejtem el soha. A vén szilfa alatt társaim közül az egyiket vállánál fogva a fa törzséhez szorítottam; ma már nem tudom, miért voltam rá olyan dühös. Hirtelen megéreztem, hogy a többiek szétrebbennek; valamennyien, akik bíráskodtak, és a kis taknyosok is, akik a lelkes nézők voltak. Egy erős kéz elrántott, és láttam magam előtt állni a férfit. Nevetett, és magához vont. A fiú, akit elagyabugyáltam, kereket oldott. Utána akartam futni. A férfi azonban magához szorított, fölemelt, és arcomon éreztem a bajszát. Dohány és izzadságszaga volt. Nyugodt szürke szempár nézett rám, és ma is úgy érzem, egész további életemben soha többé nem láttam ilyen vidám szemet. Karjába vett, a levegőbe dobott. Apa hazajött!

Huzavona a végtelenségig

Azon az őszön hetekig kísértett annak a müncheni hazatérőnek a képe, akiről fentebb szóltam; még álmaimban is magam előtt láttam, amint visszamegy a romok közé, arcán iszonyú bánattal, szemében a teljes reménytelenséggel.

Az otthontalanság érzése még mindig gyötört. Elfogott a szorongás, valahányszor arra gondoltam, mit is találok majd, ha egyszer visszatérek gyermekkorom városába. Semmi sem lesz olyan, amilyen volt. De milyen lesz?

Szüleimről évek óta nem hallottam, és Hildéről, a húgomról, meg Ottóról sem volt semmi hírem. Éltek még egyáltalán? Rólam éppoly keveset tudhattak; attól tartva, hogy a leveleim bajba hozhatják őket, én sem írtam.

Hirtelen elhatározással megírtam egy levelet. Tudattam, hogy visszajöttem, itt élek, ebben a városban, jól megy a sorom, meg amit még ilyenkor írni lehet. A postában nem sok bizalmam volt, ezért átadtam valakinek a levelet, aki a Ruhr-vidékre utazott.

Hetekig nem hallottam semmit, nem jött válasz. De a mindennapi munka, a napi követelmények enyhítették a felgyülemlett szenvedést és kínt.

Ekkor már kettesben éltünk, Adolf és én, egy városszéli kis házban, kertek és virággal díszített ablakok közt. Különös módon jutottunk a házhoz, és amit vele még ráadásként kaptunk.

A párt tartományi titkárságán megjelent egy napon egy amerikai egyenruhás férfi, Eugen; németül beszélt, lipcsei dialektusban. Évekig a maquis-ban harcolt, majd egy német partizáncsoport keretében besorolták az amerikai hadseregbe. Mikor a fasiszta hadsereg egy nagyobb egységét La Rochellenél bekerítették, bement a katlanba, hogy felszólítsa őket a megadásra. Elfogták és börtönbe vetették. Ezután a csoportja német egyenruhában átverekedte magát a frontvonalon, több napos keresés után megtalálták a börtönben, és kiszabadították.

Most aztán ki akart lépni az amerikai hadseregből, hogy visszatérhessen a civil életbe. A parancsnokságától szerzett magának egy kis családi házat, néhány nap múlva azonban el kellett utaznia Münchenből. A házát átengedte nekem, és végleges távozása előtt még mindent legalizált a szükséges bélyegzőkkel, aláírásokkal.

A házban egy fiatalasszonyt találtunk. Magas, jól megtermett nő volt, és az általános éhezés ellenére meglehetősen molett. Meglepetésünkre egy levél felmutatásával reagált; ebben Eugen tanúsította, hogy a hölgy mindaddig a házban lakhat, amíg ő magához nem veszi új munkahelyén.

Azelőtt a Wehrmacht alkalmazásában állt, és még most is markotányosnőnek látszott. Gyakran igen hiányos öltözékben járt-kelt a lakásban, szája körül kis mosollyal.

– Egyszerű, sorsot kell húznunk – mormogta végül Adolf a foga közt –, egyikünknek fel kell áldoznia magát.

Ám mégis ő volt az, aki másképp döntött; a szomszédságban egy fiatal hadiözveggyel kötött barátságot. Számomra mindez fölöttébb kellemetlen volt. Vártam, hogy megérkezzen a feleségem a gyerekkel. A konyhában azonban amerikai konzervek halmozódtak, a cigaretta dobozszám hevert szerteszét. A markotányoshölgy gyakran késő este tért haza, amerikai dzsipen. Nem volt ez ritka eset. Nagy volt a kereslet

nőkben, a kínálat sem kevesebb; a nyomorúság és az éhség sok fiatal nőt űzött ki a kaszárnyák elé.

De mi lesz itt a lakásban? Belátható időn belül garniszállóvá alakul a ház.

Célozgatásokkal próbálkoztam:

– Nem túl kellemes ez a helyzet, megoldást kell találni.

– Miért? Én is fizetek lakbért – válaszolta kihívóan, és nagy száját széles mosolyra húzta.

Tanácstalanul álltam előtte.

– Szerintem így, ahogy van, nagyon jó – folytatta.

Most kezdtem megérteni, miért fordultak el a szomszédok, ha találkoztunk, és miért mustráltak olyan furcsán.

– Egy-két hét múlva megjön a feleségem a gyerekkel együtt – böktem ki végre.

– Miért? – kérdezte tettetett csodálkozással. – Mi szükség van rá? Hiszen megkaphat mindent, amire szüksége van!

Letettem a fegyvert, és visszavonultam a szobámba. Néhány nap múlva, mikor hazajöttem, két amerikai katonai rendőrt találtam otthon; lábukat a dohányzóasztalra rakva ültek. Természetesen angolul szólítottak meg; annyit megértettem, hogy valami papírokra kíváncsiak. Előkotortam, amim volt: a lakáskiutalást, a spanyol katonai irataimat, a svájci internálási végzéseket és az olasz partizánigazolványt.

Egyikük, egy öles, fekete hajú legény, hosszadalmasan vizsgálgatta őket, egyiket a másik után, az ujjai közt forgatta, mintha a valódiságukat akarná ellenőrizni, majd váratlanul spanyolul szólalt meg: részt vettem-e a madridi csatában és még hol-merre harcoltam. Rövid, de egyáltalán nem barátságtalan beszélgetés alakult ki.

– Hamis információt kaptunk – mondta a fekete hajú legény elmenetelük előtt. – Azt mondták, egy SS bujkál itt. Megmutatná azért a hónalját?

Majd illendő bocsánatkérés után elmentek.

Visszavonultan éltem a szobámban, mint valami csigaház-

ban. A konyhába alig-alig tettem be a lábam. Képtelen voltam bármit is tenni, és több heti megfontolás után el voltam szánva arra, hogy megszököm, mikor onnan jött a segítség, ahonnan legkevésbé vártam volna: az anyámtól.

Zürichből nagyon kevés hírem volt, alig valami a feleségemtől, és semmi a kiadótól. A „Zöld olajfák"-nak jó visszhangja volt, ami némi örömet jelentett nekem azokban a hónapokban. Az amerikai megszálló erők újságja, ahol Erich Kästner vezette a tárcarovatot, folytatásokban közölte a regényt, úgyhogy a német olvasók is megismerkedhettek vele.

Elképzelhetetlennek véltem, hogy amerikai részről egy csipetnyi rokonszenvet érezhessenek az „Olajfák" vagy akár az én személyem iránt. A folytatásos közlés ténye azonban olyan események nyitányának bizonyult, amelyek még inkább megleptek. Egy este igen jól öltözött, ápolt külsejű, jellegzetesen értelmiséginek látszó úriember keresett fel. Bemutatkozott: K. D., egy újonnan alapított kiadóvállalat vezetője, napokon belül már működési engedéllyel is rendelkezik. A kiadó szerzői közt Ernst Wiechert, Kasimir Edschmidt és még néhány fiatalabb író nevét említette, és felajánlotta, hogy átveszi „összes műveimet". Ezen mulatnom kellett. Ám ugyanakkor hízelgett is, hogy ilyen „jó társaságban" jelenek meg; emlékeztem ugyanis arra, hogy mennyi küzdelembe került Zürichben a „Zöld olajfák" elhelyezése. De K. D. sem tudott engem egészen hová tenni. Idősebb, a konvencionális elképzeléseknek megfelelő írót várt talán és nem egy ilyen fiatalembert, akiben jóformán semmi sem emlékeztetett az „íróra". Egymással szemben ültünk, cigarettával kínált, természetesen amerikaival, és ahogy kivettem a dobozból, a mancsom egy pillanatra az ő gondosan ápolt fehér kezével találkozott. Megmutattam, ami a fiókomban volt: „A föld sója", a „Gyűlölet" és természetesen a „Zöld olajfák"; ennek a kiadói joga azonban Steinbergnél volt Zürichben. K. D. olyan mozdulatot tett, mintha valamennyire rá akarná tenni a kezét, és megígérte, hogy a

legrövidebb időn belül elolvastatja a kéziratokat. Ennél a találkozásnál még nem tudhattam, mennyi tapasztalatra kell még majd szert tennem, de az ő révén már akkor kezdtem megérteni, hogy az irodalom is áru. Iszonyú felismerés volt ez számomra. Azóta arra is rá kellett jönnöm, hogy az irodalom nemcsak a kapitalizmusban ölti magára ezt a jelleget, hanem egyik-másik magát szocialistának nevező kiadóvállalatban is, ahol a gazdasági vezető az író alkotását könyörtelenül áruvá formálja, az alkotót pedig termelővé. És még egyebet is tanultam K. D.-től.

A Steinberg Verlag a tárgyalásokon elfogadta K. D. ajánlatát, a kiadói jogok „Wiechertért Claudius" alapon való cseréjét. K. D. nyomatni kezdett. Ő volt az első kiadó, aki újból elkezdhette a tevékenységet és az egyetlen, aki az egykori „Völkischer Beobachter" papírkészletéhez nyúlhatott. A hírek szerint a kiadóba betársult egy amerikai tiszt, egykori német, aki K. D. iskolatársa volt annak idején. A könyvem éppen karácsony előtt látott napvilágot, mint a három nyugati zóna első német kiadványa. Szinte elöntöttek a jóakarat, az elismerés és a jó kritikák hullámai. Alig néhány hét múlva azonban, 1946 januárjában, K. D. magához hívatott. Hűvösen, de azért most is terjengősen és frázisokkal teletűzdelve magyarázta, hogy az amerikaiak a nyomtatásra előkészített kéziratokat három kategóriába: A–B–C-be sorolták, és ennek megfelelően adják a papírkiutalást is.

„A föld sója" a C-be került; természetesen nem ő határozott így, isten ments, hanem Németország „tulajdonképpeni urai". Megjelenésre tehát az év vége, illetőleg a következő év eleje előtt nemigen lehet gondolni.

Befagyasztották a szerzői jogot? Követeltem a szerződés felbontását, ami némi huzavona után meg is történt. Az előleget vissza kellett fizetnem. Minthogy pedig K. D. megtagadta egy Wiechert-könyv kiadói jogának átadását a Steinberg Verlag részére, Steinberggel is kellemetlenségem tá-

madt. Engem tettek felelőssé, és leállították mindennemű honorárium kifizetését.

Jellemző volt azonban K. D.-re és mindenekelőtt a politikai és kulturális helyzetre, ahogy K. D. a „Gyűlölet" című novellámról vélekedett és ahogy vele kapcsolatban viselkedett. Első olvasás után olyan túláradó lelkesedéssel nyilatkozott róla, hogy valósággal bizonytalannak éreztem magam. Bár éppen ezt a novellámat nagyon kedveltem, mégis tisztában voltam kompozíciós gyengeségeivel és nyelvének kissé külsőleges „költőiségével".

Teltek-múltak a hetek. Nem került sor további megbeszélésre, amely szerződéskötéshez vezetett volna. Sürgetésemre K. D. egy szép napon visszaadta a kéziratot. Jól emlékszem rá, ahogy az „úriszobájában" ültem – íróasztal, dohányzó sarok, könyvespolcok, rajta egykori kiadójának, a Dreizinnen Verlagnak a könyveivel – és ahogy a várakozás bizonytalanságától elpirultam. Vérmes irodalmi reményeket fűztem a „Gyűlölet"-hez, és a kézirat elfogadásától bizonyos anyagi nehézségeim megoldását is reméltem.

– Miért nem tudja hozni a novellámat? – kérdeztem.

– Mit képzel maga rólam? – vágott vissza ingerülten.

Felállt, és le-fel kezdett járkálni mint mindig, amikor bizonytalanul érezte magát.

– Beszélgessünk talán a novella művészi kvalitásairól – folytatta kissé barátságosabban. – Nemigen találni benne kifogásolhatót ez igaz, de úgy gondolom, nyelvi szempontból . . .

– Majd mintha a fordulat még magamagát is meglepte volna: – Tisztában kéne lennie vele, hogy bojkottálna az egész könyvkereskedelem . . . Ne legyen olyan naiv. Hát nincs érzéke a tényleges helyzet felismeréséhez? Nem adok ki soha olyan elbeszélést, amelyben németek németekre lőnek és felfegyverezett külföldieknek nyújtanak segítséget saját honfitársaikkal szemben. Ezt meg kell értenie . . . Nézze, én baloldali vagyok, szélsőbaloldali, de mégiscsak . . .

Valószínűleg látta rajtam, hogy mit gondolok. Szótlanul járkált fel és alá, mintha elvesztette volna a kedvét a velem való beszélgetésre. Alig tudtam féken tartani felháborodásomat.

– Németek németek ellen – ismételte meg –, hogy képzeli ezt?

Ekkor összeszedtem magam. Felálltam, és magamhoz vettem a kéziratot.

– Magának nyilván nem olyan szörnyű az – mondtam kimérten –, hogy németeket német hóhérok gyilkoltak, mint az, hogy a németek fegyverrel a kézben harcoltak a fasisztákkal szemben. Ez mélyen sérti a maga nemzeti érzületét. A maga megítélése szerint talán az is rendjén való, hogy dezertőröket lámpavasra aggattak vagy lelőttek, mint a kutyát. Én azonban a fasiszták ellen harcoltam, és erről akarok írni. De maga aligha fogja kiadni!

Ez volt vele az utolsó beszélgetésem. Az „Olajfák" kiadói jogáért a harc évekig húzódott.

Később egy regensburgi zugkiadó szerződést kötött velem a „Gyűlölet"-re. A honoráriumot előre kifizette. Mikor a szöveg már ki volt szedve, a kiadó fel akarta bontani a szerződést, ám én visszautasítottam. Hiszen a honoráriumból két kiló húst és húsz doboz cigarettát vettem, megettem és elfüstöltem. Már nemigen reméltem, hogy ebben a világban valaha zöld ágra vergődjem.

Néha mégis kinyílt egy-egy ajtó, friss levegő áramlott be kintről, jobban lehetett lélegzeni. Hol ez, hol az látogatott meg, és egy ízben két emigráns jött el hozzám amerikai egyenruhában: Max és Wolfgang.

Az Angliába emigrált Max, a berlini zsidó munkás nyugodt, kiegyensúlyozott, jó humorú ember volt. A béke és a jóság légköre vette körül, amely hatott egész környezetére. Wolfgang viszont még fiatal, de nagyon ideges, gátlásos férfi volt, aki Maxot inkább apjának vagy jóval idősebb bátyjának

tekintette. Mindketten valami amerikai parancsnokságon dolgoztak, és igyekeztek rajtunk segíteni, ahol lehetett. Különben szerettek volna már megszabadulni a katonaélettől; láttam rajtuk, mennyire megkönnyebbültek, ha levethették a zubbonyukat és az asztalomhoz ülhettek egy csésze kávéra.

Mivel a németeknek még nem volt postai összeköttetésük az Egyesült Államokkal, Max és Wolfgang segítségével állítottam helyre kapcsolatomat Albert Ehrensteinnel. Ehrenstein első válaszlevele megrendített a minden sorából áradó mélységes rezignációjával, pedig csak hétköznapi dolgokról számolt be, nem a maga sorsáról.

1939 nyarán ismertem meg, amikor a spanyolországi harcoktól és a későbbi párizsi hónapoktól még mindig megviselten menedékre volt szükségem. Hozzá küldtek, hogy végre kipihenhessem magam és néhány hétig háborítatlanul éljek.

Ehrenstein a Lago Maggiorétól nem messze, Brissago közelében élt egy düledező házacskában. Kora nyári nap volt, mikor az elvadult szőlők közt az ösvényen felfelé kaptattam. Nyár volt, a tó felől enyhe szél fújdogált, de én mégsem éreztem jól magam. Hamis papírjaim, bár svájci állampolgárnak tüntettek fel, nem nagyon védtek volna meg, ha rendőri ellenőrzésre kerül sor. Jól beszéltem ugyan svájci dialektusban, de minthogy életem végéig ki voltam tiltva az országból, a nevem nyilvántartották minden körözvényen. Ehhez jött még az 1936. tavaszi kínos ügyem, amikor Zürichben a nyílt utcán erőszakkal vontam ki magam a letartóztatás alól.

Albert az erkélyen ült, ahonnan be lehetett látni a tavat és az ösvényt is, amely a házhoz vezetett. Akkor nem tudtam, hogy fenyegetve és üldöztetve érzi magát, és a küszöbönálló háború is beárnyékolja az életét. Hónapokkal előbb a kínai követségen járt, megpróbált kínai útlevelet szerezni. Kínai versfordításaitól remélte, hogy megnyílnak előtte az ajtók. Útlevelet természetesen nem kapott, ezért aztán úgy érezte, hogy egyre magasodnak körülötte a falak. Így volt ez nappal,

de még inkább éjszaka, amelyet képzelete nyilván rémképekkel népesített be.

Fáradt szempillái mögül kutató tekintetet vetett rám, és minthogy rendőrhöz aligha hasonlíthattam, gyanakvása feloldódott. Az asztalon csésze, nagy halom könyv, üres fehér papír. Közelebb jöve láttam arcának valamennyi ráncát, a széles szájat, a húsos orrot, tekintetének alig elviselhető mélabúját.

Kínai átköltésein kívül vajmi keveset ismertem tőle. A német irodalom expresszionista korszaka számunkra, munkások számára, csak annyiban volt érdekes, amennyiben alkotóik fejlődésük folyamán hozzánk közeledtek. Ennek az örökségnek a birtokbavétele még távol állt tőlünk, még szűkkeblűek és kicsinyesek voltunk, és minthogy fiatalabb éveimben nemigen gondoltam arra, hogy valamit papírra vessek, a nyelv és a formálás kérdései kívül estek a tudatos érdeklődésemen.

Kávéval akart kínálni, de nem volt már a dobozban. Cigarettáztunk, és úgy emlékszem, konyak is volt. Mikor Spanyolországról meséltem, feloldódott, és hirtelen García Lorca került szóba. Elmondtam néhány cigánydalát spanyolul. Ehrenstein szája meg-megrándult, sötét, majdnem mindig csukott szeme izgatottan fénylett. Az volt az érzésem, hogy szeretne megölelni, csak a félénksége tartja vissza.

– Első ízben hallottam őt spanyolul – suttogta. Izgatottságát alig tudta féken tartani. És ekkor hirtelen rám förmedt:

– Mit keres Svájcban? Nem látja, hogy csapdába esett? Mindenki megpróbál innen elkerülni, nehogy Hitler kezébe jusson, maga meg idejön? Menjen el akárhová, Kínába vagy az Egyesült Államokba, vagy Mexikóba. Egy-két hónap, és Hitler Svájcon át tör magának utat, hogy ne kelljen a Maginot-vonalon keresztül támadnia.

Órák teltek el a hegyek délutáni visszfényében. Hol vitatkoztunk, hol egyetértettünk. Éles Sztálin-ellenes kirohanásai-

tól megrettentem. Spanyolországban magunkkal és bajtársainkkal kellett törődnünk, a kétségekre nem jutott idő. Szovjet fegyverekkel és gépfegyverekkel lőttünk, s ha egyáltalán felszálltak a mi oldalunkról repülők, azok szovjet gépek voltak, szovjet pilótákkal. Tüzérinstruktoraink szovjet elvtársak voltak, és sokszor hónapokon át szovjet vaj, szovjet konzerv, szovjet szalonna volt a táplálékunk. Túl közel volt hozzánk az ellenség, hogy más egyébbel is tudtunk volna foglalkozni, ezért aztán néhány igazi nagy tragédiát is az ellenséges rágalomhadjárat számlájára írtunk.

Ezekben a hetekben az éles viták ellenére is gyakran találkoztunk. Albert elolvasta az „Olajfák" elejét. Jó szóval bátorított, ösztönzött, de ugyanakkor mindig talált alkalmat arra is, hogy rábeszéljen az elutazásra, hogy „valahol" nyugodtan írhassak. Fantasztikus tanácsokat adott. Emlékszem, egy ízben azt javasolta, adjam ki magam zsidónak és vándoroljak ki Palesztinába.

Mikor megkötötték a Szovjetunió és Hitler-Németország közötti megnemtámadási szerződést, kétségbeesetten kiáltott fel: elpusztul ez a vén kontinens! Nem is érdemel jobbat. De miért kell *nekünk* is vele pusztulnunk? Mivel érdemeltük ki?

A háború elején utasítást kaptunk, hogy legalizáljuk magunkat. Ez minden valószínűség szerint több éves börtönben és táborban való internálást jelentett. Albert tombolt, árulónak tartotta mindazokat, akik meghozták ezt az utasítást, engem pedig átkozott, amiért nem utaztam el. – Lefülelnek majd, mint a nyulat! – mondta. De aztán mégis úgy hitte, hogy kiutat talált. Az első világháború alatt egy Zürich melletti ideggyógyintézetben húzta meg magát a mozgósítás elől, miért ne élhetnék én is ezzel a lehetőséggel? Előbb kioktatott, hogyan kell „bolondot játszani". Pszichológiai ismeretek, a bonyolult lelki problémák felismerése dolgában felvehette volna a versenyt a legkiválóbb idegorvossal. Oly jól felkészí-

tett, hogy mikor konzultációra mentem az idegorvoshoz, szinte már betegnek is éreztem magam. Az orvos aggodalmasan csóválta a fejét, és beutalt ugyanabba az intézetbe, ahol annak idején Albert bújt meg a mozgósításkor. Az intézet vezetője mindenről tudott, a felülvizsgáló orvos azonban gyanútlanul valódi páciensnek vett. Azonnal ott tartottak. A diagnózis hosszan tartó illegális élmények nyomán előállt súlyos lelki depressziót állapított meg. Kaptam egy szobát, éltem nyugodtan, s néhány hét múlva már mint kőműves dolgoztam az intézeten belül; ez volt a munkaterápia. Esténként a közös nagyteremben üldögéltem; egy angol a Bibliát olvasta német kiadásban, és fordítva tartotta a kezében. Egy másik beteg négykézláb mászkált a padlón, ugatott és apportírozott. Kutyának érezte magát. Két öreg néni összeölelkezve suttogott egymás fülébe. Közelebb lépve csak értelmetlen dünnyögést hallottam. Egy hófehér, bozontos szakállú férfi fel-alá járkálva a világ pusztulásáról prédikált. Megpróbáltam kipuhatolni, mit tegyek, hogy a két ápoló éber szeme is betegnek lásson. Nem jutott eszembe semmi. Csupán annyi, hogy ha egy ajtót halkan kinyitottak és megint becsuktak, úgy rezzentem össze, mintha ágyút sütöttek volna el. Ez aztán hozzátartozott a „programomhoz".

„Terápiaként" azt is elrendelte az orvos, hogy naponként Zürichbe utazzam, így szokjam meg újra a város lármáját. Ezekben a hetekben gyakran találkoztam Alberttel. – Tudsz dolgozni? Mindennap írsz egy-egy oldalt? – ez volt az örökké visszatérő kérdése. És megint ajánlkozott, hogy előkészíti a távozásomat: Santo Domingóba, Uruguayba, Mexikóba, az Egyesült Államokba. De kitért minden rá vonatkozó kérdés elől. Arca szürkébb lett, szép sötét szeme még súlyosabb mélabúról, magányról és kétségbeesésről beszélt. El sem tudtam képzelni, miből él, Svájcban ugyanis egyetlen sort sem publikálhatott.

Ez a nyugalmas korszak azonban nem tartott sokáig. Egy

szép napon ugyanis, mikor a szombámban éppen a naponkénti zürichi utamra készültem, egy ápoló utasított, hogy menjek a látogatószobába. – Két úr vár magára! – tette hozzá jelentőségteljesen.

A látogatószobában felszólítottak, hogy szökési kísérlet megelőzése végett adjam oda az övemet. Le voltam tartóztatva. Próbáltam még megjátszani a beteget, csak spanyolul beszéltem, és mert gondoltam, hogy úgysem értenek a rendőrök, vadul káromkodtam spanyolul.

– Ne játsszon itt színházat – szólt rám az egyik nyugodtan. – Beszéljen velünk a mi svájci nyelvünkön, hisz úgyis érti.

Három hét fogházra ítéltek az idegenrendészeti előírások megszegése miatt. Utána a német határon átadtak volna a német hatóságoknak. De már a zárkában megéreztem Albert Ehrenstein segítő kezét. Táviratokkal bombázta Hermann Hesset. Minden kapcsolatát latba vetette megmentésem érdekében, még a zsidó, a katolikus és a protestáns egyházhoz is segítségért fordult. A svájci rendőrségnek nem sikerült kiadnia. Internáltak a witzwili fegyházba, ahol napi tízórás munkaidőben kelbimbót kellett tisztogatnom, amit a fegyintézet nagy tételekben szállított az előkelő üdülőszállóknak. Kosár- és zsákszám kelbimbó, mindig csak kelbimbó. Még évek múlva sem tudtam ránézni erre a főzelékre.

Albert időnként becsempészett levelek útján adott magáról életjelt: Ne nyugtalankodj! Hermann Hesse mindenről tud. Interveniál az ügyészségnél, hogy kijáró internáló vagy munkatáborba vigyenek. Írj mindennap egy oldalt! Ha nincs papírod, írj újság- vagy vécépapírra! Hermann Hesse olvasta a kéziratodat. Tehetségesnek tart!

Mikor aztán áttettek a munkatáborba, még egyszer láttam Albertet. Nyugodtabb volt, magabiztosabb; megkapta a beutazási engedélyt az Egyesült Államokba, már hajójegye is volt. De a szeme elárulta, hogy olyan ember, aki feladta önmagát. Európát is feladta. Az ő szemében pusztulás felé

tartott egy egész világ, amely nem volt ugyan az övé, de tudta, hogy pusztulásában őt is magával ragadja a szakadékba.

Múltak az évek; elképzelni sem tudtam, mi történhetett vele. És most, ezen az 1945–1946-os télen, jöttek a levelei. Első kérdése megint a munkámnak szólt: „Írj, küldd el nekem a kéziratodat, megpróbálom elhelyezni!" Hozzá szeretetteljes gondoskodásként egy-egy csomag kevés dohánnyal, egy doboz tejkonzervvel, kávéval. Majd elküldte García Lorca spanyol kiadását azzal a felszólítással, hogy fordítsam németre, ő majd megszerzi a jogot. Nem tudhatta, hogy Henrique Beck éppen akkor készült kiadni remek Lorca-fordításait. Sokkal később értettem csak meg, mikor már halott volt, milyen sivárságban kellett magát Amerikában éreznie. Arca, sötét, mélabús szeme, tekintetének reménytelensége, a keserű vonású szája, mind-mind megmaradt bennem. És az a tudat, hogy ebben a nagy reménytelenségben is egy nagy embert ismertem meg.

Ma már nem tudnám pontosan megmondani, mikor is tűnt fel anyám oly hirtelen Münchenben. Mindenesetre egy esőverte délután történt, a munkából jöttem haza. Ráztam magamról a vizet, mint a kutya, ahogy beléptem az előszobába. Szokás szerint csend honolt a házban. De egyszerre csak fentről, az emeletről, a lépcsőn lefelé tartó lépteket hallottam. Egy asszony jött felém; nekem – erre pontosan emlékszem – mintha gyökeret vert volna a lábam, ő pedig megölelt. Anyám!

Gyermekkoromban kézen fogva vezetett, a maga módján nevelt, és még akkor is irányítani próbált, mikor már felnőttnek és saját tetteimért felelősnek éreztem magam. Azóta, hogy hosszúnadrágot viselek, nem ölelt meg. Nem voltunk érzelmes família.

– Úristen, hogy megöregedtél! – szaladt ki a számon, ahogy egymásra néztünk. Gyér haja megfakult, csontos arcával, színtelen szempilláival, szemében a háború minden szenvedésével úgy állt ott előttem, hogy elfogott a szánalom.

– Hát te? – válaszolt mérgesen. – Állj csak a tükör elé! Hogy nézel ki!

Akárcsak régen! Álltunk egymással szemben, de a meghatottság és a viszontlátás öröme belefulladt a kölcsönös gorombaságokba. A régi sértődések újra életre keltek. Hát nem megmondtam? . . . – gondolta nyilván. – Mi lett belőle? Csavargó, ránk se hederít. Én meg azt gondoltam: már megint a régi nóta. Alighogy találkoztunk, máris vicsorítunk egymásra, mint a mérges kutyák. Mikor lesz ennek vége? Lesz valaha is másképp?

– Miért nem írtál? – kérdeztem még mindig ingerülten. És arra a nőre gondoltam, aki itt lakott. Tudtam már, hogy mi vár rám.

Anyámnak kibuggyantak a könnyei. Nyelte őket, hosszú ideig szólni sem tudott; bevezettem őt a szobába.

– Ottó Lindauban van – szólalt meg halkan, mikor leült –, francia fogságban. Gondoltam, mivel te most úgyis . . . Talán ki tudod hozni.

Siralmas látvány volt, ahogy ott ült halvány, meg-megránduló ajkaival. Nem hozzám és nem miattam jött tehát. Nem azért utazott három nap és három éjjel nyitott tehervagonban, esernyő alatt, pokrócba csavarva, hogy engem lásson ez után a szörnyű tizenkét év után.

Ottó volt a fő gondja, aki az utolsó kelet-poroszországi harcokban kilőtt páncélosából arcán égési sebekkel menekült meg, és akit gyógyítani egy Lindau melletti kórházba szállítottak, ott pedig francia partizánegységek foglyul ejtették.

Anyám nem tudta a címemet. Úgy, ahogy volt – ruhája, haja, még a szeme is tele szénporral –, a rendőri bejelentőhivatalba ment, ott tudakolta meg, hol lakom. Csak itt, a müncheni lakásomban szedte össze magát egy kicsit.

– Ottó és apád sok mindenen ment keresztül ezekben az években! – mondta.

Keserűen és ingerülten arra gondoltam: hát én? Én talán

nem? Nekem talán szanatórium volt az élet vagy kéjutazás? De nem szóltam semmit.

Körüljártatta szemét a szobában, az ütött-kopott kredencen, az ülőgarnitúra fölötti barokk angyalkán, az ízléstelen betonkandallón, majd megkérdezte: – Béreled a házat?

Szótlanul bólintottam, ő pedig folytatta. – Sokba kerül?

– Lefoglalt ház. A nácik helyi csoportvezetőjéé volt.

– Hogy lakhatsz egy olyan házban, ami a másé! – mondta felháborodottan.

Kerültem már a veszekedést. Elegem volt az ingerült, éles szavakból. Cigarettára gyújtottam.

– Ettél már?

Őt azonban a kíváncsisága ösztökélte tovább. – Gyereked van, ugye? – És válaszra sem várva folytatta. – Mikor jön a feleséged? – Vállat vontam; hogy adjak választ arra, ami nekem is a mindennapi kérdésem. Mégis megszólaltam, tudva, hogy ez milyen mélyen érinti.

– Nem esküdtünk meg, és a gyerek nincs megkeresztelve.

Sápadtan meredt maga elé. Megint könnyes lett a szeme. Nem voltam azonban tisztában vele, hogy a szavaim, a gonoszságom, a hirtelen újra feléledt kötekedő hajlamom okozták-e. Egy pillantást vetett a mennyezetre, amely fölött a mennyországot gyanította, s a barokk angyalra bámult. Éreztem, hogy már ő sem a régi. Megtört már ő is. Ez a sejtés jobban megrendített, mint az érkezése.

– Ki az a nő, aki itt lakik? – kérdezte némi hallgatás után. Könnyek gördültek le az arcán a szája szögletéig.

Nem válaszoltam. Mit is mondhattam volna? Fölösleges volt minden szó, úgysem hitte volna el az igazat.

– Mikor indulsz Lindauba? – kérdezte. Most kezdtem csak megérezni, hogy az egész álló óra alatt mindig csak egyvalami járt a fejében: hogyan lehetne kihozni a fiút a fogolytáborból. És megértettem, hogy az én dolgaim valójában egyáltalán nem érdeklik.

– Meg kell szerveznem a dolgot – válaszoltam fáradtan. – Először is autót kell szereznem, aztán igazolványokat; ki kell építeni a kapcsolatokat is. Néhány napba beletelik, míg elindulhatok.

– Megvárlak, míg visszajössz – mondta. Aztán felállt, kiment a konyhába, majd onnan át a többi helyiségbe. Én meg csak ültem, és egyre töprengtem. Anyám birtokába vette a házat, külön-külön mindegyik szobát, és nem tartott soká, máris portörlővel és seprűvel a kezében működött. Órák múlva, még mindig bódult állapotomban, hallottam a felcsattanó hangját, majd a fiatalasszony nem kevésbé hangos rikácsolását. Behúztam a nyakamat, de megkönnyebbülve fellélegeztem.

Néhány nap múlva útra keltem Lindauba. Abban az időben még francia partizánegységek kezén volt a Boden-tó partvidéke. Minthogy kapcsolatot szereztem a parancsnokságon dolgozó elvtársakhoz és egy spanyol elvtársra is ráakadtam, szívesen segítettek, hogy végigjárjuk a fogolytáborokat. Kutatásunk azonban eredménytelennek bizonyult. Ottó már Ausztriában volt, egy vorarlbergi völgybe szállították át. Sajnálkozó vállvonogatás az elvtársak részéről, egy üveg bor, egy szardíniásdoboz, még egy koccintás, és visszautaztam Münchenbe.

Anyám kővé dermedt, mikor beszámoltam neki. – Akkor mehetek vissza! – mondta nyugodtan, de kapkodó lélegzettel. Még aznap összecsomagolt, szoknyát, kabátot öltött, és estére már a pályaudvaron volt. Hogy jutott vissza a Ruhr-vidékre, nem tudom. De csak egy olyan szerelvényen utazhatott, amelyik a Ruhr-vidék felé krumplival, vissza pedig szénnel megrakva járt. Indulás előtt még így szólt: – Azt a nőt meg itt kihajítottam!

Este végigmentem az üressé lett lakáson. A lépteim hosszan visszhangzottak.

A múlt

Nehéz idők köszöntöttek ránk, mikor 1918 kora őszén Winnenből visszaköltöztünk a Ruhr-vidékre. Anyám kapott valamiféle támogatást, és egy keveset hozzá is keresett azzal, hogy a családi kötőgépen gyapjúholmit kötött. Honnan szereztük hozzá a gyapjút? Ki tudja? Mi, gyerekek, papapucsban jártunk; abban az időben ez volt a vesztfáliai parasztok és szegényemberek hagyományos lábbelije. A gyomrunk folyton korgott, taknyos volt a képünk, és a kertekből összelopkodott zöldségféléktől már-már a rosszullét környékezett.

Nem emlékszem a béke napjára, de tudatomban ez a nap összekapcsolódik a forradalom napjával, a lövöldözésekkel, az ablaktáblák csörömpölésével. A szomszéd házban ugyanis egy puskagolyó átütötte a Boing-féle élelmiszerüzlet kirakatát. Ezzel a golyóval kapcsolatban a lépcsőházakban még évek múlva is beszéltek a forradalom borzalmairól.

Azon a napon, mikor reggel otthonról elindultam az iskolába, anyám gondterhelten szólt rám: – Ne mászkálj összevissza! Eredj egyenesen az iskolába! Csak rábólintottam.

Az első órán nem volt tanítás, de annál nagyobb zaj és verekedés. A tanítók az igazgató szobájában gyülekeztek. Mikor visszajött a tanítónk, hazaküldött minket. Beszélt valamit a forradalomról meg a fosztogatásokról; ne álljunk meg sehol és viselkedjünk tisztességesen. Különös módon a legtöbb mama, köztük az enyém is, az iskola előtt várt ránk.

Megmagyarázhatatlan, hogy miért jöttek értünk, ki szólt nekik. Elment a kedvem az egész naptól.

Hazafelé lövéseket hallottunk. Egyszer azt is láttam, hogy két férfi, puskával a vállán, futva menekült egy ház sarkánál, pedig nem is kergette őket senki. Anyám sietve vonszolt magával. A tenyere izzadt, és nekem az a nap jutott eszembe, mikor apámat látogattuk meg a parkban a halastónál, és a zeppelin úszott el fölöttünk. A lövöldözés hevesebbé vált, még mintha az utcák őszi lombját is felkavarta volna. – Szedd a lábad . . . Siessünk haza! – kiáltott rám anyám.

Engem azonban csöppet sem vonzott az otthon és a konyha, a múlhatatlanul rám zúduló intelmek és tilalmak, amint lerakom a táskámat: mért nem írsz szebben? . . . mért csavarogsz mindig ezekkel a csirkefogókkal? . . . Aztán jött a játszótársak felsorolása a Piac téri bandából; ezt hallva azt lehetett volna hinni, hogy egyes-egyedül csak a mi családunk tisztességes.

Attól a naptól fogva egyre gyakrabban hallottam: egyszer még a börtönben végzed! . . . Egészen biztos, nem is lehet másképp!

Anyámnak végül igaza lett, bár a magam becsületéért le kell szögeznem, hogy nem amiatt kerültem rács mögé, amitől ő félt. De az ő szemében politikai „bűncselekményért" börtönbe jutni talán még súlyosabb vétek volt. A szégyenfolt biztosan még évtizedek múlva is terhelte a családot.

Anyám becsületessége nem ismert könyörületet. Még hetekkel előbb történt, hogy megdézsmáltuk a St. Urban-i plébánia kertjét, és csodálatosan édes körtékkel meg almákkal ettük tele magunkat. Nem tudtam mindet befalni, maradt belőlük néhány a nadrágzsebemben. Mikor hazaértem, anyám végignézett rajtam, és se szó, se beszéd, jobbról-balról csattant a tenyere a képemen. A gyümölcsöket pedig, hiába visított a húgom, Hilde, az erkélyről az udvarra hajigálta. Mikor Hilde utánuk akart szaladni, ő is kifogott pár nyak-

levest. Aztán láttam, hogy Heini Denneberg, a szomszédék nálam valamivel idősebb fia, fölszedi őket a földről és megeszi.

Akkor novemberben, a forradalom napján, az iskolából hazafelé minden egyes lövésnél, minden sorozatnál, amelyet valahonnan a Csatatér néven ismert bányásznegyed felől hallottunk, anyám lépteit meggyorsítva vonszolt előre. A mellékutcákból egyre többen és többen siettek elő. A Hochstrasse felé tartottak, oda, ahol az apró, földbe süppedt házikók közt az Althoff Áruház állt. A Piac téren nagy tömeg gyűlt össze, kiabálás, lárma hallatszott. Beszaladtunk a házba, mint a zivatar elől. Anyám becsukta mögöttünk a kaput, kezét a szívére tette, és nehézkesen vonszolta magát felfelé a lépcsőn. Én csak bámultam mindent, a lövöldözést és a határtalan félelmet, amely anyámat hatalmába kerítette. Alig tudtam, mi a félelem. Ha valamelyik kertet kellett megdézsmálni, a „kamillását" – aki a gyógyszertárak számára termelt virágokat és gyógynövényeket –, vagy a papét, vagy a vásárcsarnok burgonyaraktárát akartuk megrohanni, én mindig az élen voltam. Még ma is csodálom önmagunkat, ha arra gondolok, milyen agyafúrtan jártunk el, hogy a rendőröktől nem zavarva néhány szem krumplit szerezzünk. Az éhség találékonnyá tett minket és leszoktatott a félelemről; korán megtanultam, hogy ne sokat tartsak a veszélytől.

A vásárcsarnok tágas, négyzetalakú fabarakk volt. A nagyobb fiúk a göblyukakat még az érkezésem előtt bicskával kitágították, és erős drótból fabrikált hurokkal ezeken keresztül halászták ki a krumpliszemeket. Mikor bekerültem a bandába, már minden lyuknak gazdája volt. De én is faragtam magamnak egy göblyukat, és most már szerezhettem krumplit. Abban az évben, mikor vége lett a háborúnak, leginkább a leszedett krumpliföldeken éltünk, nyílt tűz mellett, mint apró vademberek. A tűzön héjában pirult a krumpli. A levegőben a sült burgonya és a kerítésekről szedett nedve-

sen égő fa szaga terjengett; vékony füstszalagok keveredtek a szürkületben felszálló ködde l. A felnőttek meg-megálltak, meresztették a szemüket, egyik-másikán látszott, hogy szívesen közénk telepedne a tűzhöz. Ezekben a hetekben nem volt nehéz eltussolni a lopkodásainkat. Még anyám előtt sem. Ha krumplit vittem haza, azt mondtam, hogy a mezőn „böngésztem". Azért egészen biztos mégsem vagyok benne, hogy el is hitte a hazugságaimat.

Egy napon ugyanis, mikor a szürkületben a Gönsken nevű rendőrtől nem zavartatva működhettem, fél zsák krumplit cipeltem haza, és a konyhában anyám lába elé dobtam, mintha tisztes, kemény munkával szereztem volna. – Kint szedtem – közöltem vele. Nem szólt egy árva szót se, a zsákot kitette a konyha előtti erkélyre, és visszament a tűzhelyhez.

Akkor mindezt a világ legtermészetesebb dolgának találtam. Ma már tudom, mennyi önmegtartóztatásába került anyámnak, hogy megtartsa a krumplit. Néhányszor biztosan torkán akadt a falat. Abban az időben kezdett megint gyakrabban templomba, misére és gyónni járni. Engem is gyötört a templommal meg a misével, és mind többször fenyegetett tisztítótűzzel és pokollal.

Súlyosabb és mindenesetre reálisabb fenyegetést jelentett azonban a rendőr, Gönsken. Hatalmas, tenyeres-talpas fickó volt, söröshordónyi pocakkal és hájas, vörös képpel, úgyhogy mikor űzőbe vett minket, azt lehetett volna hinni, hogy a hasa meg az arca mindjárt megpukkad. De amilyen ravasz kis rókák voltunk, pimaszok, mint egy kutyafalka, minden tekintetben mi voltunk fölényben. Amikor általános támadást szerveztünk a burgonyaraktár ellen, először hadműveleti tervet dolgoztunk ki. Két, esetleg három kis csavargónak közülünk fel kellett derítenie, melyik utcában tartózkodik pillanatnyilag Gönsken, és továbbra is szemmel kellett tartaniuk. Ha eszébe jutott, hogy a Piac térre is kiterjessze ellenőrzését, „megfigyelője" mindenképpen gyorsabban nálunk

termett, mint ő. Ilyenkor egykettőre összekapkodtuk a drótokat és a krumpliszemeket, s mire Gönsken nagy sietve odaért, a Piac tér rendszerint teljesen néptelen volt. Fák és falak mögé rejtőzve lestük, merre veszi az útját. Néha hallatlan merészségre vetemedtünk. Amint kissé távolabb cammogott a vásárcsarnoktól, a fák és falak mögül a félhomályban a nyelvünket öltögettük, és utána kiabáltunk: – Haspók!... Császári hízó! Söröshordó! – Meg ami csúfolódás még eszünkbe jutott. És ha utánunk loholt, mint a medve, annál inkább csúfoltuk. De ezt csak szürkületkor mertük csinálni, mikor egyikünket sem ismerhette fel.

Abban az időben még a ház földszintjén laktunk. Az utcai lárma, a villamos csikorgása, a piactéri halaskofák és parasztasszonyok visító hangja, az éjszakai járókelők részeg ordibálása az örökösen csukott ablakokon át is teljes erővel behatolt a két utcára néző szobába. A konyhából az udvarra lehetett látni, meg a kertekre a nyúlketrecekkel és kecskebódékkal. Itt viszonylagos nyugalom honolt. Később felköltöztünk a második emeletre. A lárma oda valamivel halkabban ért fel, de mindig a fülünkben volt tompa morajként. Csak a villamos dübörgését lehetett tisztán hallani.

A forradalom napján, mikor anyámmal megérkeztem a konyhába, a nagy csöndesség szinte összenyomta a mellemet. Anyám félelmében idegesen törölgette az asztalt és a szekrényt, magában mormogott, és tanácsokat osztott: – Ma nem mégy le! Úgyis esni fog! Nincs semmi értelme! Ülj le és csináld a leckéd!

– Nem kaptunk – feleltem –, a tanító úr azt mondta, forradalom van. És pontosan emlékszem, hogy még ezt is hozzáfűztem: – És azt is mondta, hogy ez a vég. Most kell fizetni. De nekünk úgysincs pénzünk.

Hétéves voltam. Semmit sem értettem. A lövöldözés újra meg újra feléledő zaja, meg a kiabálás hallatlanul felizgatott.

– Eredj a hálószobába játszani – mondta anyám, és gyanakodva nézett rám.

Hilde a hálószobában valami rongydarabokkal babázott. Kinéztem az ablakon. A Piac tér azokban az években egészen másképp festett, mint ma. Ahol ma a Weiser-féle áruház áll, meg a második világháborúból ottmaradt bunker, akkor még a „kamillás" és egy másik kertész kertje terült el. Nemzedékek óta a családjuké volt a telek. Vén gyümölcsfáikkal, virágaikkal és gyógynövényeikkel ezek a kertek valóságos oázist alkottak a Hochstrasse és a mi házsorunk közt. Ma már semmi sincs belőle, az iparosodás felfalta a fákat és a virágokat, a házakat és a vásárcsarnokot. Gyermeklárma sem veri fel a házak csendjét. Aszfaltozták a széles teret, parkolóhely azokon a napokon, mikor nincs piac.

Délig párás maradt az idő; igazi Ruhr-vidéki őszi nap volt, amikor nem lehet tudni, hogy a ködtől vagy a bányák és az üzemek füstjétől van-e olyan szürkeség.

Láttam, hogy az egyik kert falán egy férfi kapaszkodik át, zsákkal a vállán. Óvatosan körülnéz, majd továbbfut a Hochstrasse felé. Nem messze a vásárcsarnoktól asszonyok vettek körül egy rendőrt, és kiabáltak. Néhányan az öklüket rázták.

Hallottam, hogy anyám kimegy a konyhából. Egy darabig még hallgatóztam. Minden csendes volt. Ma már nem tudom, hogyan jutottam ki a házból, de még most is látom magamat, amint szilfától szilfáig osonok a Piac téren az asszonyokhoz. Néhányan még mindig Gönskennel pereltek, mások pedig már a csarnok ajtóit feszegették. Gönsken olyan volt, mint a csapdába esett medve, gyámoltalan és pulykavörös. Ha megpróbált kitörni a körből, püfölték. Behúzta a nyakát, fejét a kezével védte, és hagyta, hogy üssék. Az egyik asszony letépte fejéről a csákót, a másik a kardot a derekáról. Az asszonyoknak szikrázott a szemük, rettenetes volt az arcuk. Hallottam,

amint az egyik élesen, csúnyán fölnevet. Gönsken kapott egyet a szemére.

– Asszonyok ... az istenfáját! – üvöltötte. – Hagyjatok békén! Börtönbe kerültök!

De a megvadult asszonyokat már semmi sem tudta féken tartani. Évekig éheztek, és Gönsken azok közül való volt, akik miatt nem ehették tele magukat. Egyik leszakította a vállpántját, két vagy három asszony a zubbonyát tépte. Nem telt sokba, máris rongyokban lógott róla. Szürkés színű ing tűnt elő a nevetséges hájasságával együtt. Védekezni próbált, de ez a nadrágtartójába került.

– Asszonyok ... Asszonyok, az istenfáját! – bődült el újra. Azok azonban már a nadrágját cibálták. Közben még többen sereglettek össze: nők, férfiak, gyerekek, és ettől az asszonyok még inkább vérszemet kaptak. A férfiak, nyilván a Csatatér bányászai, akik többségükben a századforduló körül vándoroltak ide Kelet-Poroszországból, Sziléziából meg Szlovákiából, nevetve tüzelték az asszonyokat: szedjétek le a gatyáját! ...

Sikerült is nekik lerángatni a nadrágját, majd az alsónadrágját is. Gönsken futott, mint az űzött vad, mint egy sebzett medve. Fényes nappal, a környező házak lakóinak szeme láttára – akik az ablakból nézték –, csetlett-botlott a városháza felé, nyilván az őrszobára. Egyenruhájának foszlányai, csákója és kardja a földön hevertek szerteszét. Egy gyerek futballozott a csákójával; én is nagyot rúgtam bele. A vékony fémlemez hangosan csörömpölt fapapucsunk rúgásaitól, az asszonyok pedig már felfeszítették az ajtókat, és tódultak be a csarnokba, a burgonyahalmokhoz.

Néhány nap múlva azonban Gönsken ismét megjelent, új egyenruhában, megint karddal az oldalán, és bár nagy komolyan lépdelt, nem volt már a régi, félelmetes nézésű, tekintélyes Gönsken. Riadt komorsággal nézett el mellettünk; úgy cammogott, mintha fából lett volna a lába, és mikor meg-

próbált elkergetni minket a krumplilyukaktól, egyszerűen kicsúfoltuk:

– Nagyhasú . . . hájas zsaru . . . Szaros a gatyád! . . .

Elengedte a füle mellett, s odébbcammogott az egész város csúfjára.

Nem sok emlékem maradt azokból a napokból, de van, ami kitörölhetetlenül az emlékezetembe vésődött. A mind sűrűbb puskaropogáson túl hallom az asszonyok visítását, mikor beszakad a csarnok egyik ajtaja. Néha anyám kétségbeesett, hívó hangját is hallom. Máskor nagy tömeg embert látok, férfiakat, nőket és gyerekeket, amint futva menekülnek a Hochstrasse felől.

A Hochstrassén az üzletek zárva voltak. Asszonyok siettek, ki erre, ki arra. Fekete fejkendőt viseltek; a hasuk és a mellük olyan nagy volt, mintha ki lettek volna tömve. Itt-ott egy-egy betört kirakat, feltépett ajtó; az emberek ki-be jártak rajtuk. Élelmiszert hordtak ki: gerslit, cukrot, lisztet. Különösképpen azok a férfiak, akiknél fegyver volt, nemhogy akadályozták volna, inkább még buzdították őket.

Én is teleraktam a sapkám cukorral kevert zabpehellyel; ez volt akkoriban a legkedvesebb nyalánkságom. Utolsó cseppig mind befaltam, miközben sodort magával az embertömeg. Máig úgy érzem, mintha akkor laktam volna jól életemben először.

Az óváros ferde falú házacskái ma már nincsenek meg. Lebontották az őslakos kézművesek, cipészek, szabók, bádogosok műhelyeit is. Bedeszkázott ablakaikkal, zárt ajtaikkal azon a napon halottasházaknak látszottak. Kósza szél söpört végig az utcákon, felkavarta a port és az első száraz faleveleket. És egyre áradtak az emberek, csoportostul; őket is az őszi szél sodorta.

Az ócska kis házak közül magasan kiemelkedett a St. Urban tornya. Az egyik vízköpőn, egy faunarcon, tépett vörös zászló függött. A templom körül hatalmas tömeg áradt,

szakadt ruhájú, izgatott arcú emberek; a külvárosi telepekről jöttek be. Összetorlódtak a templom főkapuja előtt, számomra érthetetlen dolgokat kiabáltak forradalomról meg Spartacusról, és úgy látszott, mintha erőszakkal akarnának behatolni a templomba. De a kapu zárva volt. Valahonnan festékesedény került elő meg ecset. Nagy ákombákom betűk lángoltak fel a kapun: „Éljen a bolsevizmus!"

Szerettem volna tudni, mit jelent.

A nők között felismertem a halas Marit. Túl volt már élete virágján; iszonyúan ócska, színehagyott fejkendőben és lompos, bokáig érő gyapjúszoknyában járt. Mindig ott lehetett látni a Piac téren; heringet árult. Féktelen komiszságunkkal, csúfolódásainkkal és gyermeki kegyetlenségünkkel szemben tehetetlen volt. Bánatos arccal, ködös tekintettel engedte el a füle mellett minden csúfolódásunkat. De ha egyszer elege volt, a Piac tér minden járókelőjének szeme láttára fölemelte a széles, lompos szoknyát. Amit láttunk, attól inunkba szállt a bátorságunk. És hallottuk, hogy a hátunk mögött szidnak minket az emberek.

Mikor egyre hangosabban dörömböltek a templom kapuján, elszaladtam. Valahonnan felülről biztosan lát minket az a földöntúli lény, akiről a hitoktatónk szokott beszélni! Akkoriban koloncként nehezedtek még rám a kövér, öreg káplán, a hittantanítónk fenyegetései. Az elmúlt hetekben folytonfolyvást az Istennel és a felsőbbséggel szembeni ellenszegüléstől óvott minket, és a pokol kínjait festegette, amelyek a vétkesekre várnak. Emlékszem, mindig tele torokkal kiáltotta: – Ott fog majd sülni! . . . Ott fog majd sülni! Hittanórák után arról álmodtam, hogy nagy tűzbe kell tartanom a kezemet és égni kezd, míg fekete nem lesz, mint a szén. Érdekes, hogy fájdalmat nem éreztem, de reggelre csuromvizes voltam az izzadságtól. Anyám már-már azt hitte, beteg vagyok. Lidércnyomássá vált nekem a hittanóra!

Ezért már nagyon korán idegenkedni kezdtem mindentől, ami érthetetlen.

A St. Urbantól nem messze van az Althoff Áruház; az elmúlt fél évszázad alatt többször bővítették, nagyobbították, majd az ötvenes években még egyszer átépítették, úgyhogy most valóságos palota. St. Urban álgótikus tornyát azonban elvitte egy bombatámadás. Akkor novemberben betörték az Althoff Áruház néhány kirakatát is. A kövezeten elszórtan női kalapok, esernyők, papucsok hevertek. Fehérneműdarabokat tapostak a sárba vagy a szél sodorta őket. Az áruház bejáratánál a befelé tóduló, összetorlódott tömeg engem is magával sodort. Elárusítónők nem voltak már sehol. Az asszonyok ingeket rángattak le a polcról, mások harisnyát; voltak, akik a földről szedték össze a szanaszét heverő fehérneműt, és begyömöszölték a szoknyájuk alá vagy a blúzukba. Ha véletlenül ketten ragadták meg ugyanazt a darabot, akkor volt nagy haddelhadd és lárma.

Az áporodott izzadságszagtól, az arcok mohóságától a rosszullét környékezett. Vastag ablaktáblák csörömpölve törtek össze, vitrinek borultak fel. Az emberáradat más részleg felé sodort, fel a lépcsőkön. Valahol egy pillanatra Heini Denneborg arca bukkant fel, de rögtön újra eltűnt a tömegben.

Az emeleten se ment különbül, mint a földszinten. Csak éppen még több holmit tapostak szét, még nekivadultabban lökdösődtek, huzakodtak és verekedtek. Az egyik sarokban egy nő feküdt, kezében fazekat szorongatott, és sírt, zokogott. Valahogy a kalaposztályra sodródtam. Itt is sok minden hevert már a földön. Egy polcon női kalapokat láttam. Emlékeztem, anyám egész őszön azon siránkozott, hogy új kalap kell neki, meleg téli kalap. Megragadtam egy kötegnyit; csupa nyári szalmakalap volt. Sebaj! Jó lesz jövő nyárra! Hónom alatt a kalapokkal átküzdöttem magam a tolongáson, le a lép-

csőn, keresztül a földszinten, ki a kapun az utcára. Már majdnem egészen beesteledett. Lövések nem hallatszottak, de kirakatüvegeket még most, az egyre sötétedő alkonyatban is be-bevertek. Nem azért, hogy fosztogassanak, hanem csak úgy méregből, fizetségül az elmúlt évek minden éhsége és nyomora, minden szenvedése és keserűsége fejében.

Itt is, ott is láttam, hogy egy-egy csoport hirtelen eltűnik valamelyik mellékutcában. Nyilván futottak valami elől, és én félelmemben követtem őket. A menekülők nem messze tőlem hirtelen összetorlódtak. Civil ruhás, vörös karszalagos, fegyveres férfiak állták az útjukat. Egy kerítés mögé rejtőztem.

– Hé, ti pokolravalók – kiáltott rájuk az egyik fegyveres –, azt hiszitek, azért van forradalom, hogy mindjárt lopjatok? Szemtelen csürhe! A forradalom egész más dolog!

– Le kéne őket vetkőztetni – mondta egy másik. – Ingregatyára! És elvenni tőlük mindent!

Ki is szúrtak a tömegből néhány nőt, és kirángatták a kezükből meg a hónuk alól amit összeszedtek. Hirtelen egy lovas kocsi állt elő, arra dobáltak fel mindent.

Igyekeztem eltűnni, amilyen gyorsan csak lehet. Thiemann élelmiszerüzleténél befordultam a Piac tér felé. A széles koronájú szilfák mintha természetellenesen nagyok lettek volna. A csarnok túlsó végéről idehallatszott a férfiak kiabálása.

Kreimernek, a „kamillásnak" a kerítéséhez osontam, hogy onnan észrevétlen eljussak haza. A kertben a muskátlik között egy férfi állt, hatalmas doronggal a kezében: Kreimer, a kertész. Loholtam tovább. A kapuban Heini Denneborgba ütköztem. Két évvel volt idősebb nálam, de alig valamivel nagyobb és sovány – ahogy anyám mondta: keszeg –, úgyhogy nem volt nehéz megvernem.

– Anyád keres, a korbács is ott van már a kezében! – mondta gúnyosan.

– Mi közöd hozzá! – szóltam vissza durván.

Félrelöktem, és mentem az ajtónk felé. Mi bajom lehetne

e miatt a pár kalap miatt? Semmi! De hirtelen elfogott valami kedvetlenség.

Milyen furcsa az emberek útja! Nemrég újévi üdvözletként kaptam levelet Heinrich Maria Denneborgtól, ahogy ma nevezi magát; a finom papírról nem lehetett volna észrevenni, hogy egy vérző városból, Saigonból küldte.

„Kedves Eduard! Kelet-ázsiai turnémról küldöm neked legőszintébb szerencsekívánataimat. Utamat Japántól Thaiföldig a Goethe Institut finanszírozza. Mindenütt nagy sikerrel lépek fel. Különös, érdekes és szép ez az ország. De hiszen Te is jól ismered! Szívélyesen üdvözöl . . ."

Valami a torkomat fojtogatta. Ugyanabból a házból indultunk, és most mégis ennyire más úton járunk? Hol kezdődött, mikor következett be a szakadás, miért váltak el útjaink?

Heinrich Maria Denneborg bábjátékos lett, saját színháza van. Pályafutását, ha jól emlékszem, még a náci idők előtt kezdte, katolikus ifjúsági szervezetekben. Az első években katolikus darabokkal járta Vesztfáliát. Sikerült bedolgoznia magát a rádióhoz, rendszeresen kapott megbízásokat. Nem volt náci, de a hitlerizmus alatt is tovább játszott, csak a darabjai változtak. Meséket dolgozott át. Nem láttam és nem hallottam az előadásait, csak olvastam néhány darabját. Volt közük a művészethez? Nem tudom. A háború után újból találkoztunk. Majdhogynem antifasisztának lehetett tekinteni. Minthogy én is „valaki" lettem, szívélyes volt hozzám, és „csekély" politikai nézeteltéréseinkre nem sokat adott. Megint beépült a rádióba és a televízióba. Ma nyaranta Svájcban él, a gordolai lankán, és onnan minden valószínűség szerint láthatja azt a sínek melletti csupasz térséget, ahol az internáló tábor barakkjai álltak. És ha lesétál a tópartra, azt a kőgátat kell igénybe vennie, amelyet 1942 és 1943 forró nyarán mi töltöttünk fel.

Vietnam pedig neki „különös, érdekes és szép ország".

Mivel magyarázható ez? Levelét olvasva közös gyermekkorunk egy eseménye jutott eszembe.

Néhány héttel a forradalom után, az éhségtől űzve, egy elhagyott pékműhelyre akadtunk. Hogy ki hagyta el és miért, ma már nem tudom. A dagasztóteknő megvolt még, ott találtuk a tepsiket és a lapátokat is. Csodálkoztunk, hogy a kemence ajtaja és minden egyéb fém alkatrész a helyén volt, hiszen a hulladék fém abban az időben a legkeresettebb nyersanyagnak számított. Habozva néztünk egymásra, mindegyikünk a másiktól várta a kezdeményezést.

– Szakítsuk ki – suttogta Heini, némi tétovázás után.

– Gyerünk ! – mondtam én.

Nagyon düledezett már a kemence, hosszú ideje nem használhatták. Nem került nagy fáradságunkba kiemelni az ajtót és a rostélyt. Fényes nappal cipeltük az utcán az ócskáshoz. Ormótlan kezű, nagy darab piszkos ember volt. Átható tekintettel nézett ránk, de észrevettem, hogy a bajsza alatt lopva mosolyog.

– Megengedték a szüleitek, hogy eladjátok? – kérdezte.

Én csak riadtan bámultam rá, Heini azonban megszólalt: – Találtuk! – Azzal sarkon fordult, és elszaladt, mint a nyúl. Az ócskás a foga közt füttyentett. Nem fogtam fel, mi történt.

– Egyszóval loptátok – füstölgött az ócskás. Még mindig ijedten meredtem rá, és csak akkor kotródtam el, mikor rám kiáltott: – Tűnj el! . . . Tűnj el, egy-kettő!

A kemenceajtót természetesen egyetlen fillér fizetség nélkül megtartotta. Heinit nem találtam sehol, sem otthon, sem a Piac téren.

Este találkoztam csak vele, a mindennapos zabpehelyvacsoránkon, a Thiemann-féle élelmiszerüzlet raktárában.

Üzletzárás után minden este itt jöttünk össze: Heini Denneborg, Jupp Keidel, a bódéépítő fia, Walter Bohmert és a két Badel, egyszóval az egész banda.

A fészer padlásának egy könnyen nyíló csapóajtaján át

minden este kettő közülünk felmászott a raktárba. Magukkal vitték valamennyiünk sapkáját, megtömték zabpehellyel és cukorral – később, mikor külföldről már több minden jött, mazsolával is –, aztán lemásztak, s egy sötét zugban magunkba gyömöszöltük az egész száraz abrakot. Anyám csodálkozott a csillapíthatatlan szomjamon, mikor hazajöttem, és azon is, hogy nincs olyan étvágyam, mint délben. Thiemann pedig a patkányokat átkozta, hogy nem fog rajtuk sem a csapda, sem a méreg.

Aznap este, a balul végződött lopás után Heini, mikor meglátott, gúnyosan nevetve kiáltott fel: – Nézzétek a hülyét! . . . Hát nem ott maradt! . . .

Igaz, hogy nem lett semmi baj. Attól sem kellett tartani, hogy az ócskás az iskolát vagy a szülőket értesíti. Mégis, mikor Heini gúnyos nevetését hallottam, megfeledkeztem mindenről – hogy két évvel idősebb és dörzsöltebb is nálam, hogy ha megverem, beárulhat anyámnál –, és rávetettem magam. Elkaptam, földhöz vágtam, inkább a támadás váratlansága, mint a puszta erőm segítségével, és elkezdtem püfölni. Heini harapott, karmolt, úgyhogy mikor meg tudtam ragadni a kezét, én is beleharaptam. Bőgve kiszakította magát, és a Piac téren át hazaszaladt. Sem a lopásnak, sem a verekedésnek nem lett rám nézve következménye.

. . . Akkor azonban, a forradalom napján, amikor a szalmakalapokkal a kezemben az ajtónk elé értem és ki akartam nyitni, hirtelen világossá vált előttem, mi vár rám. Már-már visszafordultam, hogy a kalapokat bedobjam a csatornába vagy a „kamillás" kertjébe, de mégis mást gondoltam, s dacosan azt mondtam magamban: próbálja meg . . . próbálja csak meg! És beléptem a konyhába.

Anyám az asztalnál ült, harisnyát kötött. Mikor meglátott, hamuszürke lett az arca. Felállt, az arccsontja mintha kőből lett volna; egy árva szó nélkül nyúlt a korbácsért.

A tűzhely fölött függött, a merőkanalak mellett. Az öt bőr-

szíj éppen a falvédő szövegének első betűire lógott: „Kicsiny lakom meleg fészkem, száz aranyért nem cserélem." Mikor ez mosásban volt, másikat tettek a helyére: „Bizodalmad az Úrba vesd, útját mindig híven kövesd!" – vagy valami ehhez hasonlót. Az Istenbe vetett hitről volt benne szó, erre még ma is emlékszem. Később, mikor kételkedni kezdtem a vallásban és láttam, mennyire felszínes a környezetemben mindenütt az Isten tisztelete, az efféle szép szövegek láttán nem tudtam magamba fojtani a gúnyos nevetést. Amikor pedig az örökös veszekedések, az áporodott kicsinyesség miatti felháborodásomban kirohantam az utcára tele dühvel és gyűlölettel, a járókelők közt néha hangosan fölnevettem, mert arra gondoltam, hogy nemcsak a mi családunkban dívik ez a képmutatás. Olykor, igaz, megértettem anyám sóvárgását, hogy a felhőkön túl találjon magának támaszt, mert ezen a Földön nem volt semmi, amiben megkapaszkodhatott volna. Ilyenkor megszántam, hazamentem, és ha egy szál gyertya vagy a gázlámpa fényénél még a konyhában ült és harisnyát foltozott vagy nadrágot varrt, mellé ültem, és a külföldi csavargásaimról meséltem neki. Ő pedig ezekben a ritka kellemes órákban elmosolyodott, és néha-néha megszólalt: – Ne guríts már ekkorákat! Hogy te mi mindent össze nem hazudozol! . . .

Egy-két napra megbékültünk, elmaradtak a veszekedések, míg a következő alkalommal ismét fel nem lángolt a köztünk kezdettől fogva ott parázsló ellentét.

Aznap, a forradalom napján, nem kérdezte, honnan szereztem a kalapokat, amelyeket szinte bénultan még mindig a hónom alatt szorongattam. – Az utcán . . . az utcán . . . – dadogtam, de már le is csapott rám a korbács. Anyám szótlanul, magába fojtott dühvel ütött. A kalapok a padlóra hulltak. Mint a tűz, úgy égetett a korbács minden egyes ütése.

– Ne lopj! – kiáltott fel hirtelen anyám. Apró kontya kibomlott, két hajfonata a nyakába hullott, tincsei a szemét

takarták. – Ne lopj! – kiáltotta most már minden ütésnél. – Sohasem loptunk, soha! . . . Ha éheztünk, akkor sem!

– De hiszen mindenki . . . – próbáltam védekezni.

– Mindenki? . . . És ha mindenki lop, mi akkor sem lopunk! És újra záporoztak rám az ütések. – Évekig kellett éheznünk, de lopni . . . A nagyapád, mikor már nem bírta a bányát . . . Mikor már nem bírta a bányát . . . – minden szónál lesújtott rám a korbács –, kénytelen volt kiskocsival házalni járni . . . De nem lopott . . . Becsülete volt a családnak . . . Tisztességes család voltunk . . .

Fogytán lehetett az ereje, már inkább csak sírt. Az ütései gyengültek, végül lerogyott a székre. Nagy könnycseppek gördültek végig az arcán. És csak ekkor kezdtem el én is sírni.

Még aznap este vissza kellett vinnem a kalapokat az Althoff Áruházba. Csend honolt a sötét utcákon. Lövöldözést sem lehetett már hallani. A Piac téren a férfiárnyékszékig mentem, oda dobáltam be őket.

Vacsorát nem kaptam. Büntetésül. Napokon át anyám szeme előtt a konyhában kellett ülnöm. Ugyancsak büntetésül.

Az aranyborjú születése

Mikor első ízben léptem be a Nácitlanítási Minisztériumban levő irodámba és tétovázva íróasztalhoz ültem, úgy éreztem magam, mint valami szélhámos. Jó, írtam egyet-mást, de a sajtóhoz nem volt soha semmi közöm! Nem telt el sok idő azóta, hogy vakolókanál és tégla volt a kezemben. Azt hiszem, mások, akik nem túlságosan rokonszenveztek velem és a többiekkel, a második világháború utáni első bajor kormány tisztviselőivel, ugyanilyen megvilágításban láttak minket.

Bruno Goldhammer, a lágerből való hazatérése után a párt tartományi titkárságának tagja, akiről az a hír járta, hogy „vezető állásokat osztogat", egy napon magához hívatott.

– Segítenünk kell Heinrich Schmidt elvtársnak – jelentette ki kurtán. – Értsd meg, tizenkét évet ült fegyházban. Neked kell felépítened a minisztérium sajtószolgálatát.

Hiába hivatkoztam a tudatlanságomra és bizonytalanságomra, minden ellenvetésemet egyetlen kézmozdulattal elsöpörte. Úgy éreztem, hogy az emigráció éveiben nem éltünk eléggé a továbbképzés lehetőségeivel. Mióta itt, a városban, annyiféle emberrel vitatkoztam: írókkal, festőkkel, színházi emberekkel, azóta vált bennem tudatossá, hogy mennyire hiányosak az ismereteim. Kétségtelen, az illegalitás, a börtön és a lágerélet egyáltalán nem kedvezett a szisztematikus tanulásnak, a sajtóval meg éppenséggel soha az életben nem

volt dolgom. S most én lettem a Nácitlanítási Minisztérium sajtóelőadója.

Megalakult a kormány. Részt vett benne minden olyan demokratikus csoportosulás, amely igényt tartott a vezetésre. Anélkül, hogy felmérték volna a szociáldemokraták, a kommunisták, a jobboldali csoportok, a Bajor Párt és a Kereszténytényszociális Unió (CSU) tényleges befolyását, az egyes reszortokat olyan képviseleti arány szerint osztották el, amelynek értelmét hiábavaló lett volna keresni. Mi, kommunisták, a Nácitlanítási Minisztériumot kaptuk, amelynek Heinrich Schmidt lett a vezetője, Ludwig Ficker pedig államtitkár lett a belügyminisztériumban. Bruno Goldhammer mellesleg még azt is megjegyezte, hogy a tulajdonképpeni sajtómunkámon kívül Schmidt beszédeit is nekem kell korrigálnom, sőt helyette megírnom. A munkásosztályból származó elvtársaknak ugyanis nem kis gondot okoz irodalmi német nyelven beszélni és írni.

– Egyszóval tintanyaló legyek? – morogtam, majd élesebbre váltottam. – Én talán nem a munkásosztályból származom?

– Pártfeladat, a tartományi vezetőség határozata – volt a kurta válasz.

Nem vonzódtam túlságosan Bruno Goldhammerhez már annak idején a lágerben sem, ahol együtt voltunk. Zavart a túlzott önbizalma, az önimádata, az egész mód, ahogy a dolgokat szemlélte. Mindig az volt a benyomásom, hogy ironikusan fogadja a proletár elvtársak tanulási törekvéseit. A munkát azonban, amivel megbízott, egyszerűen lehetetlen lett volna visszautasítanom. Azonkívül határozottan kellemes volt, hogy végre állandó jövedelemhez jutok.

Eddig ugyanis állandóan egyik napról a másikra éltem: akkor is, mikor egyedül voltam, és akkor is, mikor hosszas huzavona után végre megérkezett a családom. Ezekben a

hónapokban sokszor megértünk olyan napot, hogy nem tudtuk, lesz-e egyáltalán betevő falatunk másnap.

Tél elején, mikor már minden ennivalóból kifogytunk és mindössze néhány szem burgonyánk volt, egy szép napon beállított hozzánk egyik ismerősünk, Alfons Sch. Olajat hozott; egy egész kis hordóra valót sikerült felhajtania. Nem éppen étolaj, de . . . valamire azért lehet menni vele. Eukaliptuszolaj. Tulajdonképpen gyógyszeripari alapanyag, kicsit zöldes színű, de azért . . . ezekben az időkben nem lehet az ember válogatós! Mi nem voltunk azok! Ettől fogva eukaliptusztól bűzlött a konyha, mint valami gyógyszertár, és valahányszor hazajöttem, már a kertkapuban úgy éreztem magam, mintha gyógyszerillatban úsznék. Az ízlelőérzékünket úgyahogy még be tudtuk csapni, ám a beleink hevesebben tiltakoztak, mint ahogy szerettük volna. Mindazonáltal azon a télen egyikünk sem lett náthás, pedig ugyancsak hűvös napok köszöntöttek ránk, éjszakánként pedig csikorgó hideg.

Abban reménykedtem, hogy valamelyest biztonságosabb életet élhetek. Úgy is lett . . ., de mennyire! Hetek múltán, mikor már megszoktam a minisztériumba járást gyalog vagy villamoson, nevetnem kellett önmagamon: hivatalnok! Ez lett belőled: jó beosztású bürokrata, akinek azonban még mindig darabosak az izmai a kőművesmunkától, de valamikor majdcsak megpuhul, kerek kis pocakot ereszt, szépen megkopaszodik és a tenyeréről is eltűnik a bőrkeményedés.

És az írás? Az üres kéziratpapír volt a rémem, az állandó lelkiismeret-furdalás. Minél tovább dolgoztam a minisztériumban, annál csendesebb lett minden. Megadtam magam. Legalábbis úgy gondoltam.

Alfons Sch.-sel, bár nem volt elvtárs, igen bizalmas, jó viszonyba kerültem. Ügyes, minden hájjal megkent, alacsony, kövérkés ember volt, barátságos gyermekarccal és nyílt tekintettel. Mintha a testvérem lett volna; segített rajtam, ahol csak tehette. Tizennyolc font marhafaggyúért csináltatott

nekem egy ágyat – és a faggyút is ő szerezte. Honnan? Nem szabad olyan sokat kérdezősködni! Öltönyt is csináltatott. Mikor szabadkoztam, szemrehányóan mondta: – Így akarsz talán a minisztériumba járni?

Végignéztem a megviselt göncömön; elkísért minden börtönbe, velem volt a lágerekben, és várt rám, míg Olaszországban harcoltam. Harmonikáztak a nadrág ráncai, itt-ott a varrások is felfeslettek. De mivel fizessem meg az újat? Pénzzel? Nevetséges. Cigarettát ajánlottam fel. Alfons leintett: hagyd!

A felesége fodrász volt. Apró, sovány, energikus és igazi harapós bajor humorral megáldott asszonyka. Amolyan örökmozgó. A férje berendezett neki egy szűk kis úri és hölgyfodrász szalont, hozzá egy ugyancsak kicsiny lakást – az egyik kiégett ház földszintjén –, az akkori időkhöz képest példátlan kényelemmel, csempézett fürdőszobával, meleg vízzel és rafinált világítással. Mivel fizetett érte? Pénzzel biztosan nem, hiszen azért a piszkos papírrongyért kenyeret és húst is alig lehetett kapni.

Ma Münchenben elegáns étterme és kávéháza van, még gömbölyűbb lett, az arca pedig pergamenszerű, mintha sohasem tudná kialudni magát.

Alig néhány hete, hogy ismét együtt ültünk és borozgattunk. Maradt valami köztünk az egykori meghittségből. Arról beszélt, hogy milyen jómódban él ő is meg a többiek, és mikor kicsit elmosolyodtam, bár ő korántsem dicsekedett, némi kelletlenséggel mondta: – Ha itt maradsz, te is többre viszed. Mit hoz a konyhára ez az irodalom?

Mikor tiltakoztam és elmondtam, hogy írás nélkül el sem tudnám képzelni az életemet, így válaszolt: – Ha gazdag lennél – és itt azzá lehettél volna –, akkor is írhatnál. Nemrég Bajorország egyik leggazdagabb emberének a vendége voltam. Ha én írni tudnék... Írhatnál itt az effélékről mint kommunista is!

Akkoriban azonban az ő lakása volt az a hely, ahol kávé vagy pálinka mellett elüldögélhettünk egy-egy órát; valóságos oázis a szemnek a szörnyű romhalmaz közepette, nyugalmas pont, ahol rövid időre a békés élet illúziójában ringathattuk magunkat, ahol elfelejthettük a feketézőket, az elkeseredett vitákat, de még az otthoni veszekedéseket is.

Mikor már jó néhány hete a minisztériumban dolgoztam – megírtam egy sor cikket és a „nácítlanítási törvény" bevezetőjét is –, egyik nap ebéd után bementem a miniszterhez, Heinrich Schmidthez. A kanapén ült, mellette egy nő, Ludwig Ficker húga, velük szemben pedig, az asztal túlsó végén, egy úr egy fiatalabb nővel. A férfi ismerős volt nekem, többször láttam már a minisztériumban. Most bemutatkozott: a minisztérium osztályvezetője. Szögletes, pökhendi, jellegzetesen német katonatiszt arca volt, hideg, kissé korlátolt tekintettel, összeszorított ajkakkal, a szája körül alig észrevehető gúnyos vonással.

Erősen napégette színe volt, mintha minden hétvégét a hegyekben töltené sportolással. Hetek múltán eladott nekem egy kis Ford Eifelt, meglepő módon normális áron. Bizonyára úgy vélte, hogy tőlem nem kérhet túlzott árat. Ő maga attól fogva Horch kocsin járt.

Második minisztériumi osztályfőnökként, mint a jogi kérdések felelőse, egy bizonyos Dr. Zibell tevékenykedett; olyan volt, mint általában ezek a háború utáni újnémet szerencselovagok. Csak úgy áradt belőle a hideg gőg, és mikor az értekezleteken politikai problémákra került sor, ajka gúnyos mosolyra húzódott.

Milyen különös kép: a fegyházból nemrég kiszabadult derék, régi elvtárs, mellette ez a magas, tartózkodó modorú, jól fésült egykori katonatiszt, és a fiatalasszony, akinek lekopott polgáriságát a csinos álarc sem tudja leplezni. Ludwig Ficker húgában is volt valami kihívó; ahogy ott ült

és kezét könnyedén a miniszter karjára tette, mintha személyes tulajdonába vette volna őt.

Váratlan belépésemre abbamaradt a beszélgetés. Nem is indult meg utána sem igazán. Éreztették velem, mennyire fölösleges vagyok, és hogy a jelenlétem miatt a szavak álarcával kell igazi gondolataikat leplezniük.

Belépésemkor még hallottam a „katonatiszt" szavait: ... ha már megvan az embernek a benzinkútja ... – és Ludwig húgának egy közbevetett mondatfoszlányát: ... nem, nem ... fuvarozóvállalat ... teherautóval ...

Megittam a kávémat és mentem, valami rám rakódott, mint a por.

Heinrich Schmidttel, sőt a párt tartományi titkárságával is volt már néhány vitám a kormányban való részvételünkről. A nácitlanítási törvényt már kihirdették, és ez lehetővé tett némi tisztogatást. Az esküdtszékek többségét már megalakították. De egy-két hét leforgása alatt valami különös dolog történt: a „törvény által érintetteket" mintha egy szellemkéz két csoportra osztotta volna. Az egyik csoportban voltak a „kisnácik", a sodródó elemek; ezek kerültek az esküdtszékek elé, mint valami pokoli tisztítótűzbe. De a minisztériumi szervek a semmibe markoltak, mikor az „igazi háborús bűnösökre" akarták tenni a kezüket. Ők ugyanis az amerikaiak őrizetében voltak, és nem lehetett világosan látni, hogy ez számukra védelmet jelent-e vagy pedig valóban a törvény előtt fognak felelni. Mi azonban, a párt, akik felelősek voltunk a minisztérium munkájáért, mi ország-világ előtt a kicsiken vertük el a port; az volt a benyomásom, hogy ügyesen el akarnak minket szigetelni a lakosság tömegeitől. Az egyetlen, aki néhány hetes minisztériumi ténykedése után ugyanerre a megállapításra jutott – Max Holy, egy bátor elvtárs, aki tizenkét évi internálás után élve került ki Dachauból –, éppoly kevés sikerrel érvelt, mint én.

1946 tavaszán vagy nyarán – vagy talán még később? – ol-

vastam az újságban, hogy az Egyesült Államokból hazatért emigránsok között van Hans Marchwitza is.

Gyors elhatározással néhány nap szabadságot vettem ki, és Stuttgartba utaztam. Sikerült is megtalálnom Marchwitzát. Kopott kis penzióban, poros, színehagyott plüssök és az előszobában egymás hegyén-hátán tornyosodó bőröndök közt egy férfi lépett elém, akit nem láttam még soha. Legalábbis azt hittem! Fakult hálóköntösben, ősz hajjal, széles arcán mély barázdákkal fogadott, gyanakvóan, mintha a rendőrségtől jönnék.

Akkor ismertem csak rá, mikor meghallottam a hangját.

– Mit óhajt? – kérdezte hidegen.

– Hannes . . . én vagyok . . . És akkor ő is megismert.

Csillogott a szeme, de az egykori humorából már semmi sem volt benne. Bevezetett a szobába és bemutatta Hildét, a feleségét. Ő is olyan egyszerűen és természetesen fogadott, mintha már régen ismertük volna egymást.

Minden közös emlékünk – Zürich, ahol megismerkedtünk, Párizs, ahol hónapokig együtt éltünk a Hotel du Nordban, a spanyolországi napok és hónapok – egyetlen szempillantás alatt fölelevenedett. Láttam magunkat együtt, mindkettőnket sebesülten Benicasim strandján, magamat úszónadrágban, őt pantallóban és ingujjban, mert a tetoválásai miatt nem akart levetkőzni. És láttam magunkat, amint a barcelonai Casa de los Emigrados kertjében légoltalmi árkot ásunk. Most pedig annyi év után ez a találkozás Stuttgartban, otthon! A kör bezárult. De egyikünk sem látszott boldognak ettől a hazatéréstől.

1934-ben Zürichben találkoztunk először. Hallani már a harmincas években a Ruhr-vidéken hallottam róla, a munkájáról, az „Essen ostroma" című könyvéről. Zürichben egy barátjától kapott szobát, még legálisan élt, bár a rendőrség szünet nélkül zaklatta. Nagy barátsággal fogadott. – A Ruhr-vidékről? Mesélj! – ez volt az első szava.

Egy üveg olcsó vörös bort vett elő a szekrényből; iszogattunk, én pedig meséltem.

– Írj!... – mindig erre tért vissza. – Nekünk, munkásoknak, meg kell tanulnunk írni. Magunknak kell írni tudnunk, mert senki sem fogja megírni helyettünk a mi dolgainkat. Csak olcsó szentimentális lelkizésre képesek, másra nem! Elővett egy kéziratot – ez volt „A Kumiakok" –, és felolvasott belőle. El voltam bűvölve. Egy munkás írta mindezt! Bátorságot és reményt merítettem belőle a saját munkámhoz, és ma is ezt tartom Marchwitza legjobban sikerült alkotásának.

Aznap és a következő hetekben, mikor annyi kellemes órát töltöttem nála, mindent, amit mondott, útmutatásnak éreztem életutamhoz. Talán nem egy igazi, kérges kezű proletár ült ott előttem, aki vállalni tudta az írással járó minden fáradalmat? Ma valószínűleg nehéz már megérteni, mit jelentett ez a mi fiatalságunk idején. Ő volt az, aki önnön példájával felébresztette bennünk, fiatalokban, a szellemi erőt és a proletárforradalmi irodalom iránti szenvedélyes odaadást. Egy új Makszim Gorkij-félét véltem fölfedezni benne, és ugyanakkor Coster Eulenspiegeljéből is valamit. Természetesen Jack London, John Dos Passos és még néhány más amerikai író továbbra is eszményképem maradt, no meg a a korai szovjetek, elsősorban Iszaak Babel, Gladkov és Ehrenburg.

Annak idején Marchwitzánál találkoztam Jonny Gerd Riegerrel. Az „Arbeiter-Illustrierte Zeitung" riportversenyén 1932-ben első díjat nyert, utazást Japánba, amelyről nem is tért már vissza Németországba. Gargantuai figura volt; jókedvében csak úgy rázta a harsogó nevetés, ha pedig egy-két pohár bort is leöntött, szinte nem is volt már beszámítható állapotban. Hónapokon át a Büchergilde Gutenberg sovány előlegén tengődött, amit egy Japánról írandó könyvére kapott. Mikor beállított, se szó, se beszéd, kinyi-

totta a szekrényt, valami harapnivalót keresett, és ha a borosflaska nem volt üres, a tartalma tüstént eltűnt a feneketlen gyomrában. Marchwitza ilyenkor sűrű káromkodások közepette kidobta. Egyszer aztán eltűnt; amint hallottam, Dániába ment. Két könyve is megjelent akkor a Büchergilde Gutenbergnél. Dániában sikerült átvészelnie a fasiszta megszállást, és amint egy-két hónapja hallottam, ott él ma is, Koppenhágában.

A Marchwitzával való zürichi találkozásaim jó néhány sikerületlen irodalmi kísérletet eredményeztek; éretlenségem, hiányos műveltségem és a mesterségbeli alapok teljes hiánya következtében semmit sem tudtam végleges formába önteni.

Párizsban együtt éheztünk a Hotel du Nord-ban, és ha valahonnan mégis be-befutott néhány fillér honorárium, a közeli hazatérés reményében nyitottunk ki egy borosüveget.

Aztán Spanyolország következett. Tudtunk egymásról; tudtam, hogy megsebesült a Teruel körüli első harcokban, ő pedig, hogy én a madridi csata után Murciában fekszem kórházban.

A barcelonai Casa de los Emigradosban egymás mellett laktunk: ő, Willi Bredel meg én, akit még mindig gyötört a becsvágy, hogy író legyek. Nem sokkal előbb jelentettem meg a „Wort"-ban „Az áldozat"-ot. Jól fogadták. Marchwitza az „Aragando-híd"-at írta, titokban azonban „A Kumiakok" második kötetének vázlatán dolgozott.

Most pedig egy stuttgarti penzióban ültünk egymással szemben, abban a városban, ahol az emigráció előtt élt.

Kávét ittunk, és megpróbáltunk hidat verni az évek fölé. Ő kérdezett, és én az „Olajfák"-ról beszéltem. – Még New Yorkban olvastam – mondta. – Mindjárt gondoltam, hogy te írtad.

Magáról alig beszélt. Keresgélt ugyan a kéziratai közt, fel

akart valamit olvasni, de Hilde leintette: – Most még ne! Odakint egész idő alatt festő volt! – tette még hozzá.

– Padlófestő és mázoló voltam akkordbérben! – egészítette ki Marchwitza, nem minden humor nélkül.

Aznap keveset szólt arról, ami már készen volt: az „Ifjúságom", „A Kumiakok" második kötete és a jó néhány elbeszélés.

– Voltál már Berlinben? – kérdezte, mielőtt elbúcsúztam volna. Közöltem, hogy nem.

– Szeretnék mielőbb odautazni – folytatta. – Ki fog itt kiadni minket?

Nekem is voltak már némi tapasztalataim K. D.-vel „A föld sója" és a „Gyűlölet" kapcsán, mégis derűlátóbb voltam. Akkor tavasszal még hittem benne, hogy íróként is érvényesülhetek odaát. Mögötte ott voltak már a New York-i évek.

Ma tudom csak igazán, milyen zaklatott, milyen kielégítetlen voltam azokban a müncheni időkben és miféle veszélyek leselkedtek rám. Hans Marchwitzával való találkozásom meggondolkoztatott. Megérik a fáradságot ezek az összejövetelek a füstös, fojtó levegőjű kiskocsmákban, ahol meredt szemű kispolgárokat olyasmivel traktálok, mint „Kultúra és demokrácia", „Merre tart a demokráciánk?" vagy „Kivezető út a szerencsétlenségből"; van ennek egyáltalán értelme? Meg a sajtóreferensi munkám. Ér az valamit? Meg tudom magam óvni a velejáró és a múlthoz méltatlan kísértésektől? És az értekezletek, az örökös értekezletek; közben egy sort sem írok, és még elképzelni sem tudom, hogy valaha is valami épkézláb dolgot összehozzak!

Az otthoni atmoszféra is egyre fagyosabbá vált. El-elhangzott néhány keserű megjegyzés a „németekről", amelyek közül természetszerűleg néhányat magamra vonatkoztattam. Az élelem utáni örökös hajsza, a családi teher néha elviselhetetlennek látszott. Nem tudtam szabadulni a mindig vissza-

térő kérdéstől: volt értelme annak, hogy lekössem magam és még egy embert magammal rántsak a nyomorúságba? Egyik kérdés a másik után, amelyeket csak néha tudott kiszorítani a fel-feléledő remény, hogy egyszer még minden jóra fordul.

De a gyötrelem nem szűnt: honnan szerzem meg a holnapi betevő falatot, úgy, hogy ne kelljen pirulnom érte?

Ekkor történt a következő: a nácizmus üldözötteinek egyik konferenciáján köztem és Albert közt nagy darab, faragatlan ember ült; széles arca és olyan ravasz szeme volt, mint egy lókupecnek. A göcsörtös hüvelykujjáról láttam, hogy tehenész.

A beszélgetés kötetlenül csapongott.

– Ki vagy? Mit csinálsz? Meddig voltál lágerban? Tehenész? Hogyhogy?

Egy pillantás az ujjaira, s erre következett a meghívás:

– Látogassatok meg. Huszonnyolc tehenet tartok, meg sok tyúkot.

– Tíz tojást megeszem egy ültőhelyemben – fenyegette Albert, és láttam rajta, hogy összefut a nyál a szájában.

– No és? – nevetett a tehenész –, akár tizenötöt is, nem számít! – A kiejtése után ítélve nem bajor volt, de arra nem jöttem rá, honnan származik.

Münchentől északra volt a tanyája, és minthogy sajtóelőadóként könnyen szereztem kiszállási engedélyt, elmentünk hozzá. Az istállóban huszonnyolc tehén és számtalan borjú, az udvaron a tyúkok olyan tömege, mint valami nagygazdaságban. Albert csakugyan bekebelezte a rántottát tíz tojásból; negyed kiló vajjal sütötték a serpenyőben. Az én gyomromat a tojások ólomsúlyként nyomták, de mikor megszegték a kenyeret, úgy illatozott, mint az érett búzamező. A tehenész ravasz szemei ellenére faragatlan, goromba fickó volt. Látszott rajta, hogy csak álarcként viseli magán a jóindulatú mosolyt.

Mielőtt hazaindultunk volna, megkért, vigyük el egy köze-

li faluba. El kell intéznie valamit. Autóval hamarabb megy. A kis faluban kevés, de csupa jókora, rendben tartott parasztház volt, tiszta udvarokkal, kertekkel, az ablakokban virág. Az egyik udvarról két akkora kutya vicsorgott ránk, mint a farkas, de mikor a tehenész rájuk mordult, behúzták a farkukat. Úgy látszik, ismerték. Széles fenekű, őszülő hajú parasztasszony jött elénk, és ha kelletlenül is, de bevezetett a szép szobába. Tarka csempéjű kályha, a falon feszület, néhány fénykép; egyikük – egyenruhás fiatalember – fekete keretben. Az első tapogatózó mondatok után a parasztasszony hirtelen kirukkolt: – No és, van valami eredmény? A tehenész úgy mutatott be minket, hogy „két úr a müncheni kormánytól"; ettől lett talán az öregasszony olyan óvatos és határozatlan?

– Ja, lelkem . . . – válaszolta a tehenész, majd nagy feneket kerítve kezdett mesélni valamit, amit egyszerűen nem értettünk. Arról volt szó, hogy oda kellene hozni valamit, de hogy az ruhaanyag vagy más egyéb, nem lett világos. Aztán megfogta a parasztasszony kezét, és a tenyerének a vonalait nézte hosszan, elmerülten, egyetlen szó nélkül. Végül nekem is szólt, hogy nézzem meg. Viszolyogva vetettem rá egy pillantást: kérges, repedezett, vastag ujjú vénasszonykéz. Mit nézzek rajta?

– Egészen közel vagyok már a rejtekhelyhez – mondta a tehenész. – Látni ugye? – folytatta felém fordulva. Bólintottam, de nem tudtam, mit csináljak.

– Ha majd megfelelő a Hold állása, többet is találunk, mint egy véget. Csak az a fontos, hogy imádkozzon, mindig imádkozzon.

A parasztasszony olyan képet vágott, mintha máris kezdeni akarná. A tehenész intett neki, mire mindketten kimentek a konyhába.

– Meg kell itt bolondulni! – mondta Albert. – Kutya legyek, ha értem!

Még mindig nem jött szó a számra.

Kisvártatva visszajöttek, az öregasszonynak egy zsák volt a kezében, s azt odaadta nekem. – Ha gondoskodna róla, hogy ne kobozzák el . . . – mondta –, nem leszek hálátlan.

– De hiszen azt sem tudom . . . – kezdtem volna mondani, ám a tehenész gyorsan a szavamba vágott. – Minden el lesz intézve a legnagyobb rendben!

Visszaindultunk. Mikor kiértünk a faluból, dühösen megszólaltam: – Mit jelentsen ez az egész? Nem szeretnék belekeveredni valamibe . . .

– Valamibe . . . micsodába? . . . – csodálkozott. – Ezek a leggazdagabb parasztok az egész környéken – folytatta. – Korábban náluk dolgoztam. Nincs itt semmi különös. A háború vége felé betörtek náluk és elemeltek néhány vég ruhaanyagot. Állítólag idegen munkások voltak!

Visszavittük a tanyájára. Adott egy láda tojást, egy darab sonkát meg füstölt szárazkolbászt. A fizetséget nem fogadta el.

Albert meg én megfogadtuk, hogy többet nem megyünk el hozzá. A következő hónapok azonban a legszebb szándékot is keresztülhúzták.

Albert néhány hétre eltűnt a szemem elől, így aztán, mikor a fiókok és szekrények kiürültek, egyedül kerestem föl a tehenészt.

Nagy örömmel üdvözölt. Ebéddel vendégelt meg, mint rendesen, majd el kellett őt szállítanom az öregasszonyhoz. Csomagot vitt magával, valószínűleg a múltkor említett ruhaanyagot.

A kérdezősködést fölöslegesnek találtam. Nem is akartam tudni, mi lesz az én szerepem a játékban. Az élelem utáni örökös hajtóvadászat már annyira felőrölt, hogy arra is képesnek éreztem magam, amire a csavargásaim legkomiszabb idején még gondolni sem mertem volna. Pedig akkor, több hónapos munkanélküliség után, keresztül-kasul kóborolva

egész Németországot, szinte minden morális gátlásomat elvesztettem!

1930 karácsonya körül Dél-Németországon át vándoroltam. Az első hidegebb heteket egy kis fogdában töltöttem. Fűtöttek, ehető levest kaptam, és az is elviselhető volt, hogy a börtönben fát kellett hasogatni. De azután átléptem a határ túlsó oldalára, hogy karácsonyra és az újévig hátralevő napokra Svájcban kolduljam össze a legszükségesebbeket. Németországban tartani a tenyeremet – szegény mesterlegény vagyok, munkanélküli vagyok –, ennek nem sok értelme lett volna. Úton-útfélen termett a nyomor. Munkát keresni meg egyszerűen nevetséges dolog volt.

Még mindig könnyebbnek tűnt a svájci erszények megnyitása. Kieszeltem magamnak egy trükköt: az ingemet levetettem, a csupasz nyakamat és mellemet pedig sállal fedtem. Egy határ menti városka jobbik negyedében láttam munkához. A parókiával kezdtem. Mikor a sálat föllebbentettem a nyakamról meg a mellemről, a gazdasszonytól megkaptam a pap egy viseltes ingét. Számolnom kellett tehát azzal, hogy nem mindenütt pénzt adnak. A második helyen már leesett egy-két frank. Estig elegendő pénzt szedtem össze jó néhány napra és elég inget hónapokra. De mit tegyek a sok ronggyal? Cipeljem magammal?

Zürichben, ahol az ünnepeket akartam tölteni, még a szenteste előtti napon elmentem az ócskáshoz, és eladtam valamennyi ingemet. Ez az üzlet még jobban megrendített, mint a csalásra épített koldulásom. Szégyenemben Niederdorfnak, a Fraumünster körüli öreg városrésznek az egyik kocsmájában kötöttem ki, és leittam magam. Ez volt a második, úton töltött karácsonyom. Három nap múlva egy vasam sem volt. Visszamentem Németországba. Koldulás közben egy csendőr karjaiba futottam. Így történt, hogy a szilvesztert és az újévet fűtött börtönben tölthettem, ahol még könyvek is voltak. Szilveszter estéjén dupla adag kol-

báskt, újévre pedig két porció húst kaptunk. Jobban éreztem magam, mint Zürichben.

Most, a paraszthház kapujában, a termetes asszonyság láttán, megint koldusnak éreztem magam, és ugyanúgy elfogott a szégyen, mint annak idején Zürichben. Sohasem lesz már ennek vége? Mindig idegen legyek idegenek kapujában, megalázkodó tekintettel és hajlott háttal? Azért tértem vissza szülőhazámba, hogy szégyenkezve álljak idegen ajtók előtt?

A tehenész, a csomaggal a kezében, fesztelenül előrement, be a szobába, leült, kibontotta, mintha karácsonyi szeretetcsomagot hozott volna. Férfiöltönynek való anyag került elő belőle, a legjobb minőség.

– Nahát . . . – mondta egyenest az örömtől repeső parasztasszony képébe. – Ugye megmondtam? Amit én ígérek, azt meg is tartom!

Az öregasszony csak nyelt egy nagyot. A szeme csillogott.

– De óvatosnak kell ám lenni – folytatta a tehenész. – Egy egész banda van a dolog mögött. Meg a csillagok állása se valami előnyös. Hetekbe telik még, amíg visszaszerzünk mindent. Mutassa csak a kezét!

Akárcsak hetekkel előbb, megint elmélyülten vizsgálgatta a tenyérvonalakat, jelentőségteljesen rám nézett, amitől olyan lett az arckifejezése, mintha lélekben önmagát látná, amint mézet nyal. Egyre kínosabban éreztem magam. Az asszony lihegett, a szeme csupa sóvárgás volt, és láttam, hogy remeg a keze. Aztán az anyaghoz kapott, és az ujjai hirtelen hollókarmokká váltak. Nem emlékszem, hogy emberi arcon valaha is láttam volna a mohóság ilyen tökéletes kifejezését, pedig voltam elégszer gyilkosok, tolvajok, csavargók közt börtönökben, lebujokban és menedékhelyeken.

Észrevette volna a tehenész, hogy mitől undorodom? Vagy őt is a kor betegsége fertőzte meg, mint valami bűzös szennyvíz?

– Ez az úr itt – mondta kelletlenül, halkan a foga közt

szűrve – a nagy müncheni hivatalból jött. Egyedül ő tehet valamit a banda ellen. És fog is segíteni nekünk, ha majd eljön az ideje . . . Úgy értem, a csillagok . . . Ahhoz persze . . .

Az öregasszony megértette. Hozott megint lisztet, szalonnát és mindenfajta egyéb élelmet. Most az egyszer fölösleges volt a szégyen, csak tőrölmetszett képmutató engedhette volna meg magának. Bár az igazat megvallva nem voltam teljesen meggyőződve arról, vajon igazságos dolog-e megfejni ezt a zsíros parasztasszonyt, nem csekély élvezettel néztem, milyen szépen bedől a tehenész meséjének.

A férfi újra becsomagolta az anyagot. – Dugja jól el – mondta. – Majd legközelebb . . .

Az öregasszony magával vitte őt a konyhába, és mikor egy idő múlva visszajöttek, a tehenész képe elégedetten ragyogott. A „müncheni magas hivatalból jött úr" pedig minden szégyen és skrupulus nélkül magához vette az élelmiszercsomagot.

Jó ideje ültünk a kocsiban, már-már elértük a müncheni főutat. – Te loptál el mindent – mondtam a tehenésznek –, az egész holmit. Most meg kiásod és visszavásároltatod az öregasszonnyal, a tulajdonképpeni tulajdonossal!

– A bugrisok – tört ki belőle.

– A koncentrációs táborban meg lopásért voltál? – kérdeztem.

– Nem lopás miatt jelentettek fel – mormogta. – Azt állították, hogy a BBC-t hallgatom.

Mintha minden ingott volna körülöttem. Úgy éreztem, egyre kevésbé tudok megbirkózni a feladataimmal. A minisztériumi munka nem elégített ki, bántott, hogy az elvtársak egy része teljesen értetlenül szemléli írói munkámat, s amellett örökké fejem fölött függött Damoklész kardja: szerezz ennivalót! Ilyen körülmények közt sokszor a legszívesebben hosszú időre elaludtam volna. Testileg kimerültem, elfásultam, az írógépet pedig olykor szerettem volna kidobni az ablakon.

Mikor este lefeküdtem, mintha sötét, mély verembe zuhantam volna. Aludtam, mint a bunda, de másnap reggel nem éreztem magam kipihentnek és frissnek.

Mindezek mellett egyre gyötört a vágy, hogy lássam a szülővárosomat, a szüleimet, gyermekkori pajtásaimat. Mindinkább tudatosult bennem, hogy addig nem tértem igazán haza, míg szemben nem állok mindazzal, amit hosszú évekkel ezelőtt elhagytam. Él még Antek, első oktatóm, aki elvezetett a párthoz? Meg Rudi Brix? Baj nélkül vonult el fölötte a hitleri idők vihara?

Így hát nagyon megörültem, amikor egy véletlen beszélgetés alkalmával megtudtam Schmidttől, a miniszteremtől, hogy északra, Siegburgba akar utazni. Tizenkét évet húzott le az ottani börtönben. Ugyanazok a gondolatok, érzések mozgatták őt is, mint engem? Mindenesetre megkértem, hogy vele utazhassam. Érzésem szerint nem éppen kitörő örömmel, de beleegyezett.

Pünkösd volt. A Neckar menti dombok, a kertek a Majna partjain, a Taunus erdei zöldbe és virágba borultak. Nem lett volna értelme vele utaznom egészen a Ruhr-vidékig. Állandó menetrend még nem volt, csak alkalmilag indított szerelvények. Kiszálltam Rennerodnál a Westerwaldban. Frankfurtból próbálok majd visszautazni Münchenbe az ünnepek után.

Tizenkét év elteltével ott álltam megint az útelágazásnál, és arra a késő nyári napra emlékeztem, amikor kerékpáron indultam el délnek. Most tavasz volt, a lapos völgyekben és a domboldalakon még szántották a mezőt. Parasztok lépkedtek a teheneik nyomában, az ekeszarvát tartva. A frissen kifordított barázdán koromfekete varjak ültek.

Ismerős volt minden kanyar, minden szántó az út két oldalán, még a bozót sűrűje is. Mikor felértem a gershageni magaslatra és a túlnani hegytetőn megláttam a westerburgi kastélyt, úgy éreztem, most tettem meg az első lépést hazafelé. A völgybe vezető úton a kisvárosig alig találkoztam valakivel.

Kétoldalt itt is lebombázott házak, mint odvas, kitört fogak, azonmód eltakarítatlanul, mintha tegnap kapták volna a találatot.

Egy hirtelen ötlettől hajtva Gemünden felé indultam. Ott lakott Gustchen, az unokahúgom. Mikor annak idején elindultam az emigrációba, még utoljára betértem hozzá. Pár éve volt csak férjnél. A lakodalmára apámat és engem is meghívtak; tizenhét éves voltam. Gustchen göndör, szőke hajával és telt, friss ajkaival nagyon szép lány volt, igazi német Gretchen. A lakodalma napján reménytelenül belészerettem. Mikor gratuláltam neki, megcsókolt, és engem szinte elsodort a szerelmi boldogság viharos hulláma. Később belépett a náci pártba, s én hiába próbáltam meggyőzni arról, mennyire hamisak az elképzelései az előttünk álló háborúról. Csak gúnyosan mosolygott. Nagyon másféleképpen éltünk, gondolkodtunk és éreztünk. Ő minden kommunistában gyilkost látott, mindegyik éppen tőle akart elvenni mindent; a házát, a földjét, még a gyerekeit is. Ennek ellenére azért sohasem idegenedtünk el teljesen egymástól.

Mikor az emigrációba indulóban betoppantam a konyhájába – ez már a müncheni Szent Bertalan-éj után volt –, tétovázva, kissé hűvösen nézett rám. Nem tartottam volna tanácsosnak, hogy felvilágosítsam, mi járatban vagyok. Kávét főzött, és adott hozzá egy szelet vajas kenyeret, de közben fel-alá járkált, mintha éreztetni akarná, hogy sokáig nem üldögélhetek nála. Fiatalos hevességemben ingerelni kezdtem. Arról beszéltem, hogy ennek a pünkösdi királyságnak hamarosan befellegzik, a német munkásosztály egy-kettőre elsöpri, a jövő a kommunizmusé. Akár holnap vége lehet a hitlerizmusnak.

Bár az emigrációba indultam és a rendőrség keresett, én is azt hittem, mint közülünk mindannyian, hogy a nácik nagyon hamar eljátsszák kisded játékaikat.

Valószínűleg fenyegetésnek vette a szavaimat, mert hirtelen

a konyhaszekrényhez lépett, rám kiáltott, elővett egy revolvert, és hadonászni kezdett vele:

– Csak a holttestemen át! . . . Ha a bolsevizmus jön, ezzel a revolverrel fogok lőni!

– Rám is? – kérdeztem ijedten.

– Ha a másik oldalon leszel, legelsőnek rád! – kiáltotta. Szép Gretchen-arca gyűlölettől lángolt.

. . . Így láttam őt magam előtt, mikor most a lépcsőn felfelé hozzá mentem. Pünkösd szombatja volt; éppen kalácsot sütött. Nézett rám, és nem ismert meg. Szép volt még mindig, szép, érett asszony. De a szeme körül apró szarkalábak látszottak, és a szája szögletébe két mély ránc húzódott.

– Gustchen, én vagyok . . . – dadogtam. Felcsillant a szeme, de ugyanabban a pillanatban el is borult és elutasító lett.

– Te vagy az . . . Edy – mondta csalódottan. Kezet adott, és tetőtől talpig végigmustrált. A tartós éhezés, az élelem utáni szüntelen hajsza, a megállapodott életforma keresésének örökös kínja ösztövérré és szürkévé fonnyasztotta az arcomat.

– Egyszóval sikerült átvészelned – mondta – lőtávolon kívül! – És keserű gyűlölettel tette még hozzá: – Persze, az emigránsok! És még sok minden igaztalant mondott.

– Emlékszel, mikor utoljára nálad jártam? – kérdeztem. Szökésben voltam, és amit akkor megjósoltam, mind bekövetkezett, ha később is.

– Szökésben voltál? – Megint csordultig volt indulattal. Megijedtem tőle. – Ha én azt tudtam volna . . .

Képes lett volna feljelenteni? Ahogy a szemébe néztem és megláttam benne a mély, olthatatlan gyűlöletet, tudtam, hogy feljelentett volna.

– Ernst elesett Oroszországban – közölte velem, már valamivel csöndesebben.

Még mindig nem kínált hellyel. Álltam. – Karl pedig amerikai fogságban van. Pert akarnak akasztani a nyakába az emberiség ellen elkövetett bűntett miatt.

Ernst, a bátyja, a Waffen-SS-ben harcolt. Karl, a férje, körzetvezető volt, de ez egymagában még nem lett volna ok a büntetőeljárásra. Sajnáltam már ezt a látogatást. Búcsúzóul kezet adtam Gustchennak. Elfogadta a kézfogást, és csak most invitált. – Ülj már le! Csinálok neked egy kávét!

De inkább mentem. Nem kísért el az ajtóig. Évek múlva, mikor újra meglátogattam őket, Karl már régen otthon volt, elengedték ítélet nélkül; alaposan megtollasodott a jóléti csodaállamban, mert visszatért eredeti szakmájához, a mázoláshoz. Úgy láttam, több belátásra vitte, mint a felesége. Még azt is megkérdezte, hogy élünk odaát a „zónában". Hívtam, látogasson meg, akkor a saját szemével láthatja. De csak a fejét rázta.

– Becsuknátok – mondta.

– Talán háborús bűnös vagy? – kérdeztem.

– Nektek valószínűleg az – válaszolta éppoly egyenesen, ahogy én kérdeztem.

– Volt egy esetem... A századomban szolgált valaki; ahogy később kiderült, egy régi kommunista. Naplót vezetett, és egyszer megtalálták nála. Nekem adták át, és én mint századparancsnok, kénytelen voltam továbbítani a zászlóaljparancsnokságra. Az illetőt agyonlőtték. Én tehetek róla? Az amerikaiak felmentettek. De nálatok...

Nem volt mit tovább társalogni.

Az útról, ahol Gustchen háza fekszik, keskeny kövesút visz fel a hegyre, a kastélyhoz. Akkor, 1946 pünkösdjén, ezen indultam fölfelé.

Hányszor megjártam gyermekkoromban, és minden lépésnél úgy éreztem magam, mint a kastély elfoglalására készülő középkori lovag! Képzeletemben jobbágyokat láttam itt felfelé baktatni, évszázadok óta kizsákmányolt rabszolgákat, közöttük az én őseimet is. Egyszer, a vándorlásom idején, a kastélyban berendezett diákszálláson éjszakáztam. Este Landsknecht-dalokat énekeltünk és késő éjszakáig vitáztunk.

Ma azonban a kastély előtt irányt változtattam. Elég volt az emlékekből! Sajnáltam már, hogy idejöttem a Westerwaldba. A winneni útkereszteződésnél betértem az ősrégi kocsmába. Falusiak nemzedékei fújták itt ki magukat hazatérőben egy-egy korsó sör, egy pohár pálinka vagy főtt kolbász mellett, aminek messze földön híre volt. Ittam egy korsó sört, kértem pálinkát is, de nem volt. Kolbászt kérni egyenesen nevetséges lett volna. A gazdasszony figyelmesen megnézett, mintha ismerőst fedezett volna fel bennem. De nem kérdezett semmit.

Winnenbe érve az volt a benyomásom, mintha az elmúlt években mi sem történt volna. Zöldelltek a mezők, a rétek nyirkosak voltak, s a kertekben nyíltak a virágok. A házak azonban gondozatlannak látszottak, egy 1911-es forma tűzvész nem tett volna nekik rosszat.

Settchen néni a falu egyik szélső házában lakott. A harmincas években építették újjá; takaros volt most is, csak meszelni kellett volna. Kopogás nélkül léptem be az ajtón, kitártam a konyhaajtót, mintha csak órákkal előbb mentem volna el és most térnék éppen haza a mezőről vagy az erdőből. Senki sem volt otthon. Leültem. Hazatértem végre? Egy órát egyedül üldögéltem a konyhában. Mi kötött egyáltalán ehhez a faluhoz? Innen indult el apám a városba, a Ruhr-vidékre. Az örökségből még mindig volt itt néhány zsebkendőnyi parcella földünk. Minchen néni meg Settchen néni élt a faluban, meg a családjuk. Mi a szülőföld? A mezők, a rétek, az erdők? Az alatt az óra alatt értettem meg első ízben, hogy az emberekkel való kapcsolat varázsolja a tájat elevenné, az emberekkel való kapcsolat teszi szülőfölddé. Hogy ne kelljen tovább tétlenül várnom, elindultam beljebb a faluba, az öreg házikóhoz, ahol a gyermekéveimet töltöttem.

A szekérút a kertkaputól a pajtáig kerék járta, hepehupás volt, mint régen. A kerítés korhadt, a ház még ferdébb, még düledezőbb, mint ahogy emlékezetemben élt.

Az ajtót csukva találtam, az ablakok porosan, vakon meredtek rám. Zörgettem. Nem felelt senki. Benyitottam. Nyomasztó nesztelenség. Az öreg konyhában az ócska asztal, a vén, kopott szekrény, a régi tűzhely, a seszínű falak. Kiáltottam. A felső szobák felől valami mozgás. A lépcsőn egy macska jött lefelé; soványsága még a konyhánál is sivárabb látványt nyújtott. Fentről egy férfi köhögését hallottam, majd egy mogorva hangot. Öregember kászálódott le a lépcsőn, sebtében magára húzott nadrágban. Ellenségesen meredt rám. Arra a napra gondoltam, mikor nagyapám temetése után apám visszament a harctérre. A férfiakat láttam magam előtt, akik nagyapám halála után itt ültek, ittak az emlékére és jó szóval emlegették. Ők sem éltek már.

Az öregember mogorván megkérdezte, mit akarok.

Minchen néni felől akartam tudakozódni, de hirtelen kiment a családneve a fejemből.

– A nagynéném... – dadogtam zavartan –, Minchen néni...

– Kórházban van! – válaszolta morcosan; megfordult, és visszament a lépcsőn, minden lépésnél nyögve és köhögve. Én is továbbálltam. Az utcán olykor-olykor utánam fordultak. Ha köszöntem, visszaköszöntek, de mogorván, idegenül és elutasítóan.

Settchen néninél még mindig nem jött haza senki. Benéztem az istállóba. Egészséges, jól tartott tehén, már majdnem vágásra érett disznó. Hirtelen kitárult az istálló ajtaja, és ott állt előttem Settchen néni megöregedett arccal, ősz hajjal és élesen kiugró orral. Hunyorgott a félhomályban, meglepetésében motyogott valamit, de aztán megismert. Két kezét összecsapta, megölelt, és egyszerre kibuggyantak a könnyei. A keze fejével letörölte őket, majd mikor a disznók röfögni kezdtek, haragosan rájuk kiáltott: – Hallgassatok! Falánk dögök! – Megnyugodott, és halkan folytatta: – Annyiszor mondtuk, mit csinál vajon a mi Edynk?

Bevitt a konyhába, lenyomott a székbe, összeszedte a maradék szemeket, és kávét főzött. Kenyeret és vajat tett az asztalra; a kenyérnek búzaillata volt. Mellém ült, és amíg falatoztam – ahogy eddig talán még soha, nyugodtan és minden mohóság nélkül –, elmondta nekem a falu krónikáját.

Eugen, az osztálytársam elesett, Werner is, Willi pedig elvesztette a fél lábát. És a mi Richardunk . . . már az első napokban, Franciaországban. Sorolta, sorolta a neveket szakadatlanul.

És Minchen néni? A fia halála volt neki a végső csapás. Egy esztendeje beteg. Éjszaka már aludni sem tudott, a V–1 lövedékek süvítésére fülelt; ott volt a kilövőállványuk az északi erdőkben. Egyre csak azt hajtogatta: – Szegény emberek . . . szegény emberek . . .

Mikor aztán béke lett, nem hitte el, házról házra járt, és mindenkinek ezt mondta: – Nem lehet igaz . . . Ne higgyétek . . . Becsapnak minket!

Akkor nyugodott csak meg, mikor az első francia katonai konvoj átvonult a falun.

Megjött a munkából Wilhelm bácsi. Még mindig útkaparó volt. Szokott lármás közvetlenségével jól vállon veregetett, hogy majd összecsuklottam. – Ezek a gazemberek . . . ezek a gazemberek! . . . – harsogta. Öreg szociáldemokrata volt, és nem tudta megemészteni, hogy a fia, Heinrich náci lett, és valahol Frankfurtban egy náci hivatalban dolgozott. Heinrich még fogságban volt a Szovjetunióban. – Ott majd talán észhez tér – morogta az öreg. Aztán ráförmedt Settchen nénire: – Ide azt a pálinkát . . . az utolsó üveggel! . . . Most már tudom, miért tettem félre.

Minden háznál főztek pálinkát gyümölcsből és cukorrépából. Piszkosszürke színe volt, mint a mosogatólének, az íze se különb. De nekem a legfinomabb francia konyaknál is jobban ízlett.

A múlt

Azokra az évekre visszatekintve, amikor már nem voltam egészen kisfiú, úgy érzem magam, mintha valami mély alagútba néznék, mintha leírhatatlan sötétségen mennék keresztül.

Nagyon kevés esemény maradt meg az emlékezetemben, alig valami a körülöttem levő emberekről. Talán mert a lelkem mélyén tiltakozom ellene, hogy egy életen át cipeljem magammal annak az időszaknak minden nehezét, minden kellemetlen emlékét.

Plasztikusabbá azok a napok és hetek válnak előttem, mikor az első lépéseket tettem a felnőttek világában és alig vártam, hogy magam is felnőtt legyek. Így még ma is magam előtt látom, amint elvisznek a Knüpfel und Fröhlich gépgyárba. Beckhausenben volt a gyár, közvetlenül a vasút mellett. Ottó bácsival mentem, s még ma is a fülemben cseng a hangja: nem is lesz olyan rossz! Csak ne félj! – Addig teljesen nyugodt voltam, nem volt bennem semmi félelem, de éppen az ő szavai tettek nyugtalanná. Azért mentünk, hogy lássam, hol leszek lakatostanonc. Ottó bácsinak üzleti kapcsolatai voltak a Knüpfel und Fröhlich gyárral, ő akart ott elhelyezni.

Ma sem tudom, miért éppen lakatossá kellett volna lennem. Nem hangoztattam soha efféle kívánságot, hajlamot sem éreztem hozzá.

Apámat valószínűleg az vezette, hogy megmentsen az

építőszakmától, amelynek örökösen egyhangú körforgásában taposott a család minden férfitagja. A westerwaldi rokon fiúk már ezt a másik utat járták; egyikük sem tanult építőipari szakmát. Ezek a kisparaszti származékok furcsa módon a járási székhelyek hivatalaiba igyekeztek beférkőzni, de olyanok is akadtak köztük, akik szolíd kézműves mesterséget tanultak. Ők már nem voltak kitéve az őszi esőknek, hóviharoknak és a tavaszi záporoknak.

Számukra egyszer s mindenkorra véget ért a kőművesek, vakolók és napszámosok évenként visszatérő tavaszi vándorútja a Westerwald falvaiból Kölnbe, Düsseldorfba és a Ruhr-vidékre.

Apám mindig azt hajtogatta, hogy a lakatosmesterség egyike a legbiztosabbaknak. Az állványon mászkálás... mit hoz az a konyhára? Lapos borítékot, annál több reumát a csontokba, ősszel meg a köpködőt. De a lakatos!... A modern ipar egész évre ad munkát.

Nekem édes mindegy volt. Nem éreztem semmi hajlandóságot a kézműves szakmákhoz, és csak később, sokkal később, már felnőttkoromban gondoltam arra, hogy az asztalossághoz inkább kedvem lett volna. Valószínűleg azért, mert mindig szerettem a gyalult fa illatát és a mutatós bútorokat, és nem győztem eleget gyönyörködni a szépen kisimított deszkákban.

A Piac téri banda nagyobb része is láncra volt már kötve. Heini Denneborg a katolikus pap közbenjárására különleges engedéllyel és ösztöndíjjal gimnáziumba került. Jupp Keidel, a bódéépítő fia is becsúszott valahogy a gimnáziumba, de csak rövid ideig tartott a dicsőség. Tizenhét éves korában megismerkedett Mimivel, hamarosan gyermekük lett, és mind a ketten repültek az iskolából. Attól fogva apjának segített bódékat építeni, és ma is ebből él. Mikor néhanapján náluk vagyok a konyhában vagy ott alszom a díványon, még mindig érzem első szerelmük fényét és melegét. Az élet

semmilyen fáradalma és nyomorúsága, de még a gyermekáldás gondjai sem tudták velük feledtetni fiatalságuknak azokat a szép napjait.

Előttem is ott lebegett a tanulás, az előrelépés álma, egy olyan pozíció, amely többet jelent a mindennapi szűkös kenyérnél.

Mikor azonban esténként teleduruzsoltam apám fülét, ő csak legyintett. – Miből, fiam? Tanulni . . . nem volna rossz. De miből? Honnan vegyük hozzá a pénzt?

Az infláció éveit átvészeltük ugyan, de a szüleim sovány tartalékait az utolsó cseppig fölemésztettük. Esténként, otthon, apámmal üldögélve gyakran emlegettük, milyen is volt az, mikor anyám meg én az infláció alatt fizetéskor ruhásskosárral mentünk az építkezésre apám hetibéréért, aztán szaladtunk a tele kosárral üzletről üzletre, hogy a pénzt mielőbb portékára cseréljük. Amit kaptunk, az jószerével két-három napra volt elég, de semmi esetre sem egy hétre. Este anyám sírt az asztalnál, mikor sült krumpli volt a vacsora. Apám komoran, fáradtan ült a díványon, kimerítette a tíztizenkét órás munka; alig negyvenéves korában már beesett és csupa ránc volt az arca.

A továbbtanulás vágya csalóka álom maradt.

Így hát fél évvel az iskolaév vége előtt Ottó bácsival a vasúti töltés mentén a gyár felé igyekeztünk.

Később láttam még néhányszor a gyárat, a gyárudvart és a csarnokokat, így hát tudom, milyenek. Mert arról az első napról nem maradt bennem kép. Csak az irodára emlékszem, ahogy ott állok az igazgató előtt és szinte még ránézni sem merek. Jovális, kenetteljes hangot hallok: egyszóval lakatos szeretnél lenni! Aztán inkább Ottó bácsinak címezve: ami azt illeti, elég erős! Majd megint nekem: szorgalmasan fogsz majd mindig tanulni?

Valószínűleg csak biccentettem, mert elfogódottságomban

még a számat sem tudtam kinyitni. Ottó bácsi rángatott ki a szobából.

Átmentünk a tágas udvaron az egymásra halmozott vasak közt. Bádoglemezeken és négyszögvasakon botladozva igyekeztünk a műhelycsarnok felé. Később roppant nagynak, monumentálisnak láttam a gyárat, olyannak, ahová nem léphet be csak úgy akárki.

A műhelybe érve, mintha gyökeret vert volna a lábam. Már az udvarban nyomasztóan hatott rám a gőzkalapácsok zaja, de itt, a számtalan gép láttán, a hegesztőpisztolyok vakító fényében, a vascsörömpölésben úgy éreztem magam, mintha az alvilágba keültem volna, a sátáni szörnyek birodalmába. A lélegzetem is elállt, lépni se mertem. Ottó bácsinak kellett továbbráncigálnia. Emlékszem, egyetlen rémült kérdés foglalkoztatott: ide? ide? A munkások odakiáltottak nekünk valamit, de nem értettük. Bennem meg egy hang gépiesen ismételte: soha! soha! soha ebbe a pokolba!

Mikor végre kiértünk a szabadba, úgy néztem arra a borús, tél eleji égre, mintha életemben először látnék eget, és amikor a napsugár egy helyen áttört a felhők mögül, már tudtam, hogy jöjjön, aminek jönni kell, én ebben a gyárban nem fogok dolgozni soha.

Már az utcán jártunk, az üzletek között, amikor Ottó bácsi megkérdezte: – Nos, tetszett neked?

Egy árva szót sem tudtam kinyögni. Gyanakodva nézett rám, aztán megállt egy kocsma előtt. – Igyunk meg egy pohár sört! Ottó bácsi sört rendelt. Nekem nem ízlett, keserű volt. De felnőttnek éreztem magam, pedig csak éppen akkor lettem tizenhárom éves.

Tavasszal elmentem apámmal az építkezésre. Folyton faggatott, hogy mit akarok, hol akarok dolgozni. A válasz mindig ugyanaz volt: a gyárban nem!

Apám nem erőszakolta a dolgot, de anyám rám förmedt, hogy biztosan otthon akarok haszontalanul lógni; ha nem

kell más, menjek apámmal az építkezésre. Nekem mindegy volt, így hát elmentem apámmal.

Tizennégy éves sem voltam még. Hajnali szürkületben ébresztettek, álomittasan támolyogtam a csaphoz, hideg vizet engedtem az arcomra, éhesen és mégis kelletlenül bekaptam a reggelit, aztán baktattam apám mellett az utcán.

Abban az időben még tíz órát kellett dolgozni. Nem villamoson utaztunk, hanem gyalog mentünk még akkor is, ha egy óráig tartott az út. Este megint gyalog haza, fáradtan a sok tehertől, amit napközben kellett a létrán felcipelni. Mikor otthon ledőltem a díványra, úgy éreztem magam, mintha furkósbottal jól elvertek volna.

Tanoncnak vettek fel. A tanonc, mielőtt szerszámot vehetett volna a kezébe, egy évig trógerolt.

Apám egy hesseni vakolóval, Luckenbachhal volt egy akkordbrigádban. Azáltal, hogy hozzájuk osztottak be, megspóroltak egy napszámost. Tizenhat pfennig órabért kaptam. Apám nem szólt hozzá egy szót sem. Anyám annál inkább mérgelődött. Az elszámolásnál apámnak többet kellene kapnia, mint Luckenbachnak, mert amivel nekem kevesebbet fizetnek, azt ő vágja zsebre! Minden hétre kaptam ötven pfennig zsebpénzt, a következő évben pedig, mikor már huszonnégy pfennig volt az órabérem, egy márkát. De minthogy kerékpárt akartam vásárolni részletre, ebből megint csak levontak ötven pfenniget.

Világosan emlékszem rá, abban az esztendőben már jobban ment a sorunk. Felvágott mindennap került az asztalra, a húsadag sem volt már olyan kicsi, szombaton pedig, előlegként a vasárnapra, disznókaraj sült a serpenyőben. Pedig még meg is szaporodott a család; Ottó, az öcsém, 1923-ban született.

Ha a születése napjára gondolok, még ma is elfog az érthető meghatottság, újra érzem az akkori meleg gyengédséget. Apám mosolygó arcát látom, a szeme csillogását a gáz-

lámpa fényében. Érzem, ahogy felráznak álmomból, ahogy a gyertyalángtól hunyorgok, és apám suttogását hallom: – Gyere! Van egy öcséd!

A szüleim hálószobájában ült Fina néni, a bábaasszony, anyám mellett az ágyban pedig egy fehér kis köteg hevert. Halkan nyöszörgött: a testvérem. Közelebb menni nem mertem. Anyám arca olyan volt, amilyennek még sohasem láttam: szelíd is meg élénk is, és valami gyengéd fény ragyogta be.

Apám poharat tartott a kezében, valami sötétvörös folyadékkal. Odaadta, hogy kóstoljam meg. Saját készítésű gyümölcslikőr volt. Reggelre megtaláltam a palackját is a konyhában – üresen. Hónapokig jó volt anyámmal együtt lenni. Azt hiszem, ez volt a legboldogabb korunk. Anyám életre kapott, néha még énekelt is, amit addig sohasem tapasztaltam nála. Jobban főzött, mosott, sütött; azzal meg nem sokat törődtünk, hogy a pelenkák olykor elbüdösítették a levegőt.

Hildének meg nekem újfajta kötelességeket kellett ellátnunk. Vigyázni kellett a kicsire, sétálni kellett vinni és őrizni. Kevesebb idő maradt játékra. Irigyen néztem, mikor a banda nélkülem futballozott, a csarnok körül kergetőzött vagy az utcán csatangolt és rajtam csúfolódott.

De találtam megoldást. A gyerekkocsit madzaggal odakötöttem az egyik vén szilfához, így aztán futkározhattam én is a csarnok körül, meg futballozhattam; néha még a Hochstrasséra is elmerészkedtem velük. Ha a kicsi bőgni kezdett, szájába nyomtam a cuclit, de előbb kicsit megcukroztam, amihez mindennap loptam egy keveset a cukrosdobozból.

Anyám természetesen rajtakapott! Jött a verés, a veszekedés és a jajveszékelés, de mert anyám csak puszta kézzel vagy legföljebb a főzőkanállal püfölhetett, nem nagyon vettem a szívemre. A korbácsot apám eltüzelte.

Tél elején – hideg napok jöttek, a víz belefagyott a vö-

dörbe, a habarcs a ládába – elmentünk apámmal felvenni a munkanélküli-segélyt. Apám megkönnyebbült, hogy néhány hétre vagy éppen hónapra megszabadult a robottól.

Elüldögéltünk együtt odahaza; ő a dívány egyik sarkában, én a másikban. Órákon át olvasta az újságot, én meg a könyveket faltam: May Károlyt, Gerstäckert és mindenféle kalandos történetet.

Sokszor voltam együtt Heini Denneborggal és Jupp Keidellel. Ha jól meggondolom, nekik köszönhetem, hogy több és másfajta olvasmány került a kezem közé, mint ami a családunkban járta. Azt hiszem, akkor télen olvastam első ízben Jack London „Alkohol"-ját. Megesküdtem, hogy életemben soha többé egyetlen kortyot nem iszom. De mit érnek az esküvések!

Mire kitavaszodott, megvállasodtam, a mellkasom kitágult, és olyan erősnek éreztem magam, mintha fákat tudnék gyökerestül kitépni. Anyám sopánkodott, hogy csupa új holmit kellene beszerezni, de honnan vegye hozzá a pénzt, mikor egész télen nem folyt be semmi. Apám csak nevetett rajta: utóvégre nem hagyhatom abba a növést, míg újra pénzt keresünk. Sután, esetlenül téblábóltam az emberek közt, és minden ruhámban úgy éreztem magam, mintha szűk volna a bőröm. – Hja . . . – dörmögte apám –, nőnek a szárnyai! – Mintha nagyapámat hallottam volna, ő mondta: – Nől a szárnyuk! . . . Egyik kirepül a fészekből, a másik kiesik belőle és a nyakát szegi!

Trógerolnom sem kellett már. Kezdtem megtanulni a vakolómesterséget. A szakma akkoriban már elvesztette eredeti jellegét. A tető- és ablakpárkányokat még kialakítottuk, de a homlokzati falat már csak simára kellett vakolni. Természetesen a lehető leggyorsabban, mert akkordban dolgoztunk.

Apám jól keresett. Gyakran volt olyan hét, amikor száz márkánál jóval többet vitt haza. A vállalkozó meg morgott,

hogy alacsony a norma, és minden módon megpróbálta felsrófolni. Kövér, állandóan akadékoskodó, szemüveges, malacszemű hesseni volt. Mikor komolyabban összerúgta a port a vakolókkal, apám sem állta meg szó nélkül. – No persze . . . egyházi elöljáró, minden vasárnap mise, ha lehet kétszer is, de a munkások kenyeréről sajnálná a vajat . . . Ilyenek ezek!

Hamar megtanultam a fogásokat: habarcsot felrakni, elegyengetni és kisimítani. Amíg apám és Luckenbach a párkányokat csinálták, én a sima falat vakoltam. De átkozódott ám Luckenbach, ha a vakolat nem lett elég sima, s fészkekkel volt tele. A pokolba kívántam, mert sohasem volt neki elég jó a munkám. – Az én teljesítményemből él . . . – morogtam ilyenkor én is, mint anyám. – Igazság szerint nekem is akkordban kéne dolgoznom! De apám csak hallgatott, és még ma sem értem, miért nem követelte az én részemet is az akkordból.

Egy évvel később kemény bosszút álltam érte Luckenbach fián. Beállt hozzánk tanoncnak, és szokás szerint az első évben trógerolnia kellett. Satnya kis kölyök volt, nehezen ment neki. De én nem ismertem könyörületet. Ki sem ürült még a ládám, máris kiabáltam az állványról: – Segédmunkás, habarcsot! Mozgás, mozgás, te nyamvadt! Hozd már azt a habarcsot!

És ha ilyenkor Luckenbach dühös pillantásokat lövellt felém, elvigyorogtam magam. Az ám . . . Isten malmai lassan, de biztosan őrölnek! . . .

Láttam rajta, nem sok hija volt, hogy a vízszintmérőt a fejemhez vágja.

Tágult körülöttem a világ. Hol itt, hol ott lebbent föl egy-egy függöny, de volt, amit továbbra sem értettem. A konyhát, a hálószobát, a családot egyre inkább börtönnek éreztem. Erősebb lettem, esténként már nem taglózott le a fáradtság, mint hónapokkal előbb. Megmosakodtam, bekaptam a va-

csorát, s nem volt hatalom, amely visszatartott volna a lakásban.

Az esti szürkületben ácsorogtunk a Piac tér valamelyik sarkán; már nem gyerekek, de még nem is felnőttek.

A félhomályban láttuk felvillanni a lányok világos ruháját, hallottuk a nevetgélésüket. Elkülönültek tőlünk, mintha valami kerítés mögött élték volna az életüket. Esetlenek voltunk, és a rekedtes, nemrég megvastagodott hangunk nem kelthetett bennük valami nagy bizalmat.

Ha valamelyikünk hirtelen mégis kettesbe került egy lánnyal, elpirult, hebegni kezdett, és úgy viselkedett, mintha beszeszelt volna.

Néha, mikor jobban megnéztem egyik-másik lányt, rajtakaptam magam, hogy feltűnik a csípője és a melle gömbölyödése, a szeme csillogása és a hangja különössége, ami izgalomba hoz. Izmaimban, számomra is érthetetlenül, dagadozott az erő. Mivel tegyem próbára? Hogy mutassam meg a többieknek, különösen a lányoknak?

Ha gyermekéveinkben Thiemann zabpelyhével, mazsolájával és cukrával csillapítottuk az éhségünket, most a vaskerítése szolgált arra, hogy kipróbáljuk rajta az erőnket. Mikor hallottuk, hogy közelednek a lányok, a kerítéshez ballagtunk, és megpróbáltuk letörni a vasrudak hegyét. Ha egyikünknek sikerült, a többiek addig erősködtek, míg oda nem jöttek a lányok bámulni. Legtöbbször azonban csak gúnyos vihogásban volt részünk.

Úgy éreztem, mintha acélból lett volna a karom, a két öklöm meg vaskalapács; erősebbnek hittem magam mindenki másnál. Bármiféle verekedés akadt, vakon belevetettem magam, nagy hangon dicsekedtem, és büszke voltam rá, hogy mások kitérnek az utamból. Azokban a hónapokban a vastörő hírében álltam, amire úgy tettem szert, hogy én törtem le a kerítés legtöbb hegyét, bár ezt nem egyedül az erőmnek köszönhettem. Titokban jól végigmustráltam a rudakat, meg-

néztem, melyiknél marta ki a rozsda a forrasztást, és ezeket alig észrevehető krétajellel láttam el.

Ma is jól emlékszem az egyik estére. Előtte való éjszaka arról álmodtam, hogy híres vastörő vagyok, cirkuszban lépek fel, és az általános csodálat puha felhőként burkol körül. Most pedig együtt álltunk, Heini Denneborg és Jupp Keidel, Alfred Bohmer és Hans Badelt, és mindegyikünk megpróbálta a többit hencegésben túllicitálni.

– Ide figyeljetek, ma elvittem három zsák cementet – kiáltottam. Valójában csak kettő volt, de mit számított az? Itt nem volt kéznél cementzsák, szájalhattam büntetlenül.

Mind gúnyosan nevettek; az egyik lány is.

– Megmutassam nektek? – kiáltottam dühösen. – Négy vashegyet fogok letörni!

– Ne vágj fel . . .

Odaléptem a kerítéshez, kikerestem az egyik vashegyet, s húztam, csavartam, míg le nem tört. A másodikat és a harmadikat ugyanúgy leszedtem, de a negyedik után csakugyan úgy éreztem magam, mintha cirkuszban volnék.

– Na – mondtam fölényesen. A többiek csak a szájukat tátották, aztán elkezdtek nevetni.

Ettől az estétől fogva kitértek az utamból.

De a lányok szinte észre sem vettek. Ez mélységesen bántott. Vajon mivel imponálhatnék a lányoknak? Lopva azokban a szerelmes regényekben kerestem a titok nyitját, amelyeket anyám olvasott. De nem találtam semmit.

Egyre gyakrabban foglalkoztattak a következő kérdések: Mi a világ? Kik a felnőttek, akik a családot, annak erkölcseit és szokásait szolgálják? Csak azért él az ember, hogy táplálkozzék? Mire valók a minden léptünket szögesdrótként körülfonó parancsolatok és tilalmak?

A könyvek, a May Károly-félék és a hasonló kalandos regények mutatják az igazi életet? A nagy tettek világát? Ebben az időben inkább Jack London írásai ragadtak magukkal.

Kitörölhetetlen nyomot hagytak bennem a férfias tettek, a vereségek és diadalok, a minden sorából áradó hatalmas erő. Éjszakákon át bújtam a könyveket a konyhában, egy szál gyertya lángja mellett. Anyám veszekedett miatta, apám rosszallóan nézett.

Ott még nem tartottam, hogy a könyvek meg tudták volna nekem magyarázni vagy éppenséggel pótolni tudták volna a világot. A mi életünk itt, a kisvárosban, a szürkén unalmas ég alatt, annyira idegen volt, oly távoli attól, amit a könyvek mutattak.

A Piac téri banda is egyre inkább morzsolódott. Ha Heini Denneborg a gimnáziumról beszélt, nintha késsel döftek volna belém, így hát kerültem, ahol csak lehetett.

Kaldewey üzleténél láttam egy plakátot; a bokszegylet hirdetett felvételt erőteljes, bátor fiataloknak. Jelentkeztem, edzettem néhány hétig, de mikor három este egymás után véresre püfölték az orromat és kék karikákat kaptam a szemem alá, kimaradtam. A kötekedő kedvem valamelyest alább hagyott.

Miért kell bokszolni tudnom, ha egyszer vastörő akarok lenni a cirkuszban?

A véletlen hozott össze egy régi osztálytársammal, aki gyakornok volt már a városházán. Vörös hajú fiú volt, a nevére nem emlékszem, de már akkor a tisztviselők választékos modorában mozgott. Titokban szerfölött csodáltam az ápoltsága és a tiszta öltözéke miatt is. Ő beszélt nekem a katolikus legényegyletről. Hogy ott van műkedvelő színház, kirándulás, súlyemelés, birkózás meg minden egyéb. Rensing tisztelendő úr, a vezetője, kiváló ember. Maga is ott van mindenütt.

Unalmamban, no meg kíváncsiságból is, elmentem. Templomba már nem jártam, gyónni sem, már évek óta. Anyám szidott érte; ő akkoriban rendszeresebben járt misére, és gyakran úgy éreztem, azért lett egyre jámborabb, hogy így

köszörülje ki az én hitetlenségemmel ejtett csorbát. Apám azonban nem szólt bele. Ma már tudom, ez az ő késői boszszúja volt, amiért rákényszerítették, hogy engem annak idején katolikusnak kereszteltessen. A régi kórház mellé építettek egy kis termet, itt jött össze a legényegylet: iparosok, kistisztviselők és olyan munkások fiai, akik szerettek volna a „jobb körökhöz" tartozni. Én a színjátszóknál jelentkeztem. Egy fiatal, beesett mellű tanító vezetése alatt próbáltunk, hogy csak úgy füstölgött a fejünk. Éktelenül szentimentális darabokkal kellett foglalkoznunk: a felebaráti szeretetről, az alázatról, a túlvilágba vetett reményről szóltak.

Ám hamarosan nevetségesnek éreztem, hogy a színpadon ágáljak és megpróbáljam felmondani a szövegeket, amelyek oly ostobák, oly együgyűek voltak, hogy lehetetlen volt őket könyv nélkül megtanulni. Abbahagytam.

De mit csináljak? Megint az unalom, a csavargás az utcán, leselkedés a lányok után, most már mind szenvedélyesebb sóvárgással. Közben megtanultunk jó néhány kétértelmű célzást; a jelentésükkel nem voltunk ugyan egészen tisztában, de a lányok elpirultak tőlük, és ha kettesben vagy hármasban voltak, kinevettek minket.

A legényegyletben a színjátszóktól átmentem a súlyemelőkhöz. Egy darabig elég jól ment, de aztán éppúgy megúntam, mint a színházasdit. Egy este mérgemben úgy vágtam földhöz a súlyzót, hogy a deszka beszakadt.

Hetekig nem mutatkoztam köztük. Levelet kaptam Rensing tisztelendő úrtól: Nincs semmi baj ... megbocsátás ... keresztényi türelem ...

Ma már tudom, hogy az akkori rossz közérzetem az iparos- és kereskedőfiak körében kialakult kisebbrendűségi érzésemből táplálkozott.

Megjött a tavasz. Jólesett a napfény, a meleg és hogy este nem kellett valahol tető alá bújni.

A rendőrkapitányság közelében lakóházakat építettek a

rendőrtisztviselők számára. Egy vakolócsoport nem tudta volna a falakat végig bevakolni, többen osztották fel egymás közt a rendelést. Nekem egészen rendkívüli módon tetszett, hogy a munkanapot nem a megszokott szűk körben kellett eltöltenem. Munkaszünetkor nevetéstől harsogott a bódé, és mindenféle bitangságokat fundáltunk ki a járókelők meg az idősebb, higgadt munkások legnagyobb rémületére.

Hármunknak vagy négyünknek sikerült egy darab kolbásszal befogni egy kutyát. Üres cementeszsákot kötöttünk a farkára, egy másik zsákot felfújtunk és lapáttal ráütöttünk. Akkorát pukkant, hogy a kutya vonítva elinalt, a röhögésünktől kísérve. Mintha puskából lőtték volna ki, úgy száguldott a Hochstrasse irányába.

Az állványokon nagy volt a derültség, az utcán a felháborodás. Emlékszem, még a rendőrség is felfigyelt az ügyre, s kijöttek hozzánk az építkezéshez. Megtiltották, hogy még egyszer ilyen ostobaságot kövessünk el, különben feljelentenek állatkínzás címén.

Mikor elmentek, egy fiatal vakolósegéd alaposan leszedte róluk a keresztvizet. Hesseni volt, kerek képű és olyan étvággyal megáldott, hogy csak bámultuk. Úgy látszott, sokat járt-kelt a nagyvilágban, a jó viselkedés előírásaira pedig fittyet hányt.

A pallér megfenyegette, hogy elbocsátja. A többiek, különösen az öregebb munkások, megpróbálták rávenni, hogy viselkedjék rendesebben. De ő csak nevetett.

– Te, tőkéslakáj – kiabált vissza a pallérnak –, próbálj csak meg kidobni! Majd meglátod, mi lesz!

A munkásokat megvetően letorkolta. – Cselédek vagytok! Mamelukok!

Apám megtiltotta, hogy érintkezzem vele. De ez mintha csak még jobban ösztökélt volna, egyre körülötte settenkedtem.

Különben a hesseni hihetetlenül ügyes volt. Égett a keze

alatt a munka, és bár szidta az „akkord-kizsákmányolást", mint a bokrot, rendszerint ő keresett a legtöbbet.

Velünk, fiatalokkal, másképpen bánt. Állandóan igyekezett meggyőzni: lépjünk be a szakszervezetbe, tanuljuk meg, mi a szolidaritás. Mi, munkások vagyunk az egyik osztály, a kapitalisták a másik, és ezek ellenségek! Ha valamelyik öregebb munkás közbeszólt – legtöbbször Luckenbach –, olyan keményen támadt rá, hogy mi, fiatalok, nem győztük csodálni.

– Te csak ne beszélj! – vágott vissza egy ízben –, éppen te, a pároddal! Ki az úr a háznál, te vagy az öregasszony? Vagy inkább a szekta prédikátora? Tag vagy a szakszervezetben . . . persze . . . fizeted is a járulékot, de kíváncsi vagyok, mit óbégat össze az asszony a sok kidobott pénz miatt. Hányszor számoltad ki neki, hogy a télen át többet kapsz segélyben, mint amennyit egész évben befizetsz?

Minket így oktatott: – Ne házasodjatok túl korán . . . Ráértek még! Mert aztán a gyerekek! . . . Hét gyerek kész kolonc a nyakatokon. A sok gond meg a nyomor odaláncol a kapitalizmushoz. Legjobb volna egy gyerek se, de az úgyse megy! Nézzétek ezt a Luckenbachot! Hét gyereke van és azt sem tudja, hogy dugjon a szájukba kenyeret, tisztességesen még akkor sem képes ellátni őket, ha megszakad a munkában. Nem marad más hátra, a túlvilágban, a mennyországban kell bíznia!

Luckenbach tényleg vallásos volt, és az akkoriban burjánzó szekták egyikéhez tartozott. Ha hiányzott is belőle a bigottság, bőven pótolhatta a felesége. Türingiai volt az asszony, onnan hozta biztosan ezt a múltban gyökerező túlvilági vakhitet. Luckenbach bent volt a szakszervezetben is; olyan pontosan fizette a tagsági díjat, akár az egyházi adót, de a munkásmozgalomhoz nem volt semmi köze. – Alapítsunk kettesben egy kis építővállalatot! – szokta mondani gondterhelten, elmerengve apámnak. – Jobban élnénk mindenképpen!

– Azt hiszed – válaszolta apám bosszúsan nevetve –, megéri nekem, hogy éjszaka ne tudjak aludni?

Walter, a fia, sápadt, nyúzottképű, szemüveges, satnya kis legényke volt. Gondosan távol tartotta magát a verekedéseinktől meg a különféle bolondságoktól. Néha megpróbált téríteni. – Hogy lehet élni az isteni erkölcs normái nélkül? Szükség van isteni és emberi törvényre, tekintélyre.

Röhögve elintéztem:

– Hülye! . . . Oltárnyaló idióta! Eredj vissza az óvodába, ott van még Isten meg ördög, mennyország meg pokol! . . .

Mikor letelt a tanoncideje, a szektája kiképeztette laikus prédikátornak.

Hát apám? A többiek szokásaihoz tartotta magát, „nem táncolt ki a sorból"; éppúgy átkozódott, mint a többi munkás, ha emelni akarták a normát, csak éppen rezignáltabban, fáradtan. Ha sztrájk volt, a többiekkel együtt sztrájkolt, de tüntetésen nem láttam soha. Valószínűleg anyám zsörtölődése tartotta vissza attól, hogy május elsején vagy más alkalomkor felvonuljon. – A borítékból aztán hiányzik a pénz – ez volt anyám szavajárása. – Nincs semmi értelme. És mit gondolnak majd az emberek? A mi családunkban . . . ugyan! A felvonulás után meg beülnek a szaktársak a kocsmába és elisszák a pénzt! Apám annyira vágyott az otthoni nyugalomra és békességre, hogy inkább távol tartotta magát a demonstrációktól.

Emlékszem, hogy a fiatal vakoló már egy héttel korábban szervezni kezdte május elseje megünneplését. Mi, fiatalok, természetesnek vettük, hogy felvonulunk, és ha munkacsapatunk a nagy építkezésen maradt volna, nem is lett volna semmi nehézség. Néhány nappal azelőtt azonban más építkezésre kerültünk. Beléptem a szakszervezetbe. Anyám morgott, apám hümmögött, hogy ráértem volna még, de nem tiltotta meg.

Napokkal előbb állandóan azt kérdeztem, hogy mi is fel-

vonulunk-e. – Normális munkanap lesz! – torkolt le Luckenbach.

Apámra néztem, de ő nyugodt maradt. A szeme fakó volt és fáradt.

– Majd még lerángatnak benneteket az állványról – fenyegettem Luckenbachot. Hunyorgott. Az előző években a pincébe bújtak, mikor közeledett a felvonulás, hogy úgy nézzen ki, mintha nem dolgozna ott senki. Iszonyúan szégyelltem magam.

– Tőlünk nem megy senki! – jelentette ki Luckenbach határozottan.

Apám fenyegető pillantására elhallgattam. Néhány óra múlva, mikor Walter Luckenbach kihívóan rám nevetett, szó nélkül elagyabugyáltam, de úgy elláttam a baját, mint még senkinek. Biztosan szégyellte, hogy megvertem, ezért nem szólt róla az apjának és az én apámnak sem.

Elérkezett május elsejének reggele. Mindenképpen el kellett mennem a munkába, különben anyám olyan cirkuszt rendezett volna, hogy elmegy az egésztől minden kedvem. Felöltöztem, mint máskor. Az utcák még csendesek voltak, itt-ott néhány zászló lengett, de a villamosok jártak és a bányák szállítókosarai is surrogtak. Megérkeztünk a munkahelyünkre, s a bódéban átöltöztünk, mint rendesen. A fiatal Luckenbach gúnyosan elvigyorodott, mikor meglátott. Örökké morcos segédmunkásunk, akiről azt sem tudtuk, hol és miként él, és aki hűvösen, ellenségesen tért ki minden kérdés elől, ma nem jött el. Nem gondoltam volna róla. Így hát magunknak kellett a habarcsot kevernünk és felhordanunk az állványra, a ládába.

Kivilágosodott, és a friss májusi napfényben az utcák is mozgalmasabbak lettek; munkások vonultak a tárnák felől a belvárosba. Nem sokkal reggeli előtt a bódéba osontam, lerángattam magamról a munkaruhát, és egy cserjés leple mögött odébbálltam. Nyugtalansággal és szorongással eltelve

kerestem az előbbi munkahelyem gyülekezőpontját. Nagy üdvrivalgással fogadtak, mikor beálltam a sorba.

Első május elsejei felvonulásomról csak kevés emlékem maradt. Nevetésre emlékszem, meg kiáltásokra is, de azokból még nem sokat értettem. A későbbi évek nekivadult tüntetései, amikor a rendőrökkel is összeverekedtünk, elmosták ennek az elsőnek a benyomásait. Látom ugyan magamat, amint a vakolók közt menetelek gyűrött nadrágban és hozzá egyáltalán nem illő zakóban, és arra is emlékszem, hogy énekeltem, bár a dalok szövegét akkor még nem tudtam. Egyvalami azonban már akkor a szívemig hatolt: mikor szélesen kibomlott egy-egy dallam, az megragadott, s a lelkem mélyéig felkavart. Aznap néztem első ízben tudatosan a vörös zászlóra is, amint lobogtatja a szél. Ez a benyomás sem múlt el többé, a vörös zászló képe számomra ma is elválaszthatatlan a zúgó széltől.

De aztán jött az este. Kiéhezve, mint a farkas, nyugtalan szorongással léptem be a konyhába. Apám a dívány sarkában ült, fáradtan, kedvetlenül. Elnézett mellettem, és egy szót sem szólt. Anyámnak vörös volt a szeme. Csörömpölve tette elém a tányért, és a léptei úgy kopogtak, mintha csizma lett volna a lábán. Ettem. Mikor felálltam, hogy átöltözzem, kitört a vihar.

Kővé vált arccal, izgalomtól kivörösödött szemmel kiáltotta: – Mit gondolsz? Ez még nem fordult elő a családban. Apámében sem, hogy valaki azokkal ment volna! Mit fognak gondolni az emberek?

– Ha így folytatod – tette még hozzá, szinte prófétikusan –, a börtönben fogod végezni. Cellában, rács mögött. De ha azt hiszed . . .

Ez azonban már apámnak is sok volt. – Hagyd már abba! – morogta. – Ostobaság!

Anyámnak elállt a szava, kiment, becsapta maga mögött az ajtót. Megsejtette talán, mi vár rá a későbbi években? Hogy

lesz itt még rendőri házkutatás is, hogy kommunista sajtótermékek után kutatva felforgatják a szekrényeket és az ágyakat, belenéznek a kályhalyukba és felfeszítik a padlódeszkát?

Egy szót sem tudtam kinyögni. Először éreztem át a maga teljességében, milyen reménytelenül sarokba szorították apámat, mennyire megtört és elfáradt, mennyire láncra verték a nyomasztó kötelezettségek és megszokások. Beletörődött volna mindenbe letűnt ifjúsága után, amely ugyanolyan reménytelen volt, mint az enyém? Végleg elkopott volna benne a remény?

Nem akartam úgy járni, mint ő! Nem!

Kapukulcsom mindaddig nem volt. Ha este el is mentem, kapuzárásig otthon kellett lennem. Gondosan megtisztálkodva és felöltözve kértem egy kapukulcsot. Anyám úgy nézett rám, mintha a világ kifordult volna sarkaiból. Kulcsot? Még mit nem! Neki tizennyolc éves korában sem volt kulcsa. Erre ugyan várhatok . . . – Taknyos kölyök vagy még – kiáltotta elkeseredetten –, és azt hiszed, máris a fejünk tetején táncolhatsz!

Elmentem kulcs nélkül. Bár a szokottnál később jöttem haza, minden ajtó nyitva volt. Apám még a konyhában ült. Nem szólt semmit, köszönés nélkül ment a hálószobába.

Ettől fogva naponként kértem a kulcsot, de hiába. Az estéimet egyre hosszabbra nyújtottam. Melengető június volt, még a bányák bűzén is áthatolt a kertek és ligetek illata. Egy darabig csak ment a dolog, az ajtók mindig nyitva voltak, egyszer azonban zárva találtam a kaput. Csengettem. Semmi mozgás. Leültem a járdaszegélyre, és azon törtem a fejem, hol alhatnék. Majd benyomtam a csengőgombot, beleékeltem egy kettétört gyufaszálat, és átmentem a Piac térre.

Jó ideig nem történt semmi, ám egyszerre csak láttam, hogy kinyílik az ablak, és apám hálóingben lenéz a kapuhoz. Hosszú várakozás után a kapu is kinyílt, és apám a csengőgombbal kezdett babrálni. Lassan a ház felé tartottam, ké-

szen arra, hogy elszaladjak, ha emeli a kezét. Elmentem mellette. Csak állt mereven, mintha elhagyta volna az élet.

Másnap reggel anyám kialvatlan, elgyötört arccal készítette a reggelinket. Néha a melléhez kapott. – Micsoda éjszaka . . . – mondta tompa hangon. – Ha ez így megy tovább . . . A szívem . . .

Apám hallgatott – én is. Magunkba gyömöszöltük a vajas kenyeret, szürcsöltük a forró malátakávét, és elnéztünk anyám mellett, mintha nem is lett volna a konyhában.

Aznap este kénytelen volt átadni nekem a kapukulcsot. Reggelenként aztán az állandó litániával kezdte: – Micsoda éjszaka . . . Hogy miért nem tudok aludni?! . . . Ha ez így megy tovább! Sokáig, nagyon sokáig nem tudta kiheverni a dolgot. Talán nem is az bántotta, hogy keresztülvittem az akaratomat, hanem azt nem tudta megemészteni, hogy apám határozott közbelépésére kellett odaadnia a kulcsot.

Ma már tudom, akkor tettem meg az első lépést a családtól, az otthoni szokásoktól és korlátoktól való szabadulás útján.

Sokszor gondoltam nagyapára. Vajon mit szólna ő mindehhez?

De még egyéb, lényegesebb változásokat is hozott magával az a május elseje. A Német Építőmunkás Szakszervezet helyi csoportjának pénztárosa lettem. Látom magam kerékpáron cikázni utcáról utcára, háztól házig – egy borítékban a bélyegekkel –, lépcsőn fel, lépcsőn le, tovább!

Eleinte Hassel városrészben, a „Jó szerencsét!" tárna kolóniáján szedtem be a tagsági díjat. A bányászok fiai kőművesek, vakolók lettek, s már nem lengyelül és nem is az apáik furcsa német nyelvjárásában beszéltek, amin annyit nevettünk. Nem volt mindig kellemes benyitni az idegen konyhákba, a fáradt férfiakhoz és mogorva nőkhöz.

Nem egy ilyen összetört, agyondolgozott, őszülő hajú asszony, alighogy meglátott, máris veszekedni kezdett. Egyikre még ma is nagyon jól emlékszem.

– Már megint valaki, aki pénzt akar – kiáltott rám minden alkalommal. – Aki átlépi a küszöbömet, mind csak pénzt akar elvinni. No és ez a szakszervezet! Mi hasznom belőle? 2 márka 85 . . . fél kiló hús ára . . . Nem tudom megenni a bélyegeket!

Segédmunkás férje sem volt már fiatal, megtörte a munka. Zavartan elnézett mellettem.

– Igen, de ez a szakszervezetnek megy – dadogtam.

– Szakszervezet, szakszervezet – zsörtölődött tovább az asszony. – Mire megyek vele? Nem tesz tyúkot a fazekamba!

– De a munkások . . . ha összefognak – próbáltam sután, aligha meggyőzően megnyugtatni –, ha munkanélküliség van . . .

– Az isten szerelméért, ne fesd az ördögöt a falra! – mondta riadtan, majd kelletlenül fizetett.

Egy másik, széles, energikus arcú bányászfeleség élesen, a szeme sarkából nézett rám, mikor először jelentkeztem nála a konyhában.

– No, fiatalember, mi kéne? – kérdezte. Félénken magyaráztam, mi járatban vagyok.

– Á, a szakszervezettől . . . Úgy! – Gondolkodott, majd hirtelen rám förmedt. – Minek fizessek? Mit csinálnak a funkcik a pénzzel? Elisszák? Jó fizetést kapnak, mi? És mi jut belőle neked? – De azért előkereste a szakszervezeti könyvecskét, és letette az asztalra. Szótlanul beragasztottam a bélyeget, és megszámláltam a pénzt. – No, mondj már valamit – nógatott. – Mit csinál a szakszervezet a pénzzel?

Elmondtam, ami keveset tudtam. Szolidaritás, osztályharc meg testvériség . . . Az arca nem árult el semmit, csak a szeme sarkában a szarkalábak és felső ajkának apró fekete pihéi rezzentek meg.

– Nem jól tanultad meg – gúnyolódott jóakaratúan –, többet kell olvasnod.

Vállon veregetett, majd oldalba bökött. – No, eredj egy házzal odébb! – mondta. – Mások is akarnak még fizetni!

Sokféle emberrel ismerkedtem így meg. Nőkkel és férfiakkal, de fiatal lányokkal is. A legtöbb helyen, ahol megfordultam, nyomasztó szegénységet tapasztaltam. Ez mintha igazolni látszott volna mindazt a megvetést és szidalmat, amelyyel az „őslakosok" a „bevándoroltakat" – a lengyeleket, a szlovákokat, a keletporoszokat és a sziléziaiakat – illették. Én meg szinte kicserélődtem. Most már nemcsak a mi konyhánkat, a mi családunkat láttam, és nem is csak a könyvek világát. Emberekkel találkoztam, élettel, gyülölettel és szeretettel teli, de nemegyszer ijesztő erőszakossággal terhelt emberekkel is.

Egy ilyen körjáratom alkalmával ismerkedtem meg Rudi Brixszel is. Úgy emlékszem, segédmunkás volt a bátyja, és hozzá, a fekete hajú, olajbarna képű, sovány, kizsigerelt férfihoz kellett mennem beszedni a tagsági járulékot. Rudinak is barna cigányarca és élénk, fekete szeme volt. Két évvel volt idősebb nálam, de szakmát nem tanult. Hol itt, hol ott dolgozott mint útépítő segédmunkás, mint napszámos, de hosszabb ideig egyik sem tartott. A múlt nyáron meg egyszerűen koldulva járta a vidéket. Ha hinni lehetett neki, nem volt Németországban olyan menedékhely, amelyet ne ismert volna, de még a külföldiekben is járt.

Azon a napon alighogy beléptem a lakásba és elővettem a bélyegeket, Rudi szitkozódni kezdett. – Persze, a szakszervezetekre szükség van, de a boncokra . . . Micsoda egy betojt banda. Mondd csak, fiacskám, te is olyan akarsz lenni, mi? Olyan íróasztalkukac? A bélyegekkel kezdik; előbb csak egy kicsike funkció, aztán egy valamivel nagyobb, de már nyakkendővel. Utána szakszervezeti iskolára visznek, végül egyik funkcióból a másikba, mindig magasabbra, szép fehér gallérban vagy kihajtós ingben . . . És ezek a legkomiszabbak.

Úgy éreztem magam, mintha marólúggal öntöttek volna

nyakon. Elővett egy könyvet a fiókból, az orrom alá tartotta és rám kiáltott: – Ezt olvasd! Az van benne, ami neked kell! Jack London: „Vaspata".

Bátortalanul vettem kézbe, és leverten lapoztam; egy szót sem tudtam szólni, de ő már mennydörgött tovább. – Nesze, ezt olvasd! – Egy füzetet nyomott a markomba. – „Kísértet járja be Európát . . ." Kísértet! Ismered ezt? Persze hogy nem! Idétlen szociáldemokrata! Honnan is ismernéd! – Egy harmadik könyvet is előhúzott a fiókból, piszkos és gyűrött volt. – Hát ezt? – folytatta. – „Ha nőhöz mégy, vidd magaddal a korbácsot!" Sosem hallottál róla, mi?

Még ma is nevetnem kell, ha megpróbálom elképzelni, milyen képet vághattam hozzá. Zavarodottat, riadtat, mintha derült égből mennykőcsapás ért volna.

Rudit azonban félretolta a bátyja. Egy-két évvel idősebb volt nála, nyugodtabb, megállapodottabb is. – Ne törődj ezzel a dilissel! – mondta, miközben az asztalra tette a pénzt. – Néha kicsit becsavarodik!

– No, ti normálisak . . . – gúnyolta őt Rudi.

Kinyílt a szobaajtó, s kövér kis ember lépett be: az apjuk. – Te sült bolond! – szuszogta mérgesen. – Hallgass! Hagyd abba ezt a károgást! Ha rögtön el nem hallgatsz, kihajítlak!

Azelőtt bányász volt, mint később megtudtam. Most biztosítási ügynökként tartotta fenn magát. Távoztam. Elolvastam a „Vaspatát". Mintha függönyt tártak volna szét előttem; rabul ejtett és feldúlt. Ettől a könyvtől olyan ellenszenv támadt bennem az Egyesült Államok iránt, hogy később mindig elhárítottam a gondolatát is annak, hogy kivándoroljak vagy akár csak emigráljak is Amerikába. Még akkor sem mentem, mikor a gyászos 1939. év nyarán Hugó bácsi átjött Európába és felkeresett Svájcban, hogy azonnal magával vigyen.

A „Kommunista Kiáltvány"-t nem adtam vissza Rudinak. 1933 nyarán, mikor mindennap várhattam a Gestapo látoga-

tását, elégettem. De minden szava, minden mondata mélyen, kitörölhetetlenül a lelkembe véződött.

Azt hiszem, ezzel kezdődött az ifjúságom. Újjávált, tarka színekben kivirágzott körülöttem és bennem is a világ.

Egyre többször találkoztam Rudival. Hosszú hajat viselt; én is megnövesztettem az enyémet. Rövid bársonynadrágban járt; én is ilyet vettem magamnak a bélyegek után járó százalékból. Nyár volt, s mi úgynevezett Krisztus-szandálban jártunk, de nem azért, hogy takarékoskodjunk. Rudi valósággal elárasztott a fékezhetetlen szóáradatával, nem volt könnyű dolgom, ha meg akartam állni vele szemben a lábamon. Furcsa mód ragaszkodtam hozzá, amivel sokszor kíméletlenül visszaélt.

Anyám gyakran úgy nézett rám, mintha valami kakukkfióka volnék a fészkében. – Honnan veszi ezt? – sóhajtozott egyre többször. – Tőlem ugyan nem és az apjától sem! – Ma értem csak, milyen súllyal nyomta mindaz, amit akkor tettem és hány keserves órát szereztem neki. Apám nem izgatta fel magát, mindössze mosolyogva rám szólt, mikor cementportól összetapadt hajjal álltam az állványon: – Csak csináld! . . . Csak így tovább, ha azt akarod, hogy húszéves korodra csupasz legyen a fejed!

Később csakugyan megkopott a hajam, de ő, akinek sohasem volt hosszú haja, hamarabb megkopaszodott, mint én. Egyszer, nem sokkal a halála előtt, mikor kettesben erről beszélgettünk, jót nevettünk mind a ketten.

Rudi révén merőben másfajta fiúkkal és lányokkal kerültem össze, mint akiket addig ismertem. A lányok a bubifrizura elleni tiltakozásul hosszú copffal jártak. Jóval térden aluli, nemegyszer bokáig érő szoknyájuk volt, olcsó utánzata a hagyományos népviseletnek. Mikor valamelyik tornateremben vagy iskolában népi táncot jártunk, szélesen hömpölygött a szoknyájuk a lábuk körül. Furcsa egy népség volt! Néhányan tagjai voltak a szocialista ifjúmunkás-szervezetnek, a

Szocialistische Arbeiterjugendnek, mások anarchistának vallották magukat. Megint mások azzal tetszelegtek, hogy egyáltalán nem foglalkoztak politikával. Rilkét szavaltak, népdalokat énekeltek, amivel szemben mi, mint a megszállottak, a harmincéves háború Landsknecht-dalait bömböltük, de valamennyien „Wandervogel"-nak* mondtuk magunkat. A lányok egy része megjátszotta a szendét, mások viszont versenyre keltek a szódáskocsisokkal nyerseségben. A fiúk legnagyobbrészt ridegek és cinikusak voltak; mintha mindent csak játéknak vettek volna, ami arra jó, hogy előzze a hétköznapok unalmát. De különösképpen mindannyian fenntartás nélkül lelkesedtek az irodalomért, Rilkétől és Morgensterntől Majakovszkijig.

Akkor írtam az első versemet, amelyet jó néhány más is követett, amíg a szerelem csak merő rajongás és beteljesületlen vágy maradt. Máig is emlékszem az egyik költeményem utolsó strófájára:

„Valamikor találkozunk megint,
Csendes sírnál vagy tisztás rejtekén,
Vagy ott, ahol a hársfa lombja int,
Ahol egyszer rád találtam én."

Nem tudom már, mikor ismertem meg Paulát, de emlékszem az arcára, a kiálló pofacsontjára, a különös, szinte mongolos metszésű szemére és telt alakjára. Menyasszony volt; a vőlegénye kivándorolt Amerikába, és igyekezett minél gyorsabban megkeresni a lány hajójegyéhez szükséges pénzt. Nem értettem, miért akar Paula Amerikába menni, mikor az ifjúmunkás-szervezetnek, sőt a szociáldemokrata pártnak is tagja volt. Emlékszem, sok fiú forgolódott körü-

* „Vándormadár" – eredetileg természetjáró és népdalokat éneklő nacionalista ifjúsági mozgalom tagja.

lötte, de ő elutasította őket. Valószínűleg engem talált a legkevésbé veszélyesnek. Esténként együtt mentünk sétálni; álltunk az ő kapujuk vagy a mienk előtt, és összeért a vállunk, sőt egyszer még egymás kezét is fogtuk. Népdalromantikától ihletett, szentimentális rajongás volt ez. Addig tartott, míg elmentem első vándorutamra. Mire visszajöttem, ő már a tengeren túl volt. Soha többé nem hallottam róla.

Hónapokig nem volt bátorságom túrára menni velük; a rövidebb kirándulások rendszerint a környékre, a hosszabbak a Sauerlandba vezettek. Még szombaton is négy óráig dolgoztunk. A fiatalok rendszerint már szombat délután útra keltek, és valami pajtában vagy ifjúsági menedékházban éjszakáztak. „Rendes" dolognak számított a szabadban tűz mellett vagy pajtában táborozni. Nem mertem velük menni. Sohasem voltam még éjjel házon kívül. Mikor hét közben, táncestén, a többiekkel álldogáltam vagy valamelyik lánynyal körben ugráltam és Halternről, a Heidéről meg a sauerlandi tavakról beszéltek, én csak hallgattam, és magamban átkoztam a szüleimtől való félelmemet és a gyávaságomat. Nyári vasárnapokon a forróságtól izzó városi utcákon hosszú hajammal és rövid nadrágommal idegenként lófráltam egykori iskolatársaim között. Ilyenkor magam elé képzeltem a fiúkat és lányokat túra közben, a folyóparton heverészve, és szinte hallottam, ahogy énekelnek és verseket szavalnak. A város pusztasággá, az iskolatársak nyárspolgári gyülekezetté és az otthoni konyha börtönné vált számomra.

Egyszer aztán nem bírtam tovább. Szombat dél volt; a bódéban a száraz vajas kenyeret hideg kávéval öblítettük le, s én váratlanul, szinte még magamat is meglepve, így szóltam apámhoz: – Most, rögtön hazamegyek. Túrára indulok a többiekkel!

Abban az időben apám néha nagyon különösen viselkedett. Az emberek között olyan furcsán szórakozott volt, mintha nem is lett volna jelen. Még egyszer elmagyaráztam neki,

hogy mit akarok. – Elment az eszed? – förmedt rám elvörösödve.

Onnan kaptam segítséget, ahonnan legkevésbé vártam volna: Luckenbachtól.

– Hadd menjen – mondta. – Tombolják ki magukat istenigazában. Jót tesz nekik a levegő!

Apám megrökönyödve nézett rá. Egy szót sem szólt többet. Luckenbach fia néhány hete ugyancsak elment egyszer szombat délben; a szekta fiataljai rendeztek kirándulást, s természetesen kint is éjszakáztak. Hétfőn lyukat beszélt róla a hasamba.

Anyám úgy tett, mintha egy elmebeteg volna a házban. Rövidnadrágot vettem, vajas kenyereket csomagoltam, és mikor elindultam, úgy éreztem, mintha örökre elhagynám a házat. Anyám egy szót sem szólt, de mielőtt becsuktam volna magam mögött a konyhaajtót, leroskadt egy székre és keserves zokogásban tört ki. Így sírni nem hallottam még soha.

Furcsa volt nekem ez a hét vége. Vasúton utaztunk Halternig – Rudi Brix, Ernst Büscher és még néhányan –, majd énekelve átvonultunk a városon, ki a szabadba. Kevés éneket tudtam, még leginkább a Landsknecht-dalokat. Néhányan gitároztak, és akkor mindezt nagyon szép muzsikának éreztem. Ma már az a gyanúm, hogy elég szörnyű ordibálás lehetett. Az utcán járókelők megvető ajkbiggyesztése és gúnyos nevetése nem volt teljesen indokolatlan.

Nem éreztem jól magam. Bosszantott a lányok buta fontoskodása, amit a pusztai virágok, az út menti nyírfák és az égen úszó bárányfelhők láttán produkáltak. Az volt a benyomásom, mintha hiányozna belőlem az érzék az effélék iránt, ami pedig a többiekben megvan. Máskor meg mintha bolondok gyülekezetébe kerültem volna, ahol a magatartást számomra ismeretlen előírások szabályozzák.

Letáboroztunk egy megfelelő helyen. Mindannyian elővet-

tük vajas kenyereinket, aztán énekeltünk és táncoltunk, hogy csak úgy porzott.

A halterni víztároló akkor még nem épült meg. Fürödni vagy úszni ezért nem nagyon szoktunk, kivéve ha eljutottunk a Lippe partjáig. De a folyó iszapos volt és olajfoltok szennyezték, úgyhogy nem nagyon vonzott. Pajtában éjszakáztunk. Nyugtalanul aludtam; minduntalan zörgött alattunk a szalma, zizegett a széna. Néha suttogás hallatszott, olykor egy-egy riadt tiltakozás: menj innen . . . nem akarom!

A következő hetekben ijesztő csend vett körül otthon. Anyám úgyszólván egyáltalán nem beszélt hozzám, apám is csak a legszükségesebbet mondta a munkahelyünkön. Így hát semmi csodálatos nem volt benne, hogy esténként, amint beléptem a konyhába, máris átöltöztem és újra elmentem.

Olvasni azon a nyáron csak éjszakánként tudtam. Ezek voltak a legszebb óráim, még ma is jóleső érzéssel gondolok rájuk. A nyitott balkonajtón át éjszakai pillék repültek be hozzám, a kertek felől virágok és a burgonya zöldjének illata áradt, szénszaggal vegyülve. Arra már nem emlékszem, miféle olvasmányokat habzsoltam akkor, mert a szerzők nevével nem sokat törődtem. Egyszerűen nem érdekelt. Mindössze Travenra, Gladkovra és Iszaak Nabelra tudok visszaemlékezni. Gladkov „Cement"-jét csak később olvastam, de aztán ez a könyv végigkísérte egész ifjúságomat az emigráció és a spanyol polgárháború nehéz éveiben is. Mikor 1948. május elsején Moszkvában megismerkedtem Gladkovval, és a könyvéről meg magamról úgy beszéltem neki, mintha eggyé váltunk volna, könny szökött a szemébe.

Anyám azonban olykor felkelt, és zsörtölődve eloltotta a gázlángot: mit gondolok, ez pénzbe kerül, holnap megint holtfáradt leszek, elég volt ebből az ostoba olvasásból.

Gyertyát vettem, és az éjszakai pillék ezentúl a nyílt gyertyalángba repültek.

Nincs visszaút

Az augusztusi éjszakában észak felé tartott egy tehergépkocsi. A sápadt késő nyári ég alatt robogott a Taunuson, a westerwaldi dombokon át, hogy zavartalanul jusson el az amerikai zónából a franciába, onnan pedig az angolba. A Sauerlandban szél támadt. Kellemesen hűtötte a felhevült, szorongó arcokat, a fáradtságtól égő szemeket.

Az asszony és a kislány pokróc alatt egy matracon aludt. Jómagam a háztartási holmik: ládák, bőröndök és könyvespolcok között ültem. Sötét sejtelmektől gyötörve néztem a tarkán virító domboldalakat.

Sose lesz ennek vége? Örökösen felcihelődni, költözni és az új helyről megint továbbindulni? Mi változott két év alatt, a hazatérésem óta? A határon gyalog jöttem át hátizsákkal; nem volt benne több egy váltás ingnél, egy pár cipőnél, fogkefénél és néhány könyvnél. Most meg teherautóval költözöm.

Ez volt az egész különbség? Néhány könyv jött hozzá, valamivel több fehérneműj az írógép. És az asszony meg a gyerek. Most vajon sikerül otthonra találnom?

A költözéshez Alfons Schm. szerezte a teherautót. Ott ült a tulajdonos, egy jól megtermett, bőrnadrágos bajor mellett, aki maga vezette a gépkocsit. A Ruhr-vidékre szállítottak minket, Buerba. Visszatérőben aztán szénnel rakták meg a kocsit. Cserébe vajat, amerikai cigarettát, pálinkát és kávét

hoztak. Később kiderült, hogy az áru négy rakomány szénre is elég lett volna, így hát az ősz folyamán még háromszor kellett fordulniuk.

A Ruhr-vidék déli részéhez érve, én vettem át a vezetést. A zónahatár előtt néhány kilométerrel földutakra és külvárosi utcákra tértünk le, és amint reméltük is, kontroll nélkül átjutottunk. Majdnem tizennégy éve volt már, hogy erre indultam útnak dél felé. Néhány helység neve kihullott az emlékezetemből, másokra meg nem ismertem rá; egyik-másik utcasor vagy lakótelep oly idegenül hatott, mintha sohasem láttam volna. A bombázások romhalmazzá, kiégett törmelékké változtatták őket.

Apám és anyám tudta, hogy jövünk. Természetes is volt, hogy náluk szállunk meg, míg saját lakást nem kapok. Én ne kapnék, hiszen a szülővárosomba térek haza, ahol nevelkedtem és ahol üldöztek – gondoltam. Rám talán nem vonatkozik a jóvátétel? Mást nem is kérek, csak lakást.

Délutánba fordult, mire a teherautó megállt a szülői ház előtt. Üres volt az öreg Piac tér. Északi oldalán, a légoltalmi bunkerban, szükséglakásokat rendeztek be; a szélesre tárt acélajtón át jövő-menő emberek éppen olyan képet mutattak, mint a háború utolsó napján.

Éppen csak üdvözöltük egymást, mikor apám és Ottó kijött, hogy segítsenek lerakodni, és úgy dolgoztunk, mintha minden azon múlna, milyen hamar tudjuk útjára bocsátani a gépkocsit. Olyan érzésem is volt, hogy észrevétlen kell majd beosonnom a házba; anyám ugyanis, aki kézen fogva állt a gyerekkel, fel-felnézett a homlokzatra, mintha attól tartana, hogy valaki a szomszédok közül észrevesz bennünket.

– Soknak éppen nem sok! – mondta apám. Nem tudom, vigasztalni akart-e vagy szemrehányás rejlett a szavaiban.

Anyám gyanakodva mustrálta motyónk minden darabját, mintha lopott holmi lett volna és a rendőrség bármelyik pillanatban lefoglalhatná. Valahányszor lenézett a gyerekre, min-

dig a szemét törölgette. Mire gondolhatott? Szeretettel, szinte túláradó melegséggel ölelte magához, mikor megérkeztünk; a feleségemet már hűvösebben üdvözölte. De mi volt az a sötét árnyék a tekintetében?

Az egyik szobát kiürítve a rendelkezésünkre bocsátották. Ládák, könyvek, bőröndök – az egész kacat egymás hegyén-hátán hevert, mint valami raktárban. Minthogy semmit sem tudtunk kinyitni és a helyére tenni, úgy nézett ki, mintha egy újabb költözésre várnánk.

Nem támadt fel körülöttünk a hazatérés hangulata. Halkan nevettünk és fojtottan beszéltünk, mintha aludna valaki, akit nem szabad felébreszteni. Az egész lakásban nem maradt senkinek egy saját zuga.

A mi szobánkban a ruhásszekrényen tele papírzsákok álltak. Mindenütt a szárított répa- és burgonyaszeletek, a száraz bab és a káposzta penetráns bűze terjengett.

Megkérdeztem anyámat, mi van azokban a zsákokban. Gyanakvóan nézett rám. – Semmi különös! – mondta zavartan. – Szárított főzelék. Nem a miénk. Csak itt őrizzük.

Tovább erősködtem. – Kié? – Apám kiment a szobából.

– A Maxé – felelte anyám vonakodva.

Max a Hilde férje volt, a húgomé. Mikor anyám annak idején Münchenben beszélt róla, már akkor értésére adtam, hogy hallani sem akarok róla. Nem mondta ugyan ki kereken, hogy az SS-ben szolgált, de az óvatos kerülgetéséből ezt véltem kihallani.

Alig néhány héttel a háború után ennek a Maxnak már sikerült bejutnia a birodalmi vasúthoz elektrotechnikusként, mondta anyám, és most jól megy a sora. Nem csodáltam. Akkor még nem tudtam, hogy anyám konyhájába is bekerül olykor egy és más homályos eredetű élelmiszer.

– Honnan van ez a főzelék? – kérdeztem.

– Mi közöd hozzá! – mordult rám dühösen, s még mielőtt

válaszolhattam volna, kezdte leszedni a zsákokat a szekényről, és átvitte őket a hálószobájába.

– Szeretném látni azt az üzletet, ahol ilyet kapni – jegyeztem meg.

Anyám hallgatott.

– Nem lesz jó vége – mondtam –, ha házkutatásra kerül sor!

– Házkutatásra? – rezzent össze ijedten. – Hogyhogy? Nálam csak megőrzésre van!

– Akkor is van közöd hozzá – bőszítettem tovább.

– Az az idő már elmúlt – mondta dühösen –, de ha a rendőrség mégis . . .

Holtsápadt lett erre a gondolatra.

– Ettől ne félj – nyugtattam meg –, miattam semmiféle rendőrség sem mer többé idejönni. Az az idő egyszer s mindenkorra elmúlt!

Így mondtam én. Ám alig néhány év múlva a rendőrség ismét behatolt az elvtársak lakására, talán valamivel udvariasabban, de éppoly kérlelhetetlenül, mint a barnaingesek idején. Akkor azonban még ki gondolhatott effélére?

Hetekig lehetett még érezni a szárított főzelék penetráns bűzét. Felfordult a gyomrom, mikor asztalra került belőle, Ines pedig, a lányom, bömbölt, mintha nyúzták volna.

Hetekkel az átköltözésünk előtt egyszer jártam már a Ruhr-vidéken. Buerba hoztam az autómat, hogy ne kelljen eladni – ez ugyanis törvényes előírás volt egyik zónából a másikba költözés esetén –, és mikor visszatértem Münchenbe, azzal jelentettem ki a kocsit, hogy „javítás alatt áll". Hitték-e vagy sem, engem nem érdekelt.

Így hát a várost már hetekkel előbb bejártam. Ismertem a „foghíjakat", a lerombolt utcasorokat. Gyermekjátékaink helyét lebontották. A munkáskolóniák romokban hevertek, a Scholven Vegyiművek azonban szinte sértetlen volt, alig

érte találat. A szomszéd városok, Essen és Gelsenkirchen, állítólag még rosszabb képet mutattak.

Már-már érzéketlenül jártam a városban. Eltompultam volna? Hidegen hagyott a nyomor, a mindennapok gondja?

Mielőtt eljöttem Münchenből, megegyeztem a „Süddeutsche Zeitung"-gal; külső munkatársként beszámolókat kellett írnom a lakosság hangulatáról, a szénbányászat és az egyéb iparágak tényleges helyzetéről. Írtam is néhány cikket, nagyon hűvösen és tárgyilagosan; ma olvasva az a benyomásom róluk, mintha egy idegen bolygón élő szemlélő írta volna őket. Nem volt könnyű a cikkek eljuttatása; nagyrészt közölték is őket, míg elő nem hozakodtam a Ruhr-vidéki szénbányák államosításával. Ettől a pillanattól fogva a másik oldalon beállt a néma csend.

Miből tartsam el a családomat?

A lakás egymásra dobált ruhák és öltönyök, félig kicsomagolt ládák és bőröndök zűrzavara volt. Hatan éltünk a két szobában. Az első napok után a kölcsönös szívélyességbe belebeleszólt egy-egy ingerült hang, az udvarias és előzékeny atmoszféra lassan elpárolgott. Mindenekelőtt az anyám és feleségem közti idegenkedés vált nyilvánvalóvá. Két ellentétesebb életfelfogású nőt ugyanis elképzelni sem lehetett volna. És önfejűbbet is aligha.

Emlékszem az egyik első összeütközésre. Anyám egy vasárnap reggel sétálni vitte Inest. Mikor hazajöttek, Ines egy fehér ruhás bácsiról csacsogott, akin nagyon szép kalap volt. Énekeltek is, és abban a nagy házban sok kép volt, egy néniről is, arany ruhában és koronával a fején.

A feleségem szeme szikrákat hányt. Anyám elvörösödött, és olyan kicsire húzta össze magát, amilyenre csak tudta. Dühödt pillantások és az egyik első összetűzés: a gyereknek semmi keresnivalója a templomban... Semmi szükség rá, hogy ilyen értelmetlenségeket lásson... Az ő gyereke, és ő megtiltja...

Boldog voltam, hogy apám nem volt a konyhában. A vasárnapi ebédhez – szárított főzelék krumplival, fejenként egy darabka hús – kisírt szemek és ingerült szavak járultak ráadásként.

Apám arca mintha megkövült volna. Ottó kedvetlenül evett, én meg a legszívesebben doronggal mentem volna neki valaminek. Az asszonyoknak? Vagy saját magamnak? Meggondolatlanság volt beköltözni a szülői házba. Hogy is remélhettem, hogy ebben a konyhában bármi is változhatott vagy valaha is megváltozzék?

Ebbe a feszült légkörbe robbant be Rudi Brix. Anyám szeme tágra meredt a rémülettől. Kettőnk múltjában számára minden vész és viszály Rudi alakjában öltött testet. Bizonyára úgy gondolta, hogy általa honosodott meg a vita és a veszekedés a családban. Úgy tűnt, mintha ki akarná utasítani Rudit, de ahogy jobban ránézett, elszállt minden bátorsága. Nem bűnhődött máris mértéken túl? Úgy látszott, a bosszú angyalai mind rajta próbálták ki erejüket.

Még ma is fájdalmasan él bennem a látványa. Bal kezét nyújtotta, mert jobbját elvitte egy felrobbant akna. Elcsigázott arca forradásokkal volt tele, bal szemhéja bénán csüngött alá. Ösztövér soványságával, rongyos ruhájával élő képmása volt az országot ért minden nyomorúságnak, éhségnek és kétségbeesésnek.

Idegesen nevetett és kiabált, mint a nagyothallók. Egy szava sem maradt meg az emlékezetemben. Anyám szeme még mindig dühösen villogott. – No, üljön már le! – mordult rá. – Nem éhes? – Kenyeret vágott, megkente, Rudi pedig mohón befalta.

Nevetett, és iszonyatos volt nézni a nevetését. Hangosan rákiáltott anyámra. – Schmidtné . . . miért kiabál úgy? Maga nem vesztett semmit! Mind a két fia hazajött!

Cigarettára gyújtottunk, ettől valamelyest megnyugodott, de halkabb nem lett.

– Hallom, írtál egyet-mást – förmedt rám szemrehányóan. – Igaz ez? Igen? Mindig tudtam, hogy viszed valamire, hát nem megmondtam? Mutasd . . . add már ide! Csak néhány oldalt akarok belőle elolvasni!

Odaadtam neki a „Zöld olajfák"-at. Ültünk körben és cigarettáztunk, ő pedig olvasott. Elcsendesedett, de a szeme csillogott. Anyám mintha megnyugodott volna, kent neki még egy vajas kenyeret. Apám szeme körül a gúnyos szarkalábak mélyebbek lettek, de az ajkai komolyak maradtak.

– Ezt te írtad? – csattant fel Rudi gyanakodva. – De más néven? No persze . . . Schmidt, milyen név is az?

– Éppen olyan jó, mint az . . . – vágott közbe anyám sértődötten –, az a Claudius . . . De szégyelli a tisztességes nevét. Ha nagyapa ezt tudná!

Rudi azonban rá se hederített. Csöndben olvasott tovább, a szája meg-megrándult idegesen, majd halkan megszólalt:

– Írunk együtt egy könyvet . . . érted? A háborúról! Én hozom a témát, vagyis összeírom az élményeimet, te meg csinálsz belőlük valamit. Látom, hogy képes vagy rá. Látom!

Anyám kávét főzött, mégpedig a titkos tartalékból, igazi babkávéból. Megint kenyeret szelt, megkente zsírral, és Rudi elé tette. Rudi szabadkozott.

– Ne adja a bankot – biztatta anyám –, kinéz az éhség a szeméből azzal a sok gyerekkel!

Rudi szótlanul mindet magába tömte, de érzésem szerint nem volt egészen tudatában annak, hogy eszik.

– Hány gyereke is van? – kérdezte anyám.

– Négy.

Mire elment, majdnem az egész kenyeret megette.

– Falánk, mint a farkas . . . – zsörtölődött anyám. – Persze, annyi gyerek mellett . . . Bár azt mondják, jól tartja őket.

Engem azonban megrendített Rudi, akárcsak annak idején, megrendített a sorsa és az, hogy még mindig magasra emelte

a zászlót, bár a zászló tépett volt. Még mindig nem adta fel, pedig a lelke legmélyéig tönkrementnek látszott.

Hát nem tragikus tudni, hogy valaki minden erőfeszítése ellenére csak kudarcot vall és mégis nyílt sisakkal folytatja a harcot?

Rudinak már korán észre kellett vennie, hogy ezen a világon, már amilyen ez a világ, számára nincs hely, és ennek oka nem annyira ebben a világban, hanem sokkal inkább benne rejlik.

Biztosan volt neki is egy ifjúkori álma a maga útjáról, a jövőjéről. Milyen lehetett ez az álom? Féktelen természeténél, körme hegyéig anarchista lényénél fogva mindig kész volt mindent lerombolni, ami konvenciókban, erkölcsben, szokásokban kész sémává merevedett. Ami őelőtte a világon volt, csak annyit ért, hogy elsöpörjék. Számára a világ és az élet ezen a Földön vele kezdődött el. És az eredmény? Az egyetlen eredmény önmaga elpusztítása volt.

Sohasem volt rá képes, hogy kitartson egyfajta munkánál, egy meggyőződésnél. Szakmát nem tanult soha, de voltak versekkel és prózával teleírt füzetei. Sohasem mutatta meg senkinek. Szégyenérzet vagy önkritika tartotta vissza?

Dolgozott építkezésen, máskor kövezőmunkásként, és voltak időszakok, mikor az éhségtől hajtva még a legpiszkosabb munkát is vállalta. Furcsa módon azonban egyfajta munkát nem próbált meg soha: bányába nem ment. Talán mert nem tudott úgy élni, hogy ne lássa a napot, az égboltot?

Az ember szinte csodálkozott, hogy Rudi németül beszél. Lénye úgy hatott, mintha idegen lett volna. – Nincs a helyén az ágyban – mondta róla egyszer apám –, sem a konyhában, sem tető alatt. Cigányszekeret kéne vennie.

Nem lehetetlen, hogy a húszas évek végének nagy gazdasági válsága volt az oka nyughatatlanságának. Abban az átmenetben, mikor az ifjonti rajongás és zabolátlanság szilárdabb nézeteknek adja át helyét, abban a pillanatban életét a nagy

gazdasági válság határozta meg. A segélyhelyek előtt napról napra egyre többen álltak, és ő ott volt a sorban. Vásárkor az utcasarkon találkoztak az unatkozó, vagy az értelmetlen tétlenségtől szenvedő férfiak, a fiatalok is. És az éjjeli menedékhelyek, a börtönök!

Hogy szerette az irodalmat, a színházat, a filmet! Mindenekfölött az irodalmat! Rilke „Kornétás"-át első ízben az ő előadásában hallottam. Úgy szavalta esténként a túrákon, mintha önmaga életének értelmét mondaná ki. Mikor megismertük Majakovszkijt, igyekezett úgy viselkedni, mint ő; lázítóan harsogta el a verseit. A különös az volt benne, hogy ezekben a pillanatokban csakugyan Majakovszkijhoz hasonlított. Traven regénye, a „Halálhajó", annyira megragadott minket, hogy követni akartuk hősét; Rudi, aki az irodalomban közvetlen útmutatást, vezércsillagot és reménysugárt látott, így akarta megélni a világraszóló nagy kalandot. Gorkij „Éjjeli menedékhely"-e, a megalázottak és megnyomorítottak történetei az ő számára az emberi méltóságról zengtek. Mikor Löns „Hamarosan megöregszem" című dalát énekelte, furcsa módon szinte maga is öreg lett, és mintha egy viharvert, vén ragadozó madár szólt volna a szájából. Néha, magáról megfeledkezve, előadta agresszív, keményen kalapáló ritmusú saját verseit is. Rettenetes pillanatok voltak ezek azoknak, akiknek hallgatniuk kellett, mert a versek a tehetség teljes hiányáról tanúskodtak.

Voltak időszakok, amikor különös, szinte nevetséges módon ragaszkodtunk egymáshoz. Majd ellenségeskedés támadt köztünk, s olykor hónapokig alig találkoztunk. Együtt keltünk vándorútra is, le egészen Spanyolországig. Barcelonában keserű haraggal váltunk el egymástól. Rudi ebben az idegen nagyvárosban beteg lett, kórházba került, majd felgyógyulása után a német konzulátus költségén hazaszállították. Míg én Spanyolországból Dél-Franciaországon és Olaszországon át Svájcba kutyagoltam, ezt az időt ő valószínűleg a hűvösön

töltötte. Évekig nem hallottam róla. Mikor 1931-ben rövid időre hazajöttem, megpróbáltam kifaggatni ezekről az évekről, de hallgatott.

Valahányszor kommunista gyűlésre mentem, gúnyosan felnevetett. – Hülyék ... Mind hülyék! Azt hiszik, változást lehet elérni egy szelíd forradalommal! Hülyék! Szétverni mindent ... Mindent, hogy kő kövön ne maradjon!

De a tüntetéseknél ott volt az első sorban, és nemritkán puszta ököllel rohant neki a rendőröknek, mielőtt azok a meglepetésükből felocsúdhattak volna.

Ezekben az években a dohány-, cigaretta- és kávécsempészés volt az egyik legjövedelmezőbb foglalkozás a Ruhr-vidéken. Száz és száz fiatal munkanélküli alapozta erre a jövedelmét. Csoportosan átkeltek a holland határon, bevásároltak, és a hajnali szürkületben tömött hátizsákkal tértek vissza. Az ilyen saját számlára dolgozó magáncsempészek mellett jól kiépített csempész-ringek is működtek. Páncélozott gépkocsikkal törtek át a határon, s lövöldözésekre is sor került; napirenden voltak a letartóztatások, de a büntetéseknek nem volt foganatjuk.

Természetesen Rudi is csempészett, és rábeszélt engem is, hogy tartsak vele. Neki nem a pénz a fontos, magyarázta, hanem az államnak kell ártani, ahol lehetőség adódik. Együtt vágtunk hát neki, de már az első határátlépéskor elkaptak. Húsznapi fogházra átváltoztatható kétmillió márka pénzbüntetésre ítéltek. Anyám magánkívül volt, mikor meglátta a végzést. Nem éreztem magam alkalmasnak a törvény kijátszására, és kiléptem az üzletből.

Rudi viszont maradt. Ha jól meggondolom, ez lehetett életének legboldogabb és legsikeresebb korszaka. Jól keresett, szórta a cigarettát, a dohányt, a kávét, mint valami nagykereskedő. Ebben az időben ismerte meg Irmát, a recklinghauseni postaigazgató lányát. Beleszeretett. Konyháról, hálószobáról és szolid, rendszeres életről mesélt neki. És virá-

got vett. Nem mindennapi látvány lehetett, ahogy ez a sötét arcbőrű, vadul villogó szemű fiatalember rövidnadrágban és kopott Wandervogel-zekéjében, kezében hatalmas vörös rózsacsokorral naponként beállított a postaigazgatóékhoz. A postaigazgató úr természetesen nem sokáig tűrte a látogatásait. Lányának, akihez nem illett „egy ilyen csavargó", megtiltotta a további érintkezést Rudival. De minthogy a lány ezután is a „csavargóval" járt, rövid úton kidobták a szülői házból. Összeköltöztek egy kis szobában, és mind a ketten boldogok voltak. Rudi eljárt a munkanélküli-segélyért, és csempészett. És minthogy hivatalos jóváhagyás nélkül nemigen lehetett gyerekeket a világra hozni, összeházasodtak. Mi minden mehetett benne végbe? Visszahúzódott mindannyiunktól. Számomra az volt és még máig is az a meglepő, hogy Irma az egyetlen nő lett életében. Minden viszontagságon át kitartottak egymás mellett, és nem telt sok időbe, Irma is éppoly cigányosan, majdhogynem lezüllötten kezdett kinézni, mint ő. A háború után, mikor Rudi már nem tudott dolgozni és a jelentéktelen nyugdíjból kellett élniük, Irma pénztárosnak ment az Althoff Áruházba. – Nagyon derék asszony – mondta róla anyám, és mikor egyszer Irma is börtönbe került, mert nem stimmelt a kassza, anyám erről így nyilatkozott: – Persze, a kicsiket megtalálják ... Bezzeg a nagykutyák ... – Ennyire megbecsülte. Rudi sem tett neki szemrehányást. Nekem csak a foga közt morgott valamit, mikor kérdeztem, de a gyerekeket közben úgy ellátta, hogy a legtisztesebb családapának is becsületére vált volna.

Hogy mi minden történhetett vele a fasiszta uralom alatt, arra nem lehetett rájönni. A csempészésnek befellegzett, a munkanélküli-segély megszűnt; valószínűleg az Autobahn-építkezésnél kapott munkát, s mint útépítő munkás járta fogcsikorgatva az országot.

Hallgatott a háborús évekről is. Máig sem tudom, hogy a francia, az olasz vagy melyik egyéb frontra került. Csak

abban az egyben vagyok biztos, hogy nem a szovjet fronton szolgált, ott ugyanis átszökött volna.

Ha faggatni próbáltam, hogy mi történt vele a háború alatt, csonka karját a szeme elé emelve kiáltotta: – Hallgass! Hallani sem akarok róla! Hagyd abba!

Alig néhány nappal a hazatérésem után világossá vált előttem, hogy ebben a két szobában huzamosabb ideig nem tudunk együtt élni a szüleimmel. Még ha a lakás nagyobb és mindegyikünk békésebb természetű, az idegőrlő állapotok és az élelem utáni örökös hajsza akkor is okvetlenül egymás ellen bőszített volna minket. Tanúja voltam, ahogy az asszonyok össze-összerúgták a port mosogatás vagy főzés közben. Anyám meg én is sokszor hajba kaptunk valami semmiség miatt, és ha nem fékezett volna minket apám nyugalma, mint a vadak ugrottunk volna egymás torkának.

Ottó ritkán volt otthon. De mikor a dívány sarkában ült, ugyanolyan volt, mint apám: nyugodt, a szája körül kis ironikus mosollyal. Korán reggel járt el hazulról a Fröhlich und Klüpfel gépgyárba, este pedig szakiskolába ment Gelsenkirchenbe. A mestervizsgájára készült; évek megfeszített tanulása után le is tette. Ma párját ritkító, kitűnő szakember. Nem támasztott túlzott igényeket az élettel szemben, nem volt hajlama az ellenszegüléshez, a hétköznapokon túlhaladó kísértéseknek sem volt kitéve, egyszóval olyan volt, mint apám, fiatalabb kiadásban. Nem izgatta fel semmi: sem az asszonyok közt mindig újra fellángoló veszekedés, sem az én szüntelen vitám anyámmal.

Már az első napokban igyekeztem felvenni a kapcsolatot az elvtársakkal. Turowski meghalt. 1934-ben a dortmundi börtönben, mikor kihallgatásra vitték, levetette magát a lépcsőn. Ez volt a gyilkosság hivatalos verziója. Ahogy én ismertem, tele töretlen életerővel, energiával, minden egyebet el tudtam volna hinni róla, csak az öngyilkosságot nem. A lépcsőkorláton át ledobták a negyedik emeletről.

Más elvtársak elköltöztek, vagy nem tértek vissza a koncentrációs táborból vagy a háborúból.

Először csak Josef Wildét találtam meg. 1934-ben, mikor tagsági díjért jártam nála, minden további kapcsolatot megszakított velünk. Sikeresen át is vészelte a nehezét. Most megint velünk dolgozott. De néhány hónap leforgása alatt egyre inkább elkülönült tőlünk, míg egy szép napon kilépett a pártból, átment az SPD-be. Ma állítólag szakszervezeti alkalmazott.

Mekkora volt azonban az örömöm, amikor ráakadtam Walter Jarrekra! Mintha vasmarokkal szorított volna, mikor átölelt. Mongolos metszésű szeme villogott, egész kiálló pofacsontú, széles arca sugárzott az örömtől. Bennem is remegett minden, és most először éreztem úgy, hogy hazatértem, hogy találkoztam az ifjúságommal; végre elmondhatom, hogy helytálltam. Waltert nem törte meg sem a hosszú évek rabsága, sem a szilikózis, úgy állt előttem, mintha kőből faragták volna.

– Óriási . . . óriási – harsogta. – Tudod, Edy, most sokkal többet kell ám dolgoznunk, mint azelőtt! Már kovácsolta is a terveket, én pedig éreztem, hogy mindez annak a gyümölcse, amit évek során a zárkában végiggondolt. Kezdődik a tisztulási folyamat mindenütt, magyarázta, hamarosan neki kell látni teljes erővel. Vannak még elvtársak, akik sok fölösleges kacatot cipelnek magukkal a múltból, régi szemellenzős nézeteket, de az élet majd a helyes vágányra rakja őket. És azután . . . Mintha csak napok múltak volna el az utolsó találkozásunk óta, és milyen furcsa volt, hogy olyan „öregek" lettünk.

– Most már itt maradsz? – kérdezte végül.

És én azt hittem, hogy végérvényesen hazatértem. Honnan is tudhattam volna, hogy ismét felkerekedem, mielőtt még kicsomagolhatnám a bőröndjeimet.

– Hallottam a könyvedről – mondta Walter – az anyádtól!

Mind nagyon büszkék rád! Jót nevettünk ezen, hiszen mind a ketten emlékeztünk rá, mi volt azelőtt anyám véleménye rólam és Walterről. Walter nem volt más a szemében, csak egy a „bevándoroltak", a bőrükbe nem férő „polákok" közül.

– Van már lakásod? – kérdezte, majd készségesen így folytatta: – Ha nincs, gyere hozzánk. Üres a ház. A gyerekek kirepültek, minden csendes!

Ellátott jó tanáccsal, hogyan tárgyaljak a lakáshivatalban. – Ne hagyd magad! Azok ott még a régi nácik. Rossz a lelkiismeretük, egyelőre! Hogy holnap mi lesz . . .

Nem is volt olyan rossz a lelkiismeretük, ezzel szemben szilárdan ültek a székükben, mintha odaragasztották volna őket.

Rudi Brix kereken kijelentette, hogy velem jön. Rossz sejtelmeim voltak, botránytól tartottam, s ennek következtében attól, hogy nem kapok lakást.

Mintha városstromra indulna, úgy rontott be Rudi az előszobán át a hivatalvezető irodájába. Mielőtt az a száját kinyithatta volna, csonka karját fenyegetően rázva így förmedt rá:

– Itt most nincs mese! Se cigaretta, se zsír, se hús!

– Engedelmet kérek! – csattant fel a tisztviselő, de folytatni nem tudta.

Rudi láthatóan élvezte a helyzetet. Az volt a benyomásom, hogy dühösebbnek mutatja magát, mint amilyen, és az egész csupán kapóra jött alkalom számára, hogy valamivel megszakítsa a hétköznapok unalmát.

– Engedelmet . . . engedelmet – vágott a tisztviselő szavába. – Aki itt megenged, az mi vagyunk! Magának meg van engedve, hogy kiutaljon egy lakást ennek az úrnak . . . Ha pedig nem . . .

A tisztviselő elképedt ugyan, különösebb benyomást mégsem tett rá Rudi; úgy látszott, volt már máskor is efféle talál-

kozásuk. Észrevettem, hogy tekintete az ajtó felé siklik. Ebben az időben mindig készenlétben állt egy rendőr a hivatalvezető előszobájában.

Félretoltam Rudit, és előkapartam az irataimat: a csodatevő papírokat – ahogy én gondoltam. A spanyol katonakönyvemet, a svájci idegen-ellenőrző rendőrség, az olasz partizánparancsnokság igazolványát és a kijelentőt Münchenből. Mit gondolt vajon ez az alak, mikor meglátta őket? Goebbels mondta rólunk, hogy a forradalom vándormadarai vagyunk. És most itt állt előtte egy!

A tisztviselő bizonytalanabbá vált; olyan benyomást tett, mint akit a balszerencse üldöz.

– Csupán lakhatási engedélyre van szükségem – próbáltam őt megnyugtatni.

– Nehezen fog menni – jelentette ki, még mindig a papírjaimat vizsgálva.

– Itt születtem, ebben a városban – fortyantam fel a kelleténél ingerültebben –, néhány száz méternyire innen, a Piac téren. Nekem itt illetőségi jogom van!

Német voltam-e még mindig, vagy megvonták az állampolgárságomat? Ki tudhatta?

– Miért távozott Svájcból 1945 után? – kérdezte.

– Láthatja az irataimból – válaszoltam. – Svájcból átmentem Felső-Olaszországba, részt vettem a partizánharcokban Mussolini ellen. És harcoltam a német fasiszták ellen is. – Az asztal fölé hajolva folytattam. – Láttam Milánóban Mussolinit lógva, egészen közelről. Még a szagát is éreztem.

Undorodva elfintorította az arcát. Olyan benyomást tett, mint akinek akarata ellenére ki akarják húzni az egyik fogát. Megint az igazolványaimat kezdte vizsgálni.

– Olyan furcsa a kiejtése – szólalt meg egy idő múlva –, más, mint az itteneknek.

– Biztosan kommunista kiejtésem van – válaszoltam ingerülten.

– Miért költözött el Münchenből? – folytatta.

– Kihallgatás akar ez lenni? – kérdeztem.

Összerezzent, sápadtabb lett. – Egyvalamit nem értek – folytatta mintegy bocsánatkérően. – Akik visszatértek, mind valamilyen fogolytáborból jöttek vagy egyenesen a frontról. Hogy valaki ide visszajöjjön, aki békében és nyugodtan élhetne Svájcban, ez egyszerűen érthetetlen.

Elképedve meredtem rá. Bolondnak tart talán? És most, ahogy így hallottam őt beszélni, magamnak is úgy tűnt, mintha meggondolatlanság lett volna visszajönnöm. Rudi idegesen dobolt csonka karjával az íróasztalon, és ingerülten megkérdezte: – Nos mi lesz? – A tisztviselő felém fordulva folytatta. – Nem érti? 1945-ben Németországba visszajönni annyit jelent, hogy nincs ki mind ... engedelmet kérek ... – A pillantásom alatt zavartan dadogni kezdett, de azért befejezte, amit mondani akart. – Ha én Svájcban lettem volna, nincs az a hatalom, amelyik hazahoz, még erőszakkal sem. Egy olyan országban élni ... több mint szerencse! Négykézláb visszamennék ...

Rajongva mesélt a svájci hegyekről, a zsíros tejről és sajtról meg minden egyébről, amiről éhségtől álmatlan éjszakáin ábrándozott. És holtbiztosan meg volt győződve annak helyességéről, hogy aki egy ilyen országot elhagy, az éhezzen csak nyugodtan egy ócska bódéban.

– A lakhatási engedélyt meg kell adnom Önnek – közölte végül is kelletlenül –, de lakást? Ha felhajt egyet, megpróbálom kiutalni, bár a megszálló hatalom rendelkezései tiltják. És egy jó tanácsot adhatok Önnek: – Utazzék vissza Svájcba még holnap, ha teheti!

Rudi azonban a saját becsületében érezte sértve magát, és kötelességének tartotta, hogy lakást szerezzen nekem. Csonka karját fenyegetően rázva viharzott át újra meg újra a lakáshivatal irodáin. Mikor végül is a tisztviselők megunták az örökös szitkait és gyanúsításait, mikor elegük lett a „kap-

csolatokra" és a megvesztegetésre utaló megjegyzéseiből, egyszerűen kitiltották az épületből. Meg vagyok róla győződve, hogy ha nem hiányzott volna az egyik keze és nem lettek volna egyéb sebesülései, az állam és a megszálló hatalom megsértése címén még bíróság elé is állították volna.

Minden valószínűség szerint éppen az ő viselkedése bőszítette fel oly mértékben a tisztviselőket, hogy most már csak azért is elutasítottak.

Emlékszem, egyszer akaratom ellenére elcipelt a házkezelőség vezetőjéhez. Valamit rejtegetett a zakója alatt. Még a lépcsőn megkérdeztem: – Meg akarod talán vesztegetni?

Gúnyosan nevetett. Várnunk kellett. Végre bejutottunk a vezetőhöz. – Hagyják már abba kérem ezt a zaklatást – mondta bosszúsan. – Nem adhatok Önnek lakást, mert egyszerűen nincs. – Rudi azonban nem hagyta annyiban:

– Nézze meg ezt! – sziszegte, és elővette a zakója alól a „Zöld olajfák" egy kötetét. – Ezt a könyvet városunk egyik fia írta. Híres könyv. Világszerte ismerik . . . De ez a város még csak lakást sem ad a szerzőjének. Ha elolvasná . . . de mit is beszélek?! Csak azt olvassa el, amit az újságok írnak róla! . . .

A tisztviselő kezébe nyomta a könyvet. Az úgy nyúlt érte, mintha dinamitot adtak volna neki. Lapozott benne, majd megnézte a borítóját. – Claudius – morogta dühösen –, ki az a Claudius?

Csalóknak tartott minket, nem kétséges, akik olcsó trükkel akarják beugratni. Elfehéredett az ajka, s a könyvet visszadobta.

– Ha még egyszer . . . ha még egyszer . . . – A felháborodástól alig jött ki hang a száján. – Azt hiszik, tökkelütött hülye vagyok? Ez szélhámosság . . . közönséges szélhámosság! . . .

Otthagytuk. Éreztem, teljességgel reménytelen dolog abban bízni, hogy lakást kapok. Micsoda pokoli ötlet volt elmenni

Münchenből abban a hiszemben, hogy a szülővárosom majd befogad, mint a bibliai tékozló fiút!

Ám Rudi még most sem hagyta abba, az energiája egyszerűen kimeríthetetlen volt. Új ötlete támadt; nincs talán elég rom a városban? Egyszerű, fel kell építeni egy romos lakást. Egyik lebombázott házból a másikba cipelt. Hány meg hány leszakadással fenyegető lépcsőn át másztunk be a szobákba, ahol az őszi szél úgy süvöltött, mint egy éhes kutyafalka. Az egyik lakás túl romos volt, nem lett volna értelme felépíteni, a másiknak a fekvése volt alkalmatlan, a harmadik nem volt kiadó. A következő annyiba került volna, hogy nem győzzük szalonnával, tojással, cigarettával és pálinkával.

Hány ismerőst megkérdeztünk – barátokat és ismeretleneket is, akikkel egy-egy cigarettára gyújtáskor találkoztunk –, nem tud-e véletlenül valahol egy újjáépíthető lakást. Háromszobást, nem túlságosan romosat! És ha ma a válaszul kapott gúnyos pillantásokra gondolok, nem nehéz elképzelnem, mit gondolhattak: – No hiszen, te áruló!... Szökevény, lógós... Idejössz, és azt hiszed, babérkoszorúval várnak?...

Jupp Keidel mondta, egykori pajtásom a Piac téri bandából: – Ne kergess ábrándokat! Ne mondd meg, ki vagy, inkább mutass nekik amerikai cigarettát meg kávét, akkor megkapsz mindent, amit csak akarsz!

Hetek múltán azonban mégiscsak találtunk egy újjáépíthető lakást. A bérleti szerződés jó sok amerikai cigarettába, hat font zsírba és egy kiló kávéba került. Ráment minden, ami még megmaradt a svájci készletből, a feleségem családjának adományából.

A belső falak egy része is helyreállításra és vakolásra szorult, teljesen újonnan kellett csempézni a fürdőszobát, új villanyvezetékeket kellett fektetni és rendbe kellett hozni a vízvezetéket. Az ablakok feketére égett lyukak voltak, ke-

resztülfújt rajtuk a szél. Honnan vesszük a töméntelen anyagot?

– Az ablakokat? Majd én megcsinálom! – kiáltott fel Rudi. – Ugye, emlékszel még Heini Backhausra? Asztalosműhelye van. Keres egy írógépet; tudom . . . neked van egy. Ő majd ad fát az ablakokhoz és dolgozni enged minket a műhelyében. Az ablakokat megcsinálom. Tudod, hogy én ács is vagyok!

Ha azt mondja, hogy ő az új kínai császár, nem lepett volna meg jobban. Ő és az ácsmesterség! De hittem neki, és biztos is voltam benne, hogy megcsinálja az ablakokat. El is készültek, bár Heini Backhaus segítségével, mert egyszerűen nem tudta nézni, hogy Rudi bajlódjék velük a fél kezével.

De a többi anyag: a homok, a cement, a mész? Még gondolni sem lehetett arra, hogy akár egy gramm cementet, egy szem téglát is vásárolhatnánk pénzért.

És ekkor jött a váratlan segítség, mintha az ég küldte volna. Egy szép napon betoppant Münchenből a hóriborgas Wolfgang. – Gondoltam, meglátogatlak már benneteket! – mondta az ajtóban.

Már nem volt amerikai egyenruhában. Furcsa módon hasonlítani kezdett a fasiszta hadsereg leszerelt katonáihoz, mikor először öltöztek civilbe. A legjobban talán úgy tudnám meghatározni a dolgot, hogy valami félénk gyámoltalanság jellemezte. Nála csak a rossz lelkiismeret jelei hiányoztak, ami a legtöbb német katonában megvolt.

– Lakást keresek magamnak – közölte velünk. – Itt akarok letelepedni, a Ruhr-vidéken.

A konyhában ültünk. Párolgott a kávé, mint annak idején Münchenben. Wolfgangnak elege volt az amerikai hadseregből, és leszerelt. Mikor a lakásépítésről kezdtünk beszélni, a rengeteg nehézségről, lelkesen közbevágott. – Csináljuk meg! . . . Betársulok. Nekem csak egy szoba kell, több nem.

Én adom a cigarettát, a kávét, meg ami még kell. Természetesen dolgozom is!

Előbb azonban visszament Münchenbe, és „bevásárolt". Teli matrózzsákkal tért vissza. Valahányszor anyagvásárlás ügyében tárgyaltunk és elővettünk egy doboz cigarettát – amerikait természetesen –, a kezek és az orrcimpák tüstént remegni kezdtek. – Hja, ha önöknek cigarettájuk volna . . .

Szinte lehetetlennek látszott, hogy Wolfgang megkapja a lakhatási engedélyt.

– Mutasd meg a lakáshivatalban annak a mameluknak az igazolványodat – kiáltotta Rudi –, hogy a fasizmus áldozata vagy . . . Muszáj neki kiadni azt a papirost!

– Inkább az amerikaiak katonai elbocsátó levelét mutasd nekik . . . – tanácsolta Walter Jarrek.

Wolfgang azonban az utóbbi hetekben már levetkőzte a félénkségét és naivitását. Egy szóval sem reagált a tanácsokra, hanem egyenesen a lakáshivatalba ment. Az utcán vártunk rá. Nagyon hamar visszajött, és már messziről nevetve lobogtatta az engedélyt. – Nem tudom, mi bajotok van ezzel az emberrel – mondta. – Nagyon készséges!

– A katonai igazolványodra? – kérdezte Rudi.

– Nem, az amerikai cigarettáimra – válaszolta Wolfgang. – Két cigarettámba került, hogy beengedjenek, és két dobozba a lakhatási engedély.

El kellett ismerni, neki volt igaza.

Elkezdtük hát kitakarítani a lakásból a törmeléket. Wolfgang soha életében nem végzett fizikai munkát, s esténként egészen összetörve, görnyedten vánszorgott haza. Napközben újra raktam vagy kijavítottam a falakat, este pedig apám bevakolta őket. Ottó habarcsot és téglát hordott. Kicsempésztem a fürdőszobát, még a kádat is beburkoltam törmelék csempével. Rudi rakta be az ablakokat. Wolfgang cigarettakészlete szinte kimeríthetetlennek mutatkozott. Még szobafestőt is sikerült felhajtanunk.

Ezekben a napokban – a lakásépítés a vége felé járt, és mi biztosak voltunk benne, hogy még a tél előtt beköltözhetünk – táviratot kaptam Berlinből.

„Kérjük látogatását a »Zöld olajfák« kiadása ügyében. Aufbau Verlag."

Nem volt még egészen kész a lakás, mikor egyszer csak kifogyott a zsír a bödönből. Hetek óta idegeskedtünk a készlet fogyása miatt, s valamennyien rosszkedvűek voltunk.

Egyszer éppen nyugodtan ebédeltünk, mikor anyám hirtelen ránk förmedt: – Zsírt kell szereznetek! Kifogyott! Mi lesz velünk? Éhen fogunk pusztulni!

Ottó megijedt. Nekem is olyan lett a leves a számban, mintha tüzet nyeltem volna. Ottótól nehéz lett volna elvárni, hogy valamit beszerezzen, nála ez majdnem azt jelentette, mintha lopni küldtük volna. Egyszer-kétszer elutazott ugyan Hannover egyik külvárosába, ahol meglepő módon húst lehetett kapni jegyre normális áron. De már akkor is úgy viselkedett, mint akinek be kell törnie valahová. Engem az élet megtanított rá, hogy ne hagyjam magam. Vagy inkább a természetemben rejlett, hogy a kivárás helyett jobban szerettem a dolgok elébe vágni. Egyszóval aznap délben megrökönyödött képet vágtunk valamennyien. Ottó a vállát vonogatta, én meg azon töprengtem, mi van még cserélhető értékünk. Nem sok volt! Néhány doboz cigaretta, két üveg whisky és különböző apróságok, ami nem sokat hozott volna a konyhára.

– El kell mennetek Winnenbe – folytatta anyám.

– Alig várják, hogy jöjjünk – gúnyolódott Ottó. – Van egy csomó elajándékozni valójuk, csak nem tudják kinek. Oda kell csak menni és elvinni.

– Szamár!... – Anyám ajka megremegett, ami mindig annak a jele volt, hogy sértve érzi magát. – Azt mondják, az idén sok a bükkmakk – folytatta kitartóan. – Meg kellene nézni.

– Nem vagyok katolikus – szellemeskedett Ottó.

– De mindjárt kapsz egy pofont – vágott vissza anyám.

– Ha egyszer nem szoktam meg a térdencsúszást!

Igyekeztem mielőbb eltűnni a konyhából.

Több napos huzavona után mégiscsak felkerekedtünk. A vonaton nem mi voltunk az egyetlenek, akik hátizsákunkban üres zsákokat vittünk. A Sauerlandon át Höhnig utaztunk, a zónahatárig.

Furcsa módon jelölték ki a megszállási zónákat. A Westerwald egy részét a franciák tartották megszállva, és Rheinland-Pfalzhoz csatolták. Északon az angol, délen pedig, Limburgnál, az amerikai megszállási övezet határolta a területet.

A francia megszálló csapatok lazán, nagyvonalúan ellenőrizték a zónahatárt, az amerikaiak azonban börtönnel, pénz- és egyéb büntetésekkel „jutalmazták" az illegális határátlépést.

Höhn után a zónahatárig egyedül maradtunk a vonatban. A többiek mind gyalog vágtak neki a határnak: veszélytelenebbnek tartották a kiadós sétát Felső-Westerwald keskeny mezei dűlőútjain és fenyvesein át. A határállomás pályaudvarát katonaság ellenőrizte. Nem láttam értelmét azon töprengeni, hogyan juthatunk át kontroll nélkül, vagy hogy megkíséreljük az erőszakos kitörést.

Látszólag egykedvűen vártuk az ellenőrzést. Ottó nem volt olyan nyugodt, mint amilyennek mutatta magát, csak nemrég szökött meg a vorarlbergi francia hadifogolytáborból.

Az őrség, vidám fiatal legények, cigarettával a szájuk szögletében, meglepetten bámultak ránk, mikor leszálltunk és szép kényelmesen a kijárat felé tartottunk. Utánunk kiáltottak. Körülnéztünk. Integettek. Odamentünk hozzájuk.

– No, boche-ok . . . hová, hová? – kérdezte az egyik. De nem látszott barátságtalannak.

Elővettem a papírjaimat. Mielőtt bármit is kérdezhetett volna elmagyaráztam, hogy ez meg ez vagyok, ő pedig az öcsém! Rokonokat megyünk meglátogatni egy közeli faluba.

Tizenkét éve nem láttam őket . . . a miatt a rohadt Hitler miatt!

Megnézték a spanyol katonai igazolványomat, és hogy én is csak spanyolul beszéltem nekik, nevetve elhessentettek, mint a csirkét: – Allez! . . . Lóduljatok!

Észak felől sohasem mentünk még Winnenbe. A tetőtől, Seck felől kényelmesen kanyarog az országút szántóföldek, fenyvesek és hatalmas bükkfák között. A bükkök alatt makkot kerestünk. Ellepték az erdő talaját. Teleszedtük a markunkat, egyenként felharaptuk a szemeket, és ettünk.

– A végén még katolikus leszek – mondta Ottó.

Később leültünk az út mentén, s elnéztünk délnek, le a Lahn völgyébe. Nyugat felől keskeny, majdnem áttetsző felhőcsíkok úsztak. Fáradt volt már a késő októberi nap. Szótlanul teleettük magunkat.

A faluban feltűnést keltettünk. Ottót mindenki ismerte, és minthogy mellette mentem, engem is megismertek. Igazán olyan volt, mint a hazatérés.

– Te aztán szerencsésen megúsztad – mondta Settchen néni, mikor meglátta Ottó megégett arcát. – Leégethette volna a fejedet. Akkor aztán mi van?

– Ostoba asszonybeszéd . . . – zsörtölődött Wilhelm bácsi. – Az a fő, hogy megvan neki. A fehérnépek úgysem a képe után nyúlkálnak!

– Vén bolond – intette le Settchen néni.

Mikor átmentünk Minchen nénihez az ócska kis házikóba, sírva fakadt. – Igazatok van . . . – mondta a könnyeit törülgetve. – Tele van az erdő bükkmakkal. Szedjétek csak. Ezeknek a falusiaknak nem fűlik hozzá a foguk!

Nevettünk. Az ő szája is, alsó ajkán a daganattal, kicsit szélesebbre húzódott. A szemében valami félénk mosolyféle csillant meg. – Ha Richardnak ezt mind meg kellett volna élnie . . . Jó, hogy már nincs itt. Jobb neki, mint nekünk!

Alig kötötte valami ehhez a földhöz, sajnálkozás nélkül

készült az elmúlásra. Mitől is sajnált volna megválni? Életének minden napja csak kín és szenvedés volt. Korán meghalt a férje – az első világháborúban gáz roncsolta szét a tüdejét –, a fiát pedig elvitte a második világháború. Mi maradt neki? Hanyatlott, mint körülötte minden, a korhadó falak, a tetőgerenda. Éjszakánként feküdt a sötétben, nyugalmat nem lelve, magányosan, és tekintetét a mennyezetre függesztve hallgatta a szú percegését a gerendákban.

Úgy-ahogy kipihentük magunkat, és indultunk a secki út menti bükkerdőbe. Csúszott a lábunk a friss avaron. Anyám könnyen beszélt. – Szedjetek két zsákkal, öt font bükkmakkért adnak egy liter olajat. Bosszúsan ugrattuk egymást. Karácsonyig itt csúszkálhatunk a hóban, mégsem lesz tele a két zsák.

– Könnyű neked – bosszantott Ottó –, te katolikus vagy . . . Neked kérges a térded . . . de mit szóljak én?

És belekiáltotta az erdőbe: – Én protestáns vagyok! Protestálok!

A sajgó térdem és a szemem káprázása a witzwili börtönt juttatta eszembe.

– Ah, szemét egy dolog – meséltem. – Mikor 1939-ben bevittek Witzwilbe, tavasszal ott is térden kellett csúszkálni a cukorrépasorok mellett, föl meg le a táblán. Mögöttünk a felügyelő; ő persze nem térden. Fél óra múlva elegem volt! Nem csináltam tovább. Először csak úgy oldalvást a combomra dőltem, aztán szabályosan az ülepemre. Lassan-lassan az utolsó lettem a sorban, a felügyelőt nem számítva. Ő mögöttem jött. Éppen azon törte a fejét, hogy mi van velem. Aztán odajött és nógatott: gyorsabban, gyorsabban . . . Én meg elnéztem mellettem a hosszú-hosszú sort, és semmi szükségét nem éreztem, hogy gyorsan a végére érjek, mert onnan egy másik sor mellett megint visszafelé kellett jönni. A felügyelő széles, parasztképű alak volt, amúgy jó kedélyű;

zárkával meg bunkerral fenyegetett. De én nem engedtem. No és most itt? . . . Nem áll mögöttünk felügyelő és mégis . . .

– Anyánk hajt minket az erdőben – nevetett Ottó mérgesen. Körülnéztünk, mintha ott állna valahol egy bokor mögött és az öklével fenyegetne. Bükkmakk nélkül menjünk haza? . . . Én nem merek! . . .

Aztán mégis oldalvást a combunkra ereszkedtünk, és mikor az is megfájdult, az ülepünkre. De a szemek nem ugráltak maguktól a kosárba. Rágyújtottunk, és komoran meredtünk magunk elé. A térdünk sajgott, a szemünk káprázott, az ujjaink meggémberedtek.

A munkafolyamatok ésszerűsítésére irányuló újítómozgalomról nekem megvan a magam külön véleménye. És nem tagadom meg, ha hétfelé vágnak is érte. Minden emberi munkánál a fejlődés ösztönzője – az első, legkezdetlegesebb próbálkozásoktól az ipari automatizálásig – nem egyéb, mint az emberi lustaság. Ilyen egyszerűen: az emberi lustaság. Bizonyítsam be? Mindenki maga keressen hozzá bizonyítékot, ha nem lusta!

Így hát, minthogy lusták voltunk az erdőben térden csúszva egyenként összeszedni a bükkmakkokat, a következőket eszeltem ki:

Félig telt kosárral visszamentünk a faluba. Minden házban rajtunk nevettek, még az istállókban is, de mi rá se hederítettünk. A legnagyobb lelki nyugalommal előkotortuk Wilhelm bácsi pajtájából az ócska magtisztítót. A régi világban ezzel tisztították a gabonát, mikor még cséphadaróval csépeltek. Csupa rozsda volt, pókháló meg por lepte. Felpakoltuk a szekérre, befogtuk a két tehenet, és ki az erdőre. Ott összeraktuk a masinát. A csordát évtizedek óta ezen a bükkösön át hajtották a legelőre; az állatok kőkeményre taposták az ösvényt. Ottó ágseprűvel összesöpört mindent, ami rajta volt: avart, bükkmakkot, port, még a tehénlepényeket is, aztán az egész szemetet átkergettük a masinán. Felhőként szálltak,

úszkáltak körülöttünk a száraz falevelek, de nem kellett soká várni. Fátyolos lett a szemünk: ahol valamikor a gabonaszemek, ott most a bükkmakk gyülekezett szép tisztán, minden por és piszok nélkül. És mennyi sok!

A teheneket kicsaptuk a legelőre, mert láttuk, hogy estig megrakjuk mind a két zsákot.

Szürkületben értünk vissza a faluba, a magtisztítóval a szekéren. De mi mind a ketten egy-egy tömött zsákon ültünk. Az emberek kint álltak a kapukban és nevettek. Ám mikor kifogtunk és lerakodtunk, ajkukra forrt a gúnyos nevetés. Úgy bámultak ránk, mint a világ csodájára, mintha fölfedeztük volna a bölcsek kövét.

Minchen néni mellettünk állt. – Mit mondtam nektek – szólt hamiskás mosollyal a bámészkodókra –, két teli zsák bükkmakkot hoztak! Ti vagytok a tökfilkók, nem ők! Ja, aki bejárta a fél világot, mint a mi Edynk . . . Persze, az ilyen otthon gubbasztók! . . .

Őszi szürkület borult a falura. A kéményekből felszálló füst világosszürke gombaként terült szét a tetők felett. A fecskék már régen elköltöztek. Az istállók ablakában sárgás fények gyúltak, az emberi beszéd tompa morajlásában megmegcsörrentek a tehénláncok.

Másnap a serdülő legények szekérre rakott magtisztítóval indultak az erdő felé. Ilyen bükkmakktermést nem takarított még be a falu.

Nem is olyan régen még egyszer jártam a faluban, különösképpen megint Ottóval. Minchen néni már nem élt. Az öcska házikónak nem adta meg a sors, hogy leégjen, s most úgy nézett ki, mintha már nem volna hajlandó tovább tartani a tetőt. Szögesdrótot húztak köréje, csak egy szűk bejáratot hagytak nyitva. Az istállóajtó be volt szögezve, a pajta is, különben talán már rég össze is dőlt volna. Ottó meg én megálltunk a szögesdrótnál. Hallgattunk. Kinyílt a szobaablak, s egy ősz öregember nézett ki rajta. Meglátott minket, de

nem szólt semmit. Eszembe jutott, gyerekkoromban nagyapám is így nézett ki az ablakon. De ő még akkor is nevetett, ha szidott, és közben remegett a mellig érő ősz szakálla.

Az utcán Emillel, a mázolóval találkoztunk. Rövid ideig osztálytársak voltunk, sokat verekedtünk. Nem felejtettük el ezt, emlékeink megelevenedtek mikor megláttuk egymást, és nevettünk. Alig élt már valaki azok közül, akikkel az első osztályba jártunk.

– Hogy vagy, Edy? – kérdezte.

– Köszönöm, megvagyok! – mondtam.

– Munka van bőven – magyarázta nevetve; még mindig volt benne valami az egykori kölyök nevetéséből. – Ezek itt a faluban mind megbolondultak. Egyik kicsinyellte az ablakait, kiszedette őket, és nagyobbakat csináltatott. Mindenki ment utána, nekem pedig szakmányban új ablakokat kellett mázolnom. Aztán a fűtéssel volt bajuk, túl drága a fa. Egyik bevezettette az olajfűtést. A többi sem akart lemaradni az előkelősködésben, s utánacsináltatta. Nekem meg pingálnom kellett éjjel-nappal. Nézd csak . . . – és rámutatott az egyik házra. – Látod . . . ez itt balkont építtet. Olajfűtése már van, fürdőszobája is, most balkon kell neki. A festést már meg is rendelte. Jövőre mindenki balkont fog építtetni. Nem hagynak már nyugton soha!

Nevettünk, és mert nem akartunk még elválni, betértünk a közeli kocsmába. Ewald, a kocsmáros, átvészelt mindent, mert születése óta fél lábára béna volt.

– Ezt megünnepeljük – kiáltotta.

– Úgy van, hozz pálinkát – mondtam.

Hozott egy üveggel a lakásáról. Homályos volt a szesz, de érzett rajta a föld és a gabona íze.

– Még most is főztök kisüstit? – kérdeztem.

– De már nem répából – gúnyolódott Emil, miközben koccintottunk. – Most gabonából főzik.

Minden kortynál újból koccintottunk.

Mikor már jócskán volt bennünk, megelevenedtek az egykor volt napok, a gyermekkor, ifjúságunk napjai, és már csak azt sajnáltam, hogy ebben a faluban nem voltam szerelmes soha.

– Emlékszel még a nagyapádra? – kérdezte Ewald. – Az micsoda rendes ember volt... Hát te, milyen ördögfióka voltál! Nem fértél a bőrödbe... A nagyapád folyton keresett. Egyszer nem tudott nyakon csípni, én kellett hogy megfogjalak. Hároméves voltál, én meg úgy tíz körül. És mikor elkaptam a frakkodat, beleharaptál a lábamba!

Nevettünk, és mindenki meg volt róla győződve, hogy olyan idő nem lesz még egyszer, mint amikor mi voltunk gyerekek. Én pedig arra gondoltam: bizony, az voltam én mindig, harapós, mindig az voltam!

Mikor hazatértünk, a két öreg, Settchen néni meg Wilhelm bácsi, a tűzhelynél ült. Settchen néni már alig látott. De a mi lármás beszédünk őt is felvidította, és nevetve állapította meg: – Benyaltatok a kisüstiből!

Wilhelm bácsi szimatolni kezdett. Túl volt már a nyolcvanon és látszott rajta, hogy minden napot külön ráadásként élvez. – Hozd már azt az üveget, meg hívd Günthert is! – parancsolta a feleségének. Günther volt a legkisebb, későn született fiuk; már nem várták, de annál inkább örültek neki. Szerencsésen kimaradt a Jungvolkból, a Hitlerjugendből és a háborúból is, átvészelt mindent egyetlen karcolás nélkül. Westerburgban a kataszteri hivatalban földmérést tanult, egy esti tanfolyamon pedig műszaki rajzot. Most az egész falunak ő készítette el a rajzot a homlokzati átépítésekhez, ablakokhoz és erkélyekhez. A községházán hangadó volt, mindenütt tisztelték. Munka után rémséges giccseket pingált olajjal, meg a secki tóban pisztrángozott.

A ház emeletén konyhát meg fürdőszobát épített magának, ott élt csinos, fiatal kis feleségével gondtalanul, mint egy jól táplált veréb.

– Ohó, ezek már megint kisüsti mellett ülnek! – kiáltotta. A karja alatt valóságos üvegkollekciót hozott.

– Nem kell belőle – morgott Wilhelm bácsi. – Nekem az túl gyenge!

– Te vén részeges – szidta őt Settchen néni. És a hangjában még ott bujkált az egykori meghitt melegség.

– Voltatok Heinrichnél? – kérdezte Wilhelm bácsi.

– Voltunk – válaszolta Günther. – Még mindig ugyanolyan bolond, mint volt!

Heinrich Wilhelm bácsi fia volt, az első házasságából. Tizenhét éves korában elsőnek tűzte ki a horogkeresztes lobogót. Harcolt a lengyel fronton, és ott volt a Szovjetunió ellen vonulók között is. Azt mesélik, valahol paraszt örökbirtokot járt ki magának, de művelni már nem tudta, helyette hadifogságba vándorolt, hosszú évekre.

– Nem kínált benneteket pálinkával? – kérdezte Wilhelm bácsi.

– Pálinkával? A kutyát uszította ránk!

Nem szóltam semmit. Késő délután jutott eszünkbe, hogy meglátogassuk. Titokban az vitt rá, hogy megmutassam neki: látod még élek, győztesen!

Mikor benyitottunk az udvarra, egy széles, puffadt nőszemély jött elénk. – Heinrich? Az istállóban van. Heinrich azon nyomban megismert. Hatalmas, fogát vicsorító farkaskutyát tartott a nyakörvénél fogva. Láttam, hogy elsápad. – Ki innen . . . – kiáltotta –, ki innen . . . Ottó maradhat, de az takarodjon . . . különben a kutyát eresztem rá!

Fiatal korunkban sohasem feledkeztünk meg róla, hogy egyazon családhoz tartozunk. Most már nem volt semmi, ami összekössön. Wilhelm bácsi az üvegért nyúlt, tölteni akart magának, de reszketett a keze, s az asztalra öntötte a pálinkát. – Nem látok már én se – mérgelődött.

– De hogy hol a torkod, azt még tudod – gúnyolódott Settchen néni.

– Add ide, majd én töltök – mondta Günther. – És ha nem találod meg a szád, oda is beleöntöm. Majd felénk, Ottó és énfelém fordulva folytatta. – Alig bírunk már vele. Átmegy a kocsmába és addig marad, míg ki nem teszik a szűrét. Múlt héten még haza is kellett hoznom.

Wilhelm bácsi azonban a szájához emelte a poharat, és miután ivott, megkérdezte: – És rátok uszította a kutyát?

Nem szóltunk semmit. Fájt nekem az arcára nézni, a beteg szemébe.

Ültünk és iddogáltunk. Ez volt az én gyászünnepségem gyermekkorom falujának halálára.

A múlt

Minden másnál fájdalmasabb volt ifjúságomban, hogy apám idegen lett nekem. Furcsán hűvös és közömbös idegenség volt ez. Annak idején gyakran arra gondoltam, hogy apám azért lett ilyen, mert elsősorban Ottóval kell törődnie. Én már csaknem felnőttem, kirepültem a fészekből vagy legalábbis bontogattam a szárnyaimat, és már a közeli fákat vettem szemügyre. Miért kellene rólam gondoskodnia?

A naponkénti munka egyhangúságát egyre jobban untam. Folyton-folyvást ugyanaz: párkányt húzni, habarcsot felrakni, egyengetni, elsimítani, megint felrakni, fel, le, fel, le!

És ebben az örökös egyhangúságban a könyvek, a városon kívüli élet, a széles nagyvilág mozgalmas képei!

Szombatonként még mindig azért kellett küzdenem, hogy engedjenek el éjszakai túrára. Mennyi bosszúsággal járt ez! Anyám nem volt hajlandó megkenni a vajas kenyereket. Eldugta a rövid bársonynadrágomat, a fekete harisnyát és a szandált. Egy ízben ronggyá szétszabdalva találtam rájuk. Anyám az elhűlt képembe nevetett.

Ez adta az utolsó lökést ahhoz, hogy másutt keressek magamnak tanoncmunkahelyet. A kőművességet akartam kitanulni, hogy ne veszítsem el a vakolásban eltöltött két tanulóévemet. Apám minden teketória nélkül beleegyezett. Ő maga sem szerette a szakmáját, és meg volt róla győződve, hogy nincs jövője. Nem kellett a teljes tanoncidőt leszolgál-

nom, két év után már letehettem a kőműves segédvizsgát. A téglarakást hamar megtanultam, a sarkok kialakítását is. Néhány hónap elteltével már kezdő segédbért kaptam, mert vakolásban bármelyik jó kőművessel felvehettem a versenyt.

Nőttön-nőtt az öntudatom. Mind gyakrabban éreztem magam felnőttnek.

Emlékszem egy eseményre, amely a későbbiek szempontjából, úgy gondolom, döntő jelentőségűvé vált.

Ronda hajcsár pallérunk volt az építkezésen, egy nagyszájú hesseni. Ugyanabból a helységből származott, mint a vállalkozó. Minthogy amaz egyházi elöljáró volt és katolikus ünnepeken gérokkban, cilinderben masírozott a körmenetben, a pallér is katolikusabb volt a kelleténél.

Nem tudom miért, de ki nem állhatott. Talán mert május elsején demonstráltam? Vagy mert az első hetekben nem mutatkoztam elég talpraesettnek? Hogy ferdén álltak a téglák és a falat habarccsal kentem össze? Elég az hozzá, hogy mikor egy ízben, kezemben egy téglával éppen a habarcsosláda fölé hajoltam, hátulról fenékbe rúgott. Belebukfenceztem a ládába. Elöntött a méreg, felkaptam a vízszintmérőt, és fejbevágtam vele. Segítségért kiáltozva ész nélkül iszkolt le az állványról. Én meg utána a vízszintmérővel. Akkor álltam csak meg, mikor beszaladt a bódéba és magára zárta az ajtót.

Este nekiültem, felháborodott hangú cikket írtam bizonyos furcsa nevelési módszerekről meg arról, hogyan próbálják kizsákmányolni a tanoncokat. Elég esetlen írás lehetett, de mihelyt elkészültem vele, jobban éreztem magam, mint amikor a pallért fejbe vágtam.

Mit kezdjek az írásommal? A szakszervezeti központban volt az „Alapkő", a szakszervezeti újság helyi szerkesztősége. Mikor a szerkesztő elolvasta a cikket, gúnyosan végigmért.

– Mire való ez? – kérdezte. – Mi vagy te, nebáncsvirág?

Azelőtt reggel-este a vízszintmérővel kenegették a hátunkat.

– Az azelőtt volt, de most ma van – erősködtem.

– De hiszen te is odasóztál neki egyet a vízszintmérővel – válaszolta a szerkesztő.

Tehát tudták már!

A „Buersche Zeitung"-hoz nem mertem menni. Néhány hónappal előbb írtam nekik egy rövid elbeszélést a tengerészről, aki elbúcsúzik a szerelmétől és tengerre száll. A lány vár rá, ő hajótörést szenved, ám a lány csak vár hűségesen és vágyakozva. A „Buersche Zeitung" közölte az írásomat; tíz márkát kaptam érte. Kék lenvásznat vettem rajta, amiből Paula orosz inget varrt; az volt akkor a nagy divat. Ebben az ingben csináltattam magamról fényképet, s az került az útlevelembe. Mikor a Reichstag felgyújtásakor éjszaka Hammban letartóztattak, és meglátták a képet az útlevelemben – pedig mást nem is találtak nálam –, összevissza vertek, úgyhogy másnap reggel kék hurkákkal a hátamon és a szemem alatt véraláfutással mehettem el.

Egyszóval a „Buersche Zeitung"-hoz nem vihettem a verekedő pallérről írt cikkemet, nem illett a lap profiljába.

Hát akkor hová?

Városunkban volt egy elosztóhelye a „Ruhrecho"-nak, a kommunista párt lapjának. Miután fél óráig kerülgettem a házat, mint macska a forró kását, végre bemerészkedtem. Egy nyugdíjas bácsit találtam bent. Figyelmesen meghallgatott, elolvasta a cikket, aztán morgott valamit, de nem értettem. – Nekem itt csak az újság szétosztása a dolgom – mondta végül. – De elküldöm a cikket a szerkesztőségnek. Írd fel ide a címedet. Majd hallasz rólunk!

Gondoltam, ennek se lesz jobb vége, mit az „Alapkő"-nél, de néhány nap múlva már levelet kaptam. Anyám nyitotta ki, és elolvasta. Láttam a szenvedő arcán. – Elolvasták a munkáslevelemet – közölték velem –, le is fogják hozni, és írjam meg máskor is, ha azt látom, hogy valakivel igazságtalanság történik.

Anyámnak ez biztosan minden eddigit felülmúló csapást

jelentett. A fia a kommunistákkal adta össze magát. Az ő fia! Mindenki megvetéssel néz majd rá, kitaszítják miattam a családból, ebből a nagy családból, amely képviselve van szerte az egész városban.

Anyám számtalan fivére és nővére, akik eddig élettelen sémaként éltek körülöttem, kezdtek számomra mindinkább hús-vér emberekké válni. Nagyanyám kétszer ment férjhez, és tizennyolc gyermeket hozott a világra. A legidősebb, Johann bácsi, szedő volt a „Buersche Zeitung"-nál. Neki magának is volt már hét gyereke, mégis, bár túl volt már az ötvenen, nagyanyám még mindig pofonokkal traktálta.

Jól megtermett férfi volt, a sörivók tekintélyes pocakjával, de ha valamely tettét nagyanyám büntetendő cselekménynek minősítette és maga elé idézte őt, Johann bácsi ellentmondás nélkül viselte el a fenyítést. Az egész család rajta mulatott, de biztos vagyok benne, hogy kivétel nélkül valamennyien ugyanúgy fogadták volna a büntetést és a szidást, mint ő.

Azért a család tisztessége és feddhetetlensége mégsem volt olyan töretlen, mint ahogy azt anyám szerette volna mindig elhitetni. Egyik öccsét, a legfiatalabbat, aki alig valamivel volt idősebb nálam, egy katolikus intézetbe küldték, ahol laikus testvéreket neveltek. Nem tartott soká, ismét otthon volt, és lapított, mint egy riadt egérke. Valami lopásféléről meg fegyelmezetlenségről suttogtak. Aztán suszterinasnak küldték. A háború után önállósította magát, kigömbölyödött, és tizenkét gyermeke lett.

Hugo bácsi, anyám egy másik fivére, szobafestő volt. A haditengerészetnél szolgált, és részt vett a kieli matrózfelkelésben. Csendes, tartózkodó természetű volt, de ha kellett, ki tudta nyitni a száját, egyszóval elütött a családi vonaltól. Nem járt templomba, nem sokat törődött a családi kupaktanáccsal, de a politika sem érdekelte. Cseh asszonyt vett feleségül, egy derék, gömbölyű teremtést. A családi összejöveteleken, ha az asszony is ott volt, úgy bántak vele, mint

egy utcáról odatévedt kóbor kutyával. Hugo bácsi aztán az infláció utáni években kivándorolt Amerikába. Meglepő módon csupán az én sorsom alakulása iránt érdeklődött, a szűkölködés éveiben csomagokat is küldött, de mindig csak a mi szűkebb családunknak.

A kiterjedt rokonságból Josef bácsi nevére élénken emlékszem, mert a háború után, amelyet ő is a tengerészetnél szolgált végig, egy lőszergyár igazgatója lett. Róla tisztelettel és csodálattal kellett beszélni. Korán meghalt, még az arcára sem emlékszem.

Klärchen néni, anyám egyik húga, hamar megözvegyült. Gyakran jött hozzánk látogatóba; hozott magával felvágottat, húst, erős pálinkát és sört. Iszonyatosan hangos volt. A nevetése túlhallatszott az udvaron, úgyhogy mikor ott volt nálunk, anyám mindig becsukta a balkonajtót. Apám azt szokta róla mondani, hogy rövid a szoknyája; gúnyosan kacsintva jelentette ki, hogy azért ilyen víg özvegyeknek is kell lenniük. Akkor még nem értettem, mit akar ezzel mondani, és anyámat sem, aki ráförmedt, hogy hallgasson . . .

Elli néni, ugyancsak anyám húga, egy vesztfáliai, Münster környéki szabóhoz ment férjhez, akinek műlába volt. Gyerekkoromban, még a házasságuk előtt, furcsa történetem volt velük. Sokszor jöttek hozzánk, s olyankor anyám összeszedett minket, gyerekeket, és elvitt hazulról. Egyszer meghallottam, hogy megint a mi konyhánkban találkoznak. Anyám éppen a városban volt, én pedig a kíváncsiságtól felajzva, elbújtam a dívány alatt.

Szívem a torkomban dobogott, mikor hallottam, hogy elfordul az ajtó kulcsa. Egymás mellé ültek a díványra; egészen a falhoz kellett húzódnom, hogy össze ne nyomjanak.

– Elengedett édesanyád? – kérdezte Theo. Recsegő vesztfáliai tájszólásban beszélt, de most nagyon gyöngéden.

– Azt mondtam neki, Sophie-hoz megyek! – suttogta Elli néni.

Amolyan kis töltött galamb volt, és nagyon hasonlított nagyanyámnoz.

– Ezzel nem is hazudtál – nyugtatta őt Theo bácsi.

Néma csend volt a konyhában, én pedig arra gondoltam: azt fogják most ezek csinálni, amit a felnőttek szoktak? Tizenkét éves voltam.

– Fáradt vagy? – kérdezte Elli néni.

– A munka nem fáraszt el – hallatszott a válasz. – És ha majd megházasodtunk . . .

– Megházasodtunk . . . Valami különös bágyadtság volt Elli néni hangjában.

Hallgattak. Csend volt a konyhában, csak a dívány rugói csikorogtak néha, én pedig visszafojtottam a lélegzetemet.

– Adj egy csókot – kunyerált Theo.

A konyha csendjében Elli néni és a férfi lihegése hallatszott. Úgy éreztem, hogy mindjárt kipukkad a mellem.

– De Elliken . . . hiszen úgyis összeházasodunk!

– Ne, Theo . . . engedj!

A saját szívverésemet, a saját lélegzésemet hallottam.

– Jaj, ez fáj! – suttogta fájdalmasan Elli néni.

Megijedtem, hogy valami rosszat csinál neki, kibújtam a dívány alól, és rákiáltottam a szabóra: – Ne bántsd . . . Ne bántsd!

Elli néni kezével takarta el a szemét, Theo bácsi pedig felállt, és mielőtt kiinalhattam volna a konyhából, kaptam egy iszonyatos pofont meg egy ütést a mellemre. Elkaptam a falábát, felborítottam, s a konyha padlóján hemperegtünk. Ütött, ahol ért. Ha nincs ott Elli néni, semmi sem ment meg a haragjától.

Elli néni engedett ki az ajtón is.

Anyámnak persze nem szóltam. Úgy látszik, a szerelmespár is hallgatott, mert anyám este olyan volt, mint mindig.

Egyszóval minden különösebb megerőltetés nélkül elképzelhető, hogy és mint vélekedett rólam a család. Tőrőlmet-

szett vesztfáliaiak voltak, szigorúan katolikusok, bigottak és kellemetlenül ridegek. Abban, hogy ki akartam szakadni közülük, hogy ezekkel a „hosszú hajú kommunista éhenkórászokkal" adtam össze magam, biztosan az ördög incselkedését látták.

Ezért ha akkoriban valamelyik fiú vagy leány unokatestvéremmel találkoztam, az megvetően félrenézett. Johanna, a nagy hasú nyomdász lánya, egyébként csúf, vörös hajú trampli, egy ízben nemcsak riadtan elfordult, hanem még keresztet is vetett a nyílt utcán, mintha magával az Antikrisztussal találkozott volna.

Nagyanyámat nagy ívben elkerültem. Kíméletlen hangjával, formátlanra hízott hatalmas testével és hideg, szigorú szemével egész gyerekkoromban valami ijesztő és gonosz mesebeli figurát láttam benne. Ha már mindenképpen el kellett hozzá mennünk, igyekeztünk az udvarról mindent megmondani neki, hogy továbbállhassunk, amilyen gyorsan csak lehet. Ha lekváros kenyérrel próbált beédesgetni, azt mondtuk: nem vagyunk éhesek.

Nem tudom, áll-e még ma is az öreg házikó. Az apró ablakú, repedező falú, földbe süppedt épületet állandóan újra kellett vakolni és mázolni. A húszas évek vége felé, mikor nagyon megcsappant már a kosztosok száma, az utca felőli frontját feltörték, és nagy kirakatot építettek bele. Egy vegytisztító üzem rendezett ott be átvevőhelyet.

Tizenhét éves lehettem, mikor nagyanyám egyszer magához rendelt. Apám gúnyosan nevetett, hogy biztosan jól megmossa valamiért a fejem, csak vigyázzak, nehogy kifogjak tőle egypár nyaklevest.

Az udvaron várt, szélesen elterpeszkedve a székén, amely hatalmas súlya alatt szinte összeroppanni látszott. Piros arca majd kicsattant az egészségtől. Az udvarba mintha beleette volna magát a csípős istálló- és trágyaszag, pedig már jó néhány éve üresen állt minden disznó- és csirkeól.

Nagyanyám barátságosan fogadott. Kezét nyújtotta, köszvényes, bütykös, vénasszony kezét; tapintása olyan volt, mint a kicserzett bőré. Zavarba hozott a váratlan kedvessége, és felébresztette a gyanakvásomat is.

– Ülj le! – mondta, inkább parancsolta. Több szék nem lévén az udvaron, egy kőre telepedtem a fal mellett.

– Hát már majdnem felnőtt lettél – mondta.

– Majdnem – feleltem.

Végigmustrált; rövid bársonynadrágom meg az orosz ingem volt rajtam, a lábamon szandál. Tekintete megakadt a csupasz térdemen. Morgott valamit, és az arca sajátságosan elváltozott: a szeme hűvös maradt, de átnedvesedett, és ugyanúgy megremegett az ajka, mint anyámnak. Sopánkodott a nehéz idők miatt, hogy olyan szegény, nincs pénze. A falról lehámló vakolatra mutatott. – Nézd csak! – mondta. – Ott már beszivárog az eső.

Egyszerre világossá vált, miért hivatott: alkudozni akart.

– Sokat keresel? – kérdezte.

– Egy márka tizenkét pfenniget óránként! – vágtam ki büszkén.

– Ilyen fiatalon ennyi pénzt! – sóhajtott. – Ezt én nem bírom megfizetni!

Megint sopánkodott. Egykettőre kibuggyannak a könnyei – gondoltam – és akkor tehetetlenül állok vele szemben. Hirtelen feltápászkodott, nyögve bement a házba, majd egy árva, agyonszikkadt cigarettával a markában tért vissza. Látszott rajta, hogy hónapok óta őrizgette valamelyik fiókban. – Már biztosan dohányzol – mondta felém nyújtva a cigarettát. – Gyújts rá!

– Nem dohányzom – feleltem. Csodálkozott, és visszavitte a cigarettát a lakásba. Mikor kijött, megállt előttem, és teljesen más, hideg, ellentmondást nem tűrő hangon szólalt meg: – Ezt a falat újra kell vakolni. A cement rengeteg pénzbe kerül. Neked nem tudok fizetni, de azért megcsinálod!

Gyakran vállaltam esti munkát; valamelyik építkezésen kiraktunk egy-egy vagon cementet, a padló párnafáinak réseit megtömtük hamuval, vagy elvállaltuk egy egész homlokzat vakolását. Kettesben csináltuk Rudival, és a kereseten becsülettel osztoztunk.

Itt azonban ingyen kellett dolgozni. Három zsák cementnél többre nem volt szükség; abban az időben két márkánál valamivel többe került zsákja. Nagyanyám fejében talán még az is megfordult, hogy majd hozok az építkezésről.

– Te megcsinálod – mondta még egyszer nyomatékul –, én meg szerzek cementet és homokot. Munka után jöhetsz. Enni kapsz tőlem.

Mit tehettem volna mást, vállaltam. Vacsorára biztosan lekváros kenyeret kapok majd egy csésze felvizezett kávéval, és az ócska cigaretta nélkül sem úszom meg. Ráadásul kapok még egy csomó jó tanácsot, ami annyit ér, mint halottnak a szenteltvíz.

– Jársz rendesen templomba, meg gyónni? – kérdezte hirtelen.

– Ugyan! – tiltakoztam álszent módon, és alig tudtam megállni, hogy el ne nevessem magam. – Miféle bűneim lehetnének nekem? Mit gyónnék meg? Egyszer-egyszer megcsókolok egy lányt, és ha a tetejébe még szép is . . .

Tovább nem jutottam. Körül sem nézhettem, felpattant, és a csontos, cserzett keze jó néhányszor a képemen csattant.

– Csirkefogó . . . csirkefogó!

Nevetve mentem el tőle. Elvégeztem az udvarra néző ócska fal vakolását. Vacsorára kolbásszal vastagon megrakott kenyeret kaptam, meg híg kávét. Mikor elkészültem, még ötven pfennig bér is ütötte a markomat.

A különös az egészben az volt, hogy nagyanyám mindig a védelmemre kelt, valahányszor a családi kupaktanács engem szapult.

És el lehet képzelni, milyen sokszor vettek nyelvükre a

nagynénik és az unokatestvérek! Ő azonban, így mesélik, kitartott a véleménye mellett. – Mondhattok, amit akartok... Lehet, hogy kommunista, de az én falamat bevakolta... ingyen! Ötven márkát akartam adni neki, de nem fogadta el! Így tündököltünk mind a ketten – én az áldozatkészségemmel, ő pedig a nagylelkűségével. Még ma is jólesik rágondolnom.

Utolsó tanoncévemet töltöttem, amely emlékezetem tükrében különösen fényesnek, ragyogónak tetszik. Nagyra nőttem, erős voltam, mint a bivaly, és nem volt olyan teher, amit a vállam el ne bírt volna. Úgy éreztem, lábam előtt az egész világ, csak meg kell hódítani. Körvonalait és szélességét a „Kommunista Kiáltvány" és a többi írás szabta meg, amelyeket olvastam. Tarkának és nagyszerűnek tetszett a világ, erdőkkel és hegyekkel tele, a tengerek és folyók partján városokkal. Különös volt a nevük is: Rio de Janeiro... Barcelona... Peking... Csodálatos lánc, amelynek szemeivel játszani lehet.

Ezek voltak a Paulával töltött utolsó hónapok is. Egymásra néztünk, és már nem sütöttük le a szemünket. Együtt jártunk túrára, és úgy látszott, hogy útjaink nem egyhamar válnak el.

Időről időre, mint valami megvadult fiatal horda, útra keltünk. Kommunistának adtam ki magam, s a Kiáltványt recitáltam. Ijedelmes lehetett, ahogy elhangzott a „Kísértet járja be Európát..." Ez volt számomra a költészet teteje, telve vad gyűlölettel és szeretettel, maga az emberi teljesség.

Gyűlöltük a minket körülvevő konvenciókat és polgári szokásokat. Megvetettük a nyakkendőt, az illendőségnek ezt a szimbólumát, mintha láthatatlan akasztófáról függő, számunkra kötött hurok lett volna. A jól vasalt öltönyben bádogpáncélzatot láttunk, amelynek kalodájába akarnak minket kényszeríteni. Nem válhatott volna ebből a hordából közönséges rablóbanda is? Más, rosszabb adottságokkal terhelt időben bizonyára.

Gyakran valóban rablók módjára viselkedtünk. Az egyik

faluban a paraszt reggelre kelve nem találta a kerítését; néhány száz méternyire a falutól a bokorban raktuk halomba. Még azon az éjszakán továbbvándoroltunk, s tíz kilométerrel távolabb, ugyanazon a reggelen egy másik paraszt kerekek nélkül találta a szekerét. Átvágtuk a legelőket elkerítő drótot, úgyhogy a növendék marha egészen a szomszéd falu határáig bitangolt.

Dalolva vonultunk át a falvakon, és ha jöttünkre bezárták a kapukat, úgy éreztük, mi vagyunk a győztesek. De nem alkoholtól, hanem tomboló életörömtől, a túláradó boldogságtól voltunk megittasulva. Abban az időben egyetlen csepp szeszes ital nem ment le a torkunkon. Egy szál cigaretta elszívása árulással ért volna fel homályos, de annál erőszakosabb eszményeinkkel szemben.

Egyszer, emlékszem rá, olyan botrányt sikerült kavarnunk, hogy még a rendőrség is foglalkozott vele.

A szentestét egy ifjúsági menedékházban töltöttük. Lefekvés előtt az az ötletünk támadt, hogy elmegyünk a két kilométerre levő faluba, éjféli misére. Hosszú hajjal, vékony orosz ingben, csupasz lábszárakkal, a hidegtől dideregve szent énekszó mellett vonultunk be a templomba, nem éppen a legillendőbb csendességgel. Az ájtatoskodók számára pokoli képet nyújthattunk, rövid fennakadás után azonban rendben ment tovább az éneklés. Mi is velük zümmögtük először a karácsonyi éneket, aztán, kezdetben még alig észrevehetően, átmentünk a kedvenc Landsknecht-dalunk melódiájára. Mikor a karácsonyi ének befejeződött, az egész templomot a mi dalolásunk töltötte be.

A hívek egy pillanatig mintha kővé dermedtek volna, ám csakhamar fenyegető hangok hallatszottak; egymás után álltak fel a férfiak, és ökölbe szorított kézzel felénk indultak. Kiabálva menekültünk keresztül a falun, a hóban caplatva, ki a szabadba; csak akkor álltunk meg egy pajtánál, mikor mögöttünk nem hallatszott már semmi. A menedékházba

nem merészkedtünk vissza. Tüzet raktunk, és a hidegben éjszakáztunk.

Egyikünk, azt hiszem Ernst Büscher volt, a villanyszerelő tanonc, pálinkásüveget vett elő az oldalzsákjából. Kiittuk az utolsó cseppig. Ez volt az első eset, hogy pálinkát ittunk. A rendőrség nyomozott utánunk, és meg is talált bennünket. Jöttek a családlátogatások, a figyelmeztetések és a könnyek. Istentől-embertől elrugaszkodtunk, lemondtak rólunk.

Nem tudom már, hogyan és mikor ismerkedtem meg Kuno Wahle bochumi társaságával, de mindenképpen az utolsó tanoncévemben kellett történnie. Wahle tanító volt, és bár egyedül élt egy kertes házban, állítólag a város egyik leggazdagabb családjából származott. A családjával azonban szakított. Az első világháborúban Langemarknál ellőtték az egyik lábát, azóta bénán húzta maga után. Arcát néha nagyon vonzónak, máskor meg éppenséggel visszataszítónak találtam. Kimondott faunarca volt nagy, húsos orral, vastag, mindig összeharapdált ajkakkal, és olyan söprűszerű szempillái voltak, mint egy nőnek.

Lakása festményekkel és kerámia tárgyakkal, roskadásig megrakott könyvállványokkal, puha székekkel és szőnyegekkel volt tele. Olyan volt nekem az egész, mint valami mese. Rendszerint gyertyák világítottak.

Hetente egyszer vagy kétszer látogattam meg Wahlét, estefelé. Sokan jártak hozzá, és az volt a furcsa, hogy csak férfiak; ha néha-néha egy nő is megjelent, az is férfiasan hatott. A tömjénfüst, a parfümszag és egy számomra ismeretlen illat atmoszférája bizonytalanná és zavarttá tett. Az esti látogatók nagyobb része színházi ember volt, táncos vagy színész, de akadtak köztük színpadi munkások is. Nagyon későn jöttek, előadás után; sajnáltam, hogy nekem olyankor már mennem kellett.

Nagyon jól emlékszem a színház díszlettervezőjére, Schröderre. Sovány, csontos, nagyon ideges ember volt, fölényes és

hideg benyomást keltett. Megjelent néha egy széles vállú színésznő is. Mély és nagyon ordináré hangon beszélt a férfiakkal, mint egy férfi, és szivarozott. Káromkodott is, ahogy prolikat sohasem hallottam káromkodni, és ezt még meglepőbbnek találtam, mint azt, hogy a férfiak parfümözték magukat. Engem mintha észre se vett volna. Csak egyszer nézett rám összehunyorított szemmel, és azt mondta Schrödernek: – Jó kis falat, úgye?

A színészek gyakran recitáltak verseket, Stefan George, Gottfried Benn és Ernst Bertram költeményeit. És itt is, akárcsak nálunk a tábortűznél, Nietzschét idézték. Sok mindent nem értettem akkor, de egyet-mást azért tanultam is.

Különösnek éreztem, hogy mi, fiatalok, rövidnadrágban, Wandervogel-ingben, csupasz lábszárakkal illetlenkedünk az elegáns színházi emberek között. Furcsán, kellemetlenül hatott rám, és bár vonzott is az egész, nem éreztem otthonosan magam. Mikor festőkről és a képeikről beszéltek vagy írókról, könyvekről, színházról és filmről, olyan volt nekem, mintha idegen nyelven szólnának.

Akkor voltam csak elememben, ha Wandervogel-dalokat énekeltünk vagy valaki Morgensternt szavalta. Máig is fülemben cseng Kuno Wahle szonórus hangján ez a verssor: „... mintha Emma volna nevük, olyanok a sirályok ...!"

Néha cédulákat kotort elő a zsebéből. Ilyenkor furcsán fátyolos, megilletődött hangon mondta: – Megint találtam pár dolgot X-től. – Említett egy nevet, de már nem emlékszem rá. A szavak tiszták voltak, mint a kristály, a mondatok pedig homályosak és érthetetlenek. A versek az ő alkotásai voltak, de erre csak később jöttem rá.

Mindenki odavolt az elragadtatástól; különösen a díszlettervező lelkesedett. – Miért nem publikál ez az alak? – méltatlankodott ilyenkor.

– Nyilván nem akarja őket a disznók elé vetni! – válaszolta Kuno Wahle gúnyos grimasszal.

Schröder úgy tett, mintha egy ismeretlenről beszélne, Kuno Wahle pedig, mintha nem róla volna szó.

Egy nap összeszedtem magam, és elővettem néhány saját zsengémet. Kettesben voltunk. A tömjén-pálcikák még nem égtek, tiszta volt a levegő, parfümillat sem rontotta. Bort ittunk, és én kitüntetésnek tekintettem, hogy kettesben borozhatok vele. A verseimet olvasva néhányszor feltekintett, és elgondolkodva megszólalt: – Gondoltam! – Még egyszer elolvasta őket, majd felszólított, hogy adjam elő, mikor a többiek is itt lesznek.

Váratlanul megérkezett Schröder. Bort töltött magának. Wahle megmutatta neki az egyik versemet. Tartottam Schröder ironikus pillantásától, és átmentem a másik szobába. Rövid idő múlva hallottam a hangját: – . . . Igen, van benne fantázia! . . .

Wahle halkan válaszolt, nem értettem. Schröder recsegő öregasszony hangja hallatszott megint: – . . . Nem kell túlbecsülni! A pubertás! . . .

– Nem . . . nem, annál több – hallottam Wahle hangját. – Ha műveltebb volna . . . Vagy elkallódik az éjjeli menedékhelyeken, vagy . . . Mit vegyen példának ez a fiatalság? Talán minket?

Halkabbra váltottak. Biztos voltam benne, hogy rólam folyik a szó tovább is, ha nem is értettem. De a korábbi, talán nem is olyan nagyon baráti szavaikat nem felejtettem el soha.

A későbbi évek során, a menedékhelyek és lebujok hangzavarában, a mosdatlan emberi testek kigőzölgésében hányszor láttam magam előtt Wahle szobáját! És hallgattam a két férfi beszélgetését, Wahle jóslatát: vagy elkallódik az éjjeli menedékhelyeken, vagy . . .

Vagy micsoda? Mi lesz? Mi történik velem? – kérdeztem magamtól.

Elmúltak az utolsó otthoni hónapok. A bochumi körrel minden vasárnap találkoztam kiránduláson. Dalokat énekel-

tünk harcról és halálról, és ittunk is. Mikor vasárnap este a halterni pályaudvarhoz indultunk, Kuno Wahle ment elöl a béna lábával, és valamennyiünk közt ő gajdolt a leghangosabban.

De a csoport valahogy már nem tetszett nekem.

Egy este kettesben voltunk a lakásán. – Ne gyere többet ide – mondta hirtelen Wahle. – Nem hiszem, hogy jó neked ebben a társaságban. Nem illesz közéjük. Értesz engem?

Csak évek múltán fogtam fel igazán, mire gondolt.

Mikor a vándorútról, a menedékhelyekről és lebujokból hazatértem, már mint a párt tagja, hallottam, hogy ő is belépett a pártba; meglátogattam. Már nem lakott a kerti házban. Más, távoli városba költözött. A pedagógiai szolgálatból elbocsátották.

Az emigrációból való hazatérésem első hónapjaiban is megpróbáltam a nyomára akadni. Oda akartam adni neki a „Zöld olajfák"-at és megmondani: látod, ez lett belőlem.

De hiába kerestem. Egy napon aztán megtudtam, hogy 1934-ben koncentrációs táborba vitték. Bár az illegális munka miatt fogták el, mégis homoszexuálisként kezelték, és úgy is ölték meg.

Közeledett az az időpont, amikor le kellett tennem a segédvizsgát. Úgy éreztem magam, mint aki hamarosan szabad lesz és végre azt teheti, amit jónak lát. Rudi Brixszel megegyeztem, hogy még a tél beállta előtt vándorútra kelünk: délnek megyünk, Spanyolországba, onnan pedig, természetesen potyautasként, Dél-Amerikába. Miért éppen oda? Ki tudja. Homályosan emlékszem őserdőkről és favágókról, gumiültetvényekről és az őserdei folyók partján kunyhókban élő idegen népekről szőtt ábrándképeimre. Izmos karú favágó lesz belőlünk! Gumit csapolunk a fákból és gazdagok leszünk! Békésen tanyázunk békés falvakban, és reggelre kelve indulunk tovább a bizonytalanba, mindig messzebb, mindig messzebb!

Afrika vagy Ázsia is lehetett volna az álmunk.

Néhány héttel a vizsga előtt már célozgatott rá a pallér, hogy a vizsgám után aligha tudnak tovább alkalmazni. Küszöbön a holt szezon, a tél, elsősorban a tanoncokat kell foglalkoztatni... Sohasem szabadkozott még annyit, mint akkor.

A helyzet pedig komiszabb volt a közönséges holt szezonnál. Ki sejthette volna közülünk, mi vár ránk az elkövetkező években, mennyi ácsorgás a munkaközvetítő előtt, mennyi híg leves! Nem fogtuk fel, mi történik körülöttünk, arra pedig nem sokat adtunk, hogy az öregek gondterhelt képet vágnak.

Ha jól meggondolom, a vállalat, ahol tanultam, amolyan igazi tanoncüzem volt; a vállalkozó igyekezett a még kilátásban levő megbízásokat minél kevesebb kőművessel és minél több tanonccal teljesíteni, mert nem volt a tanoncnál olcsóbb munkaerő. Az elsőévessel megtakarítottak egy segédmunkást, és ezzel óránként 1,60 márkát. A másodéves tanonc, ahogy mondták, már „falra került". Ha az első hat–nyolc héten belül nem jutott el odáig, hogy többé-kevésbé függőleges falat rakjon, úgy kibabráltak vele, hogy arról koldult. A belső vakoláshoz a második évben ugyancsak érteni kellett. A harmadéves tanonctól már teljes értékű kőművesmunkát vártak el, de a segédbér felét is alig kapta. Akkordpénzben nem részesült.

Én azonban édeskeveset törődtem a válsággal, a közeledő tél miatt se fájt a fejem, az elbocsátás pedig egyenesen kapóra jött, hiszen vándorútra készültünk.

Az igazi vándorúthoz hozzátartozott, hogy az ember koldulással tartsa fenn magát és a vasúton potyán utazzék. Hiszen erre kaptunk útmutatást Jack Londontól, és Traven „Halálhajó"-jából is megtanulhattuk, hogyan kell idegen kikötőben rakodómunkásnak szegődni vagy potyautasként elhelyezkedni egy Dél-Amerikába induló hajón. Valami kevés pénzt

mégis szerettünk volna magunkkal vinni, hogy ne kelljen már az első naptól fogva koldulnunk. De honnan szerezzünk pénzt?

Volt egy gitárom és egy meglehetősen elnyűtt kerékpárom. Mit kezdjek velük? Egy-két márkát azok is hoznak. És minek nekem az öltöny a hosszúnadrággal, amit csak nyakkendővel lehet hordani? Alig volt még rajtam; viszonylag azért kaphattam a legtöbbet. Rudi vállalta, hogy pénzzé teszi mindet.

Az eladandó holminak természetesen otthon kellett maradnia elutazásunk napjáig, de az üzletet már előbb meg kellett kötni. Anyám nem heverte ki soha a csapást, és még most, öreg napjainkban is keserűen meséli a gyermekeimnek, hogy „apátok" hogyan kótyavetyélte el mindenét.

Az útlevélhez apám írásbeli hozzájárulása kellett, mert még nem voltam nagykorú. Nem lepte meg, hogy a segédvizsgám után elbocsátanak. Lehet, hogy furcsállotta, amit ürügyül hoztam fel, hogy Hollandiába készülök, ahol a nagy építkezéseken keresik a kőműveseket, mindenesetre megadta a hozzájárulását.

Örömmel láttam, amint simán, függőlegesen alakul kezem alatt a fal; büszke voltam rá, hogy az egyenletes fugákkal kötésben rakott téglák nincsenek habarccsal összemázolva. A sarok előírás szerinti felrakása sem okozott gondot számomra. Így hát a segédvizsga napját nem vártam különösebb izgalommal, olyan nap volt, mint a többi. Háromszor annyi idő állt rendelkezésemre, mint máskor, nem kergetett a tatár. Viccnek vettem az egészet.

Mikor a sarokfal felét felraktam, egyszerre csak egy pálinkásbutykost vettem észre a téglán. Rudi csempészte oda titokban. A ránk felügyelő kőművesek nevettek. Kézről kézre járt az üveg, én is húztam belőle egy kortyot, aztán még egyet és még egyet. Nem értem még el az állványszintet, ott

állt a második üveg. A kőműves megint ittak, nekem is velük kellett tartanom. Minden korttyal rózsásabb színt mutatott a körülöttem tarka forgatagban kavargó világ. Mire megjött a vizsgabizottság, hogy átvegye a munkát, én a fal tövében csücsültem, mert lábon állni már nem tudtam. A bizottság, a nagy hasú tisztes vállalkozók, rosszallóan csóválták a fejüket, de azt azért még észre tudtam venni, hogy a bajszuk alatt mosolyognak. Nem igazi kőműves, aki nem iszik! Kaptam egy „jeles"-t. Segéd lettem és szabad – legalábbis azt hittem.

Úton, de hova?

Ha ma visszatekintek akkori önmagamra, úgy tűnik, mintha nem is én álltam volna ott az ajtó előtt, mintha minden egy furcsán zűrzavaros, érthetetlen álom lett volna. Pedig én voltam; és azokban a napokban megint kerülgetett a régi kísértés, hogy megadom magam a sorsnak és eltemetem végképp az egykori reményeket.

Egy viszonylag kevéssé sérült utca lövedékektől és bombáktól eléggé megkímélt háza előtt álltam. A romok közt nők tettek-vettek, mint holmi marionettfigurák. A csípős hideg ellen poros nadrággal, fejkendővel és vastag, ujjatlan kesztyűvel védekeztek. Téglát tisztogattak.

Fölnéztem a házra, és megint a gazdagok kapuja előtt ácsorgó koldusnak éreztem magam.

Hátamon hátizsák; az éles keleti szél átfújt a ruhámon. Nem sok olyasmi volt rajtam, ami védett volna, csak egy elnyűtt, kopott nyúlprém bekecs adott valami meleget.

Micsoda kép!

Nyúzott, kiéhezett arcommal – de volt-e jóllakott ember azon az 1946–1947-es télen? –, álmatlanul, beesett, karikás szemeimmel semmiben sem különböztem azoktól a milliókétól, akiknek otthona még mindig az utca, a vasút, a pályaudvarok és a romok voltak. Álltam az üvegajtó előtt, megigézve a „Művészeti Alkotók Klubja" táblától, és nem mertem belépni. Beengednek egyáltalán? Egy pillanatig az volt

az érzésem, hogy a mennyország kapujában állok és bebocsátást kérek a paradicsomba.

Napokkal előbb indultam útnak a Ruhr-vidékről, hátizsákomban néhány szelet vajas kenyérrel, egy inggel, fogkefével és a fogmosáshoz finom krétaporral. A hannoveri vonattal utaztam a megszállási övezet határáig. Mintha valami nagy kalandba vágtam volna! Pedig csak egy voltam a sokak közt, akik még mindig fáradhatatlanul járták az országot határtól határig, átkeltek feketén a demarkációs vonalakon, rokonokat és ismerősöket, apjukat és anyjukat, testvéreiket, az örökre elmerült múltat keresve. Ki tudta volna elhinni, hogy az éjszakai bombázások tüzében vagy a leomlott házak romjai alatt pusztultak el?

A múltat kerestem én is? Bizonyos értelemben azt. Csak az én múltam különbözött a legtöbbétől. Valójában az enyém a Casa de Campo első csatájával kezdődött 1936-ban.

A vonatból látható táj fehérebb és fagyosabb volt, mint más teleken. A szerelvény nehéz kőszénfüst-felhőbe burkolózva, fáradtan döcögött. Hannover úgy tárult fel előttem, mint egy sohasem látott világ képe. Mindenütt leomlott házak, romok és bombatölcsérek; senki sem hitte volna, hogy ez a város valaha is talpra álljon. A peronokon, ami a pályaudvar-csarnokokból megmaradt, ide-oda csörtettek az emberek; sokan ott, a sötét zugokban húzták meg magukat. Mintha mindegy lett volna nekik, hová mennek, megállnak-e, vagy egy óráig vagy esetleg hosszabb ideig ott maradnak.

A szerelvény állt, állt, mintha sohase akarna továbbindulni. A kupéban összezsúfolva, szinte egymás ölében ültünk. – Elzsibbadt a lábam! – panaszkodott valaki. Még a gúnyos válaszra is emlékszem. – Hadd zsibbadjon, legalább nem visz kísértésbe! – Egy női hang rimánkodott. – Ne nyomják már úgy azt a gyereket! – A válasz konok hallgatás és bosszús köhécselés. Majd egy keserű hang. – Mit vesztenek a gyere-

kek ezzel a világgal? Az enyémnek már jobb. A mennyországban van.

A szemek, mint az állatszemek villogtak a szürkületben.

Mellettem két nő suttogva beszélgetett: – ... és másnap reggelre eltűnt! ... – Hogyhogy? ... Csak egyszerűen elment? – kérdezte a másik közönyösen. Majd megint az első. – Este kopogtak az ajtón. Kinyitottam, egy ismeretlen férfi volt. Azt mondta, hírt hoz Maxról. Beengedtem. Azt mondta, egy frankfurti lágerben van a férjem. Együtt volt vele. Volt még egy kevés kenyerem, ő meg nem tudta, hová menjen, hát azt mondtam, maradhat. Ott is maradt.

Izgatottá vált a hangja; már attól kezdtem tartani, most következik a gyónás. De a nő fénytelen hangon folytatta. – Reggelre eltűnt. Nem találtam két fazekamat, egy kanalat meg Maxnak egy ingét. – Próbálta nyelni a könnyeit.

– A férjének csak az inge hiányzott? – kérdezte a másik nő gyilkos gúnnyal.

– Vajon Frankfurtban van-e még? – suttogta a nő reményvesztett hangon.

Mikor végre megindult a vonat, a jól értesültek tanácsokat kezdtek osztogatni. – Nincs messze a zónahatár ... Az utolsó állomáson le kell szállni és egy kis erdőn kell átmenni ...

– Nem, jobb a mező felé, a pályaudvartól jobbra – magyarázta egy mérges vénember-hang.

– A vonat átmegy a lehrtei pályaudvarra. Öbisfeldén meg Stendalon át ... – szólt közbe valaki.

– Lehrten már nem áll a pályaudvar.

– Nem áll már semmi – szellemeskedett egy férfi.

– Ha elkapnak az Ivánok, az első: feküdj! – tanácsolta a mérges hang.

– Ugyan, csak krumplit kell hámozni!

– Adj nekik egy üveg pálinkát, mindent megkapsz tőlük!

Éjszaka lett. Papírzizegést, az alvók nyögését lehetett hal-

lani, meg egy férfit, amint valamit rág – és tiltakozó női hangokat is. A testek kigőzölgésétől fojtó volt a levegő. Titokban felizzott egy cigaretta. Maró dohányfüsttel lett tele a kupé.

Zavaros félhomállyal köszöntött be a reggel. A földeken széna- és szalmakazlak álltak a szürke, havas derengésben. A falvak kihaltnak látszottak; se füst, se fény, mintha sohase születnék bennük újjá a mosolygó élet. És az ég olyan szürke volt, olyan tompa, azt lehetett volna hinni, a Nap sem süt már ránk többé.

A vonat megállt. Egyszerre úgy viselkedtek az emberek, mint mikor valaki felzavarja a tyúkokat. Hátizsákkal a vállukon, kezükben és a karjuk alatt dobozokkal és táskákkal, hanyatt-homlok igyekeztek le a vonatról. Kisebb-nagyobb csoportokba verődve lépdeltek át a síneken egy közeli erdőcske irányába. Ott aztán szétváltak, mintha egyik a másikára szerencsétlenséget hozna. Arra volt kelet?

Egy ősz hajú, szófukar, mogorva férfi mellett baktattam a többiek után. A szerelvény odaát valahol a lehrtei pályaudvaron túl állt már; azt mondták, este indul majd tovább.

– Hová tart? – kérdeztem az útitársamat, miközben lépteink csikorogtak a hóban. Mindössze dühös, gyanakvó pillantással válaszolt. – Szintén Berlinbe? – folytattam a faggatást.

– Mi közöd hozzá! – morogta, és meggyorsította a lépteit, mintha félt volna a kérdéseimtől. Vagy tőlem? Hagytam, hadd menjen. Néptelen volt az erdő, mire odaértem. A mogorva útitársat se láttam már. Csak messziről hallottam éles női hangokat meg gyereksírást is. Meghúztam magam egy bokor mögött. Néhányan előttem siettek el a pályaudvar felé. Valaki a közelemben dohogta: – Az átkozott Iványai!

Estig ott vártam a hidegben, a már dél óta tartó hófúvásban. Mikor az erdőből kiosontam a mezőre, már minden teljes sötétségbe burkolózott, a pályaudvar is. A vonat már elment. Behúzódtam egy közeli pajtába, s a szénában elrej-

tőzve vártam másnap estig. Éhes voltam, a nyelvem a szomjúságtól a szájpadlásomhoz tapadt. Arra gondoltam, mi történhet, ha megtalálnak. Semmi. Egyszerűen megérkeztem abba az országba, ahová mindig is úton voltam. De honnan tudják ezt majd ők?

És mindent elkövettem, hogy ne vegyenek észre se a szovjet katonák, se a németek, akik állítólag egyenruhában és felfegyverezve ugyancsak itt álltak már a határon.

... Nagy nehezen tudtam csak erőt venni magamon, hogy oda merjek lépni a portás elé. Az ajtó üvegén át már szemmel tartott; úgy éreztem, soha életemben nem ért még ilyen lenéző tekintet, az éjjeli menedékhelyeken sem, vagy amikor koldulva várakoztam idegen küszöbökön.

Ma is magam előtt látom a kis asztal mögött görnyedten ülő emberkét, amint gonosz szemét mereven rám szegezi. Gyér haja, hegyes orra és beesett arca volt, az öltözéke pedig éppen csak emlékeztetett arra, amit egykori jobb napjaiban öltönynek lehetett nevezni.

Még a hangjára is jól emlékszem.

– Kérem az igazolványát! Kit keres? – Fisztulás hangjától borzongás futott végig rajtam, harapós kutya nézésétől össze kellett húznom magam. A kis asztalon ott feküdt a vendégkönyv, abban kezdtem lapozgatni, ahelyett hogy a portás kérdésére válaszoltam volna. J. R. Bechert nevezzem meg? Személyesen nem ismertem. 1946-ban Klaus Gysivel együtt Münchenben járt, de szemtől szembe nem kerültem vele. Értelmetlen lett volna rá hivatkoznom. Az Aufbau Verlag táviratát mutassam fel?

Mikor megláttam a vendégkönyvben Erich Weinert erőteljes kézírását, föllélegeztem. Kértem, hogy vele beszélhessek. A portás kelletlenül felcihelődött, s mögötte botorkáltam fel a lépcsőn.

Az étterem előtt azt mondta, hogy várjak.

Erich Weinert szép, büszke arcát különböző körülmények

közt láttam már: a spanyol front tüzében, Barcelona bombázása közben vagy a nyugalom ritka perceiben a Rambla egyik bárjában. De sohasem láttam olyan megnyerőnek, mint most, amikor szembejött velem. Feloldódott bennem minden. Megöleltük egymást; a közös ügyért vívott harc testvériességét éreztem. Személyes kapcsolatok kialakulására ugyanis a múltban nem sok alkalom adódott; hangjának szívélyessége, a szeméből áradó barátság onnan eredt, hogy elvtársak voltunk. A portás immár megriadt tekintetétől kísérve – ki lehet ez a bekecses ember, akit így fogadnak? Nem követtem el valami hibát? –, a csodálkozó vendégek között az asztalához vezetett. Milyen sokszor gondoltam rá a visszatérésem előtt, a hosszú-hosszú börtön- és lágerévek során! Nagy kő esett le a szívünkről, mikor a zárkában hírt kaptunk róla, hogy él és a „Szabad Németország" Nemzeti Bizottságának tagja. Tűnődő, okos arca, tiszta tekintete, mozgósító erejű versei már akkor tartották bennünk a lelket, mikor a weimari köztársaság idején a segélyhelyek előtt vagy az utcasarkon ácsorogtunk tétlenül. Az ő dalait énekeltük tüntetéseken, az ő verseit tanultuk meg könyv nélkül. És Spanyolországban, a lövészárkokban, mindenütt a fronton, Erich Weinert dalai nélkül nagyon nehéz lett volna az élet, még sokkal nehezebb, mint amilyen amúgy is volt.

Vacsorát hozatott. Befaltam mindent, amit elém tettek. A Barcelonában 1938-ban együtt töltött hónapok jutottak az eszembe. Én magam, Hans Marchwitza, Willi Bredel és Ernst Busch a Casa de los Emigradosban laktunk, ő azonban a városban, a Rambla egyik szállójában. Késő délutánonként találkoztunk a Rambla egyik mellékutcájában, egy kis kimérésben. Bort már nem lehetett kapni, ennivalót is aligalig. Néhány nap múlva a gazda, egy baráti érzületű katalán, egy ládikó apró ürmöspalackkal jelent meg. Munkások is ültek az asztalunknál, mint testvér a testvérek közt. Erich a verseit recitálta, Ernst Busch énekelt, és spanyol asztaltár-

saink úgy érezhették, hogy az egész világ velük van. Még ma is, ha a „Vörös tűzoltó"-t hallom, eszembe jut, hogy a szirénák bőgése vetett véget a jókedvünknek, a szülőföldre való emlékezéseinknek. Egy délután váratlanul repülők jelentek meg a város fölött, bombák hullottak, a légvédelem eszeveszetten ugatott. Az emberek mentették a bőrüket; fürtökben szorongtak a kapuk alatt, vagy lerohantak a metró lépcsőjén. Azon vettük magunkat észre, hogy egyedül maradtunk a gazdával. De benne is nagy volt a kísértés, hogy csapot, papot otthagyva meneküljön. Erich felállt, egyetlen kézmozdulattal nyugalmat teremtett, majd csengő, bátor hangon szavalni kezdett. Hogy mit, arra már nem emlékszem. De minthogy minden versét könyv nélkül tudtuk, kisvártatva kórusban együtt szavaltunk vele, és a német szó messze zengett az utcán. Majd a légvédelem szüntelen tüzelése, a kikötői negyedre hulló bombák tompa reccsenése közepette Ernst Busch énekelni kezdte a Szolidaritás dalát. A visszatérő vendégekre nyilván bátorító hatással volt, hogy mi nyugodtan a helyünkön ülünk és énekelünk.

Az Erich Weinerttel való beszélgetéseim során a magam munkája ritkán került szóba, annál többet hallottam tőle általában az irodalomról. És ezek az eszmecserék nagymértékben hozzájárultak nézeteim tisztázódásához.

Aznap a Művészeti Alkotók Klubjában is záporoztak a kérdések, az értesülések, és Erich Weinert szeme felcsillant, mikor a „Zöld olajfák"-ról beszéltem neki. Olvasta a regényt, de nem tudta, hogy én írtam. Akkori berlini látogatásom alkalmával nemegyszer találkoztam meglepett pillantásokkal, mikor a „könyvemről" beszéltem. Annak nyomán, ahogy beszéltem és lelkesedtem, nem tartottak volna alkalmasnak efféle munkára? Minek tekintettek engem Barcelonában, mikor hónapokig dolgoztam rajta? Fantasztának, zavaros fejű hencegőnek? Hans Marchwitza gyakran beszélt róla, milyen nehéz írói probléma jellemző vonásaiban ábrázolni

ezt az országot, ezt a harcot. Olyan műveletlen ifjonc, amilyen én voltam, tudta volna megalkotni a megfelelő figurákat, megtalálni a megfelelő szavakat?

1938 februárjában a „Wort"-ban jelent meg az első elbeszélésem, annak idején „Az áldozat" címmel. Természetesen álnéven, amelyen akkor hírlapi cikkeimet és leveleimet írtam. Sebesülésem után gyógyulni vittek Benicasimba, ebbe a földközi-tengeri üdülőbe. Éppen akkor ott tartózkodott Egon Erwin Kisch is. Délutánonként a strandon találkoztunk. Vidám volt, telve humorral és iróniával; mindenkihez volt egy jó szava, minden borús hangulatot egy csapásra eloszlatott. Valamelyik délután ott volt nála a „Wort", az én elbeszélésemmel. – Nem tudni, ki írta . . . Kezdő munka, de van benne tehetség és szív . . . Emlékszem rá, szó szerint ezt mondta: – Több is rejlik még benne . . . Talán még egy regény is, rólunk! Ha ugyan azóta nem esett el!

A többiek a vállukat vonogatták. Én nem mertem megszólalni. Csak mikor már mindenki elszállingózott és Kisch is hazakészült, mentem oda hozzá, és bevallottam, hogy én vagyok az elbeszélés szerzője. Leült velem egy padra, és elkezdett magyarázni: ezt meg ezt másképp kellett volna csinálnom . . . Itt-ott nehézkesek az átmenetek . . . Persze, hiányzik a kellő tapasztalat . . . Mindent összevéve, mégis teljes értékű irodalmi alkotás. Senki sem vette magának addig a fáradságot, hogy mint Egon Erwin Kisch, valamelyik elbeszélésemet ízeire bontva és újra összerakva rámutasson: – Nézd csak, az ilyen varratokat kell láthatatlanná tenni! – Később tudtam meg a barátaimtól, mindenekelőtt Bodo Uhsétól, hogy Kisch milyen szigorú bírája saját munkáinak, hogy néha naphosszat elbíbelődik egyetlen mondaton, keresve a neki megfelelőbb, erőteljesebb, találóbb szót.

. . .Van néha úgy az életben, hogy egyetlen óra két embert olyan meghitt közelségbe hoz, mintha egymás legközvetlenebb hozzátartozói volnának. Az az óra Erich Weinerttel

ilyen volt. A beszélgetéstől felvillanyozva már nem mint magányos idegen indultam útnak a városban.

De micsoda városban! És micsoda út vezetett a házai között! Békében nem láttam soha, ám mindig valami sugárzó centrumnak képzeltem el. A német Kelettől való idegenkedésem folytán ifjúságom egyik vándorútja sem vitt át az Elbán túlra. Vagy a napfényes tájak ősi „germán vonzalma" volt az, amely mindig Délnek űzött? Elfogulttá tettek a feudális nagybirtokról, a zsellérházakról és aratóhodályokról alkotott homályos elképzeléseim; nem vonzott a vidéki porosz garnizonvároskák áporodott korlátoltsága. Berlin, a weimari köztársaságnak ez a fényreklámja, a maga színházaival és tobzódó életével engem nem csábított.

Most pedig romba dőlt utcák végtelen sorát láttam, ahol még a szél is csak piszkos havat sodort. Az emberek, a kopott vattás zubbonyokban és nadrágokban, mintha bádogból kivágott figurák lettek volna, a fejkendős asszonyok pedig mintha egyenesen az orosz pusztákról jöttek volna. Az éhség kínjáról, az elhagyatottságról árulkodó gyermekarcokban ott volt még a lángtenger-éjszakák iszonyata.

A tábori egyenruhás szovjet katonák is úgy jártak az utcákon, mintha maguknak is nehezükre esnék kívül maradni a reménytelenségen.

Michael Tschesno kint lakott Lichtenbergben egy bérházban; oda kijutni akkor egész napos utat jelentett. Ettől a két év utáni találkozástól azt reméltem, hogy már az első szavaink felidézik múltbeli kapcsolatunkat. A véletlen műve volt, hogy annak idején egyáltalán találkoztam vele, és elképzelhetetlen szerencse, hogy az ő révén kapcsolatba kerültem a Steinberg Verlaggal és lehetővé vált a könyvem megjelentetése.

A sztálingrádi csata után nehezen bírtam már a gordolai tábort. Volt egy legális lehetőség, hogy az ember néhány hetet Zürich közelében töltsön. Csupán fogorvosi igazolásra volt

szükség, amely arany koronát javasol egy „beteg" fog megmentése végett. És ha beteg nem akadt, fel kellett áldozni egy egészségeset. Arany koronát ugyanis csak erre külön kijelölt zürichi orvos készíthetett, a kezelés idejére pedig egy külön e célra berendezett Zürich melletti lágerbe vitték a pácienst; bár többek véleménye szerint ez a láger csak arra volt jó, hogy leplezze a többiben uralkodó állapotokat.

Unatkozni itt sem lehetett. Erről a konyhai és a hálóhelyiségbeli munkával gondoskodtak. A kivételezett emigránsok a javítóműhelyekben dolgozhattak; ez már-már normális életlehetőséget jelentett.

Engem a konyhába osztottak be krumplit hámozni. Nem volt éppen a legrosszabb munka ahhoz képest, amit eddig a táborokban végeznem kellett. Egy előtérfélében zsidó internáltak hámozókéssel a kezükben valóságos krumplihegy körül ültek. Egyiküknek sem jósolták meg a bölcsőben – sem a heidelbergi professzornak, sem a varsói zsinagóga kántorának, sem a budapesti külvárosi szabónak –, hogy valamikor burgonyát hámozva innen fog gyönyörködni az Alpok ormaiban.

Élénk beszélgetés folyt a háborúról, a béke kilátásairól, a kivándorlás lehetőségeiről, útlevelekről, hamisakról és igaziakról. Ami engem illet, tartózkodó voltam. Mielőtt eljöttem volna a gordolai táborból, kötelezvényt kellett aláírnom. „Ezennel kötelezem magam, hogy mindennemű politikai tevékenységtől . . . A tábor rendjét . . . A fegyelem ellen . . . ellenkező esetben a betegszabadság visszavonatik."

Akkor élénkültem fel, amikor az irodalom került szóba.

Órák múltán, látszólag csak úgy mellékesen, megkérdezte tőlem az egyik krumplihámozó: – Szoktál írni?

Markáns arcú, okos szemű, jól megtermett, vállas férfi volt, a keze azonban idegesen remegett. A beszédstílusáról, ahogy a szavait megválogatta, és arról az alig észrevehető állhatatosságról, amellyel a beszélgetést mindig ugyanazokra

a témákra terelte – a Szovjetunióra, a háborús helyzetre, az emigráció sorsára –, megéreztem, hogy csak közülünk való lehet.

– Mindenki ír, nem igaz? – próbáltam neki kitérő választ adni.

– Persze, levelet – mondta helyeslő pillantással. De azután így folytatta: – És te mit írsz?

Titokban még egyszer kutató pillantást vetettünk egymásra. Nem kell félnem! – Regényt, Spanyolországról! – súgtam halkan a fülébe, hogy a többiek meg ne hallják.

Összeszorította az ajkait. A táborlakók a belső hírszolgálat révén rendszerint mindent tudtak az újabb jövevényről még mielőtt megérkezett volna. De rólam úgy látszik nem tudtak semmit.

Odaadtam a még be sem fejezett kéziratot Michael Tschesnónak. Azokban az években újra meg újra dolgoztam rajta, de csak nehezen jutottam előre. Michael Tschesno, úgy látszott, nem sietett az olvasással, és engem is megváratott. Gyötört a türelmetlenség. Egy szép napon aztán, hetek múltán, így szólt hozzám: – A regényedet elfogadta az egyik kiadó. Legkésőbb három hónapon belül kész kell lenned vele! – Aláírtam a szerződést, kaptam némi előleget, és amikor visszatértem a gordolai táborba, senki sem tudott volna visszatartani a munkától. Időre kész lettem, és a regény karácsonyra megjelent a könyvpiacon.

Most, útban Lichtenberg felé, eszembe jutottak a régen volt beszélgetéseim Michael Tschesnóval: jó tanácsai, a rengeteg művészi ötlete, amelyeknek alkalomadtanán nagyon nehéz volt ellenállni. Végül is csak a „Gyűlölet" témáját használtam fel tőle. Hálával gondoltam rá, mert éppen egy olyan pillanatban lépett be az életembe, amikor már minden reményről letettem, amikor a kéziratomat gondolatban már a tűzre vetettem. Sokat köszönhettem neki. Visszaadta hitemet, önbizalmamat!

A lakás zárva volt. Letelepedtem a lépcsőre, és magam mellé tettem a hátizsákot. Hát most itt ülök! Hónapok óta egyetlen árva sort nem vetettem papírra, és már nem is reméltem, hogy valaha is nagyobb fába merem majd vágni a fejszémet. Mióta visszatértem, nem hittem már se magamban, se az erőmben. Mi lesz most? Előre örültem a találkozásnak, és féltem is tőle. Leülepedett nyugalmamat Michael Tschesno felkavarja, mint a forgószél, és tudtam előre, megint gyötörnöm kell majd magam, hogy a látottakat papírra vessem.

A felsőbb emeleteken lakók gyanakvó és dühös pillantásokkal mentek el mellettem. Egész álló nap ott ücsörögtem, egészen szürkületig, megint csak idegenként, idegen ajtó előtt.

A viszontlátás pillanatára nem tudok visszaemlékezni. Csak a harsány hangját hallom, ideges jövés-menését látom a takarítatlan szobában, meg egy üveg vodkát az asztalon. A vodkához heringet meg felvágottat ettünk, nyirkos fűrészporra emlékeztető kenyérrel.

Alig vártam, hogy megoldatlan problémáimmal kirukkoljak neki, de szinte belém szorultak, mert úgy látszott, hogy nem érdeklik őt az én gondjaim. Mikor végül megmondtam neki, hogy az Aufbau Verlaggal akarok tárgyalni az „Olajfák" kiadása ügyében, egyszerűen lesöpört az asztalról. – Majd én adom ki . . . Ez csak természetes!

Abban az időben a német gazdasági bizottságban dolgozott, amely akkor a szovjet megszállási övezet legfelsőbb közigazgatási szerve volt. Ő intézte az áttelepültek ügyeit, nyilván azért, mert jól beszélt oroszul. Minden fontos kérdésben közvetlenül tudott tárgyalni a szovjet megszálló hatóságokkal.

Most meg kiadóvállalatot akar alapítani!

Ekkor értettem csak meg, miért nem mutat érdeklődést a problémáim iránt. Hiszen már beépített a terveibe! Az egyik lektorátust szánta nekem, az ellenállási mozgalom

irodalmának szervezését. Úgy éreztem magam, mintha egy hatalmas kéz felemelt volna. Michael Tschesno értett az irodalomhoz, és azt is tudtam róla, elég kiterjedt kapcsolatai vannak a német írók körében ahhoz, hogy jó kiadói tervet tudjon megvalósítani. Willi Bredel, Stefan Hermlin, Erich Weinert, Hans Marchwitza és mások nevét említette, akik már mind ehhez a kiadóhoz tartoznak. A tervet az ő műveiken kívül külföldi, mindenekelőtt az orosz és szovjet irodalom teszi majd teljessé. Közben folyvást azon rágódott, hogy nevet találjon a vállalatának.

Kísérteties kép! Az üveg lassan kiürül, új kerül a helyébe, mi meg ülünk és nevet keresünk a kiadónak: Nép és Irodalom . . . Új Irodalom . . . Könyv és Munka . . .

Tschesno lelkesedése olyannyira magával ragadott, hogy én is belevetettem magam ebbe a rögtönzött ki–mit–tud-ba. Hogy akkor akadtunk-e rá a Volk und Welt (Nép és Világ) névre, vagy később, arra már pontosan nem tudok visszaemlékezni, de úgy rémlik, hogy csak hónapokkal később ötlöttük ki a szignót, mikor már az irodában dolgoztunk.

Rita, a felesége, a realitás talaján állt, nem volt hajlandó az ábrándok birodalmába elkalandozni, viszont folyamatosan ellátott minket enni- és innivalóval. Enyhe alkoholmámorom ellenére is ki tudtam számítani, hány száz márkát ér, amit magunkba öntöttünk.

Másnap reggel Tschesno elcipelt a kiadó számára kiszemelt és a megszálló hatalom által állítólag már ki is utalt épülethez, a Taubenstrasséra. Ma is ott van még a vállalat.

De hogy nézett ki akkor! Csak hibbant ésszel lehetett arra gondolni, hogy itt valamikor majd emberek élnek és dolgoznak. A tetőszerkezetet elvitte a bombázás, a kidőlt-bedőlt falak feketélltek a koromtól, az ablakok kiégve, a főfalak bomba- meg gránátrepeszektől átlyuggatva; attól lehetett tartani, hogy egy enyhe szélfuvallattól bármelyik pillanatban az is összeomlik, ami még áll belőle. Férfiak és nők igyekez-

tek néhány helyiséget romtalanítani, mások a megrongált elválasztó falakat bontották. Úgy hatottak ezek a beesett arcú, gyulladásos szemű, porlepte figurák, mintha légüres térben mozognának.

Meg voltam győződve róla, hogy Michael Tschesno fantaszta, és az egész terv nem egyéb, mint az előző este fogyasztott alkohol terméke. Ő azonban, miközben a romházat jártuk, már el is osztotta a helyiségeket: itt lesz a műszaki osztály, ott a lektorátus, emitt ez, amott az... Végül egy törmelékkel teli helyiségben, ahol ki-be járt a szél, felkiáltott: – Itt fogsz te dolgozni... Igen, itt! Mert te is nálunk kezded!

Minden tamáskodásom ellenére úgy éreztem, van benne valami magával ragadó. Talán éppen az őrülettel határos elszántsága, hogy kikecmeregjen a romokból, érlelte meg bennem az elhatározást az átköltözésre. Pedig az elmúlt hónapokban eszem ágában sem lett volna otthagyni a szülőföldemet, ahol végre fészket rakhattam magamnak. Most sem csábított ide úgyszólván semmi. Csak szótlanul bólogattam, és ez Tschesnónak elég volt. Mikor elváltunk, az Aufbau Verlaghoz mentem, hogy az „Olajfák" kiadásáról tárgyaljak. Oly kevéssé bíztam tervei realitásában.

Mekkorát tévedtem!

Izgalmasak voltak ezek a fagyos, havas napok Berlin romjai közt. Egy sem múlt el új ismeretség nélkül, egy sem volt lapos vagy unalmas. Irodalmi vitákra futkostam, amelyeket jéghideg termekben rendeztek; órákat töltöttem éppoly fagyos mozikban, és mintha minden apróságnak jelentősége lett volna. Minden utcasarkon, minden étkezőben vagy a Művészeti Alkotók Klubjában olyanokra bukkantam, akikről azt hittem, hogy már elfeledtem őket. Vagy meghaltak. Rám is többen úgy néztek, mintha a sírból támadtam volna életre.

Az Aufbau Verlagnál mindenesetre olyan valakivel találkoztam, akit nem ismertem és akire nem is emlékezhettem. Megkötöttük a szerződést. Teletömtem a zsebem pénzzel,

mintha értéktelen papírrongy lett volna. Abban az időben csak három hónapig tartott, amíg a könyv megjelent az üzletekben, nem egy vagy két évig, mint ma. Ajánlatokat kaptam az újságoktól cikkek írására; a témát rám bízták. De nem tudtam koncentrálni. És közben úgy éreztem magam, mintha idegen világban élnék. A rádióban részleteket olvastam fel az „Olajfák"-ból, s adtam egy sor interjút. Attól a nevetséges érzéstől ösztökélve, hogy van valahol ebben a városban egy hely, amelyet csak én tudok betölteni, egyre jobban megbarátkoztam az átköltözés gondolatával. Ebédelni a klubba jártam; olyanokkal ültem egy asztalnál, akiket tegnap ismertem meg, de egyiket sem éreztem idegennek vagy ismeretlennek, hanem mintha hozzátartoztak volna az életemhez. Vitatkoztunk a földreformról, irodalomról, színházról, és az ajtón kívüli szürke, éhező világ elmerült a ragyogó tervek tengerében.

Ám a múlt, mint valami kísértet, időnként fel-felmerült. Volt egy találkozásom, mikor úgy éreztem, mintha csontkezek nyúlnának utánam a sírból.

Egyik délben odajött hozzám a portás – már beletörődött, hogy a klubhoz tartozom – és közölte, hogy egy nő kíván velem beszélni.

Nagyon sovány, a bánattól szinte megkövült arc nézett rám; egykor feltűnően szép lehetett. Most már csak a tekintetéből sugárzott élénkség.

– Nagelné vagyok– mutatkozott be halkan. – A Willi felesége. Zürichben élt emigrációban, majd Spanyolországba ment – folytatta éppoly halkan. – Azt mondják, elesett, de még senkivel sem találkoztam, aki megerősítette volna a halála hírét.

Kopott kézitáskájából agyonnyűtt fényképet vett elő. Magas, hirtelenszőke fiatal férfi, haja a homlokába lóg, a szeme csupa tűz. Valamikor nagyon szép pár lehettek.

– Sokat voltunk együtt Zürichben – mondtam, erőt véve magamon.

Mintha kő esett volna le a szívéről. Remény csillant meg az arcán.

– Milyen volt?

Nem ismertem embert, aki vidámságban, életörömben túltett volna rajta, akinek a puszta jelenléte olyan vigaszt és erőt adott volna nekünk, mint az övé.

– Remek ember volt – válaszoltam elgondolkodva. Mi egyebet mondhattam volna?

1935-ben ismerkedtünk meg egy sejtgyűlésen. Egyenesen Németországból érkezett. Lestük minden szavát, teljes hittel hallgattuk optimista beszámolóját. – Nem tarthat már soká! Össze fog omlani. – Willi nevetett, és kivillantak erőteljes, fehér fogai. Gyakran voltunk együtt egy-egy pohár sör mellett a Zürichi-tó partján; összehozott minket az irodalom és a színház iránti szenvedélyes vonzalom. Megosztottuk utolsó cigarettánkat, nemritkán utolsó filléreinket is.

Mindkettőnket letartóztattak és áttettek a francia határon. Párizsban találkoztunk egy montmartre-i bisztróban, néhány nappal Spanyolországba utazásunk előtt. Olcsó vörös bort ittunk, és tele voltunk reménnyel. Mit hoz vajon a jövő? Erről egyikünk sem beszélt, elhessegettük magunktól a halál, a sebesülés gondolatát. De azért a halál ott állt mögöttünk, belenézett a poharunkba és hallotta a nevetségesen könnyelmű szavainkat: – Pár hét az egész... Majd megmutatjuk nekik!

Hajnali szürkületben Madridnál, a lövészárokban hallottam újra a hangját; most is frissen, vidáman. Gépfegyver mögött állt, amelynek csöve a Casa de Campó-i kastély falára volt szegezve.

– Hát te? – mordult rám, és a vállamra ütött. Melléültem. Lerántott a homokzsák mögé, mikor elkezdődött a tüzelés. Egyikünk sem mutatott valami rózsás képet. Az egyenruhánk

csupa sár, a szemünk bedagadt az álmatlanságtól. Harmadnapja feküdtünk már a Manzanares partján.

– Megálljatok csak! – morgott dühösen, miközben az ellenség egyre hevesebben tüzelt. Oszladozott a hajnali félhomály, és a kastály körvonalai fájdalmas élességgel váltak ki a ködből. Napok óta egyik támadást a másik után vertük vissza, most pedig egy minden addiginál hevesebbre voltunk elkészülve. Átkúsztam egy üres lövészgödörbe. A kurta tűzszünetekben átkiabáltunk egymásnak, szavakat váltottunk, egész mondatokat, nyilván minden jelentőség nélkülieket. De akkor ott, délben a klubban, szemtől szembe a feleségével úgy éreztem, mintha azon a reggelen minden kimondott szónak jelentősége lett volna. És fájt, hogy egyre sem tudtam visszaemlékezni.

Az asszony jéghideg szemébe tekintve újból magamon éreztem a Manzanares-part novemberi hajnalának borzongását.

– És aztán? – kérdezte halkan.

Szívesen megkíméltem volna tőle. De bizonyosságot nyilván csak tőlem remélhetett. És erre a bizonyosságra szüksége volt.

– Hősként esett el – suttogtam, és a pokolba kívántam magamat ezért a frázisért. – A társa a gépfegyvernél, aki a hevedert tartotta, megsebesült az egyik támadásnál. Be akartam állni a helyére, és átkúsztam. De a gépfegyver már néma volt.

Mondtam volna meg neki, hogy a lövedék szétroncsolta Willi fejét, hogy az arca felismerhetetlenné vált? Csak annyit említettem, hogy a támadás visszaverése után őt és a többi elesettet a közeli fák alatt eltemettük. Az asszony könnytelenül, lehorgasztott fővel állt előttem. Mozdulatlan volt, és úgy látszott, mintha a lélegzete is elhalt volna.

Néhány nap múlva felhívtak telefonon; a szovjet hadsereg

egy fiatal tisztje kívánt velem beszélni. Megállapodtunk, hogy a klubban találkozunk.

A megbeszélt időpontban esetlen, nagy darab ember állt előttem; sűrűn összenőtt szemöldökű, csontos arcát mintha fejszével formálták volna ki. Gyermeteg, de állhatatos tekintete volt. Civil ruhája nagyon rosszul állt rajta, s látszott, hogy feszélyezve érzi magát benne.

Zavarában egyetlen hajtásra kiitta a poharát. Eddig még egy szót sem szólt. Tanácstalanul megkérdeztem: – Mivel lehetek . . .

De elnémultam a pillantása alatt, és egy darabig ő sem szólalt meg. Végül gyámoltalanul az üres pohár után nyúlt, és halkan mindössze ennyit mondott: – Fernando fia vagyok!

Napok óta a Willi feleségével való találkozás hatása alatt álltam, elhunyt barátomat folyvást magam mellett érezve; most erre a bejelentésre összerezzentem. A fiatalember arcában hirtelen megtaláltam az ismerős vonásokat, az apa tekintetének gyerekes komolyságát, s ugyanakkor a szája körül bujkáló mosolyt.

– Olvastam a könyvét.

Zavartan bólintottam, mintha számon kérnének tőlem valamit.

– Mikor apám Spanyolországba ment, én még kisgyerek voltam – hallottam ismét a hangját –, és azóta csak ezt az egy levelet kaptuk tőle.

Agyonolvasott papírlapot nyújtott át. Igen, az ő írása! Úgy éreztem, mintha ezzel a levéllel a meghalt elvtársam egy darabját tartanám a kezemben.

– A Szovjetunióban nőtt fel? – kérdeztem.

– Szovjet állampolgár vagyok, szovjet tiszt – válaszolta.

Most vettem csak észre, milyen erős akcentussal beszél németül.

– Olyan volt az apám, amilyennek Ön ábrázolta?

Milyen is volt Fernando a valóságban? Mindegyikünk

másnak látta, az biztos; de mindenki, aki együtt volt vele Albacetében, magával viszi a sírba nevetését vagy a biztató szavát: „fog ez menni, barátom!" A halála előtti hetekben együtt éltünk a harctéren, ugyanabban a lövészárokban. Olyannak ábrázoltam őt, amilyennek a beszélgetéseink során, az ellenséges lövészárkok elleni rohamok közepette láttam.

– Miért lett volna más? – kérdeztem.

Összeszorította a fogát. Attól féltem, összetörik a pohár a kezében. Kivettem az ujjai közül. Bocsánatkérően mosolygott.

– Szinte nem is ismertem – mondta. Úgy éreztem, mintha nem is egy halottról, hanem egy távollevőről beszélnénk, aki azonban bármely pillanatban betoppanhat közénk. – Mindig arra gondoltam, miért is nem vagyok nagyobb? És mikor elesett, tudtam, hogy egyszer én is katona leszek.

Vodkát ittunk, nem éppen kicsi poharakból. Szótlanul szívtuk a cigarettát; csak a szemében tükröződött a meghatódottsága. Aztán felállt, szélesen, esetlenül megfogta a két vállamat: – Köszönöm! A könyve . . . No, érti, mit akarok mondani!

Elment. Valósággal el kellett szakítanom tekintetemet a hátáról. Amíg a klubban az asztalnál ültem, alig mertem felnézni, attól tartva, hogy még további holtak kerülnek a szemem elé. De aztán arra gondoltam – és ez megvigasztalt –, hogy mégiscsak életre tudtam kelteni. Legalább amíg a fia él, addig.

Elutazásomig jó néhány találkozás várt még rám, amelyektől azt reméltem, hogy elősegítik dolgaim tisztázódását, és végleges elhatározásra késztetnek. Tudat alatt éreztem, hogy élni nyugodtabban élnék a Ruhr-vidéken, ám mi lesz velem ott mint íróval? Itt, ebben az eleven városban, ahol mindenki egy új világ terveit kovácsolja, megerőltetőbb és izgalmasabb lenne az élet. Hogy izgalmasabb-e? Meg sem maradhat az

ember annak, ami volt; ez tükröződnék minden leírt soromban. Így lenne.

Egyik nap a szovjet katonai igazgatás kulturális osztályának tisztje, Dimsic őrnagy kívánt velem beszélni. Közölte, hogy már lakást is szerzett nekem. Eleve számoltak volna a még meg sem érlelődött elhatározásommal?

Meg kellett jelennem a párt Központi Bizottságában is. Franz Dahlem volt akkor a párt káderosztályának vezetője. Nagyon örültem, hogy újra láthatom. Sokáig őt is mint eltűntet tartottuk számon. Ő is, mint a legtöbben azok közül, akik a szétvert spanyol hadsereg maradványaival átkeltek a Pireneusokon, a rettenetes gurs-i és Saint-Cyprien-i internáló táborba került. Mikor aztán a németek elözönlötték Franciaországot, védtelenül ki voltak szolgáltatva a Gestapo önkényének. Évekig semmi hírünk sem volt róluk. Csak az összeomlás után kerültek elő Mauthausenből, akik életben maradtak közülük.

Sokféle emberrel találkoztam a spanyol harctéren. Remek férfiakkal, akik minden balszerencse, a fájdalmas vereségek és az intrikák ellenére is állhatatosan kitartottak, és egyszerű, hétköznapi emberekkel, akik a kötelességteljesítésnek nem kevésbé ragyogó példáit adták; de árulókkal, gyengékkel és banditákkal is, mint André Marty, akiről ezt még álmunkban sem mertük volna gondolni.

Franz Dahlem azonban külön klasszist képviselt. Mélységes humánuma, megértése olyan hatással volt az emberekre, amelyhez hasonlóval azokban az években ritkán találkozhattunk.

Mikor a Központi Bizottság épülete felé tartottam, gondolatban magam előtt láttam őt, amint bőrkabátjában megy a lövészárkokon keresztül. Eszembe jutott az a nap, amikor a Hans Beimler-házban először találkoztunk, s bölcs, meleg tekintetét várakozóan rám szegezte. Négy hétig éltünk együtt a Hans Beimler-iskolában könyvek fölé görnyedve és elő-

adásokat hallgatva. Első ízben történt meg, hogy szisztematikus tanulásra voltam kényszerítve. A nyomtatott és az írott szöveg olykor bizony valami örvénylő tűzgömbbé olvadt össze a szem előtt, az ülepemre meg mintha kéreg nőtt volna. Ha rajtam áll, inkább visszamegyek a frontra, csak hogy szabaduljak ettől a megpróbáltatástól.

A hallgatók tanulmányi előmenetelét a zárómegbeszélésen ellenőrizték. Féltem tőle. Úgy éreztem, nem tudok eleget, nem voltam elég szorgalmas. A politikai meghatározások egy részében nem láttam életet, mozgást, mások pedig számomra olyan megemészthetetlennek látszottak, mint a cipőtalp.

De Franz Dahlem meleg tekintete egy csapásra könnyebbé tett mindent. Általában nemigen szeretek magamról beszélni, itt azonban az első tapogatózó szavak után kibuggyant belőlem minden. Hogy regényt akarok írni arról, amit átéltünk, végigszenvedtünk és kivívtunk. Fel kell mutatnunk Európának, az egész világnak, hogy felrázzuk őket a közönyösségükből. Kusza dolgokat mondhattam, mert most, a Központi Bizottsághoz menet, még mindig magam előtt láttam Franz Dahlem szkeptikus mosolyát. De talán mégis annak a beszélgetésnek volt az eredménye, hogy kineveztek az egyik század politikai biztosává.

Franz Dahlem íróasztala telis-tele volt iratokkal. Ő maga komoly arccal ült mögötte, de rögtön megismert és felderült az arca. Előjött az asztal mögül, és megölelt. – No, te vagy az! – mondta nevetve. – Gyere, ülj le ide. Folyton törtem a fejem, ki lehet az a Claudius, hol is találkozhattam vele! Olvastam a könyvedet. Mikor jelenik meg nálunk? Beszélek majd a Dietz Verlaggal . . . Nagyon fontos, nagyon-nagyon fontos. Most mit csinálsz? Hol bujkáltál olyan sokáig?

Boldog voltam, hogy mosolyogni látom. De nehezemre esett magamról beszélni, ezért megkérdeztem:

– Tetszett neked a regény?

– Nagyon sietve írtad – válaszolta.

Zavarba jöttem:

– Nemcsak sietve, hanem rossz körülmények között is.

– Munkás vagy – mondta megnyugtatóan –, bírnod kell a rázást! De mindenesetre jó munka!

Boldog voltam, hogy nem dicsért. Messze volt már a büszkeség fellángolása, a kritikák azóta elsárgultak. Tisztában voltam vele, mi az, ami a papírra került és mi az, ami az elképzelésemben maradt. És sokszor gyötört a kétség, hogy meg tudtam-e valósítani a szándékaimat. Volt, amit most másképpen láttam, egyik-másik figurát nem éreztem már elég élőnek és néhány jelenetet sem a teljes igazságnak.

Később megkísértett az átdolgozás gondolata – hiszen Gladkov is átírta a „Cement"-et, Fagyejev is „Az iſjú gárdá"-t. Marchwitza ösztökélt, hogy gyomláljam ki könyvemből a naturalista részeket. Sokáig rágódtam rajta, ne írjam-e át az egészet.

De valami félelemféle visszatartott tőle. Belefoghatok-e az akkori munkám korrigálásába, ha egyszer nem vagyok meggyőződve feltétlen szükségességéről?

Valószínű azonban, hogy az orosz nyelvű kiadás ügyében folytatott megbeszélésem hatására makacsoltam meg magam. 1948-ban, mikor az első német íródelegáció tagjaként Moszkvában jártam, Tamara Motilova szörnyen sürgetett, hogy tisztogassam meg munkámat a „naturalizmusoktól", különben a fordításról szó sem lehet. Nem voltam rá hajlandó. Mert amit ő el akart távolítani, az számomra a valóság elidegeníthetetlen része volt: a félelem, és ennek az emberi érzésnek a leküzdésére irányuló iszonyú erőfeszítés, a mohó életvágy, amely esetenként másutt mint a bordélyban, nem talált kielégülést, a vereségek beismerése és az elszántság, hogy éppen ez a beismerés adjon erőt a következő harchoz. Homályosan éreztem, hogy nem csupán formai kérdésekről van szó és nem is a stilisztikailag túl harsányra sike-

rült részek tompításáról vagy kigyomlálásáról. Nem voltam hajlandó sem változtatásra, sem átírásra, sem húzásra. A könyv nem jelent meg.

Franz Dahlem a maga csöndes, nyugodt modorában sok mindenről meggyőzött, amit heves vitában nem lettem volna hajlandó elfogadni. Meglepett a véleménye a könyvről: kár, hogy az egészet zárkában vagy lágerben kellett megírnom, kapcsolatok nélkül. Ezért hiányzik belőle a történeti mélység, a sok kisebb vereség és végül a véres összeomlás hátterének megvilágítása. Magamban abban a pillanatban kész voltam minden megállapítását elfogadni, de szóban nem reagáltam rájuk.

Sokat, sajnos nagyon is sokat elfelejtettem azóta a beszélgetésünkből. De örökre megmarad emlékezetemben az irántam tanúsított meleg embersége, amely bátorságot, reményt adott, és eltöltött azzal az érzéssel, hogy otthon vagyok.

A pártból történt kizáratásom ügyét, amely még mindig nyomasztóan nehezedett rám, néhány szóval intézte el. Megpróbáltam keserűség és felháborodás nélkül előadni a dolgot. A tekintete élesebb lett, majd furcsán fátyolos, aztán hosszan hallgatott. Végül halkan megszólalt: – Mindig újabb megpróbáltatások elé kerülünk, igaz?

Tétovázva, keserűség nélkül vállat vontam. Mit lehet erre válaszolni? Az a szubjektív érzés számított itt, az a mindennap jelentkező tudat, hogy oda tartozom? Még mindig égett bennem a bántalom, a bizalmatlanság, és sötét árnyként nehezedtek rám az igaztalan elutasítások. Megmondtam neki.

– De most itt vagy, igaz? – kérdezte mosolyogva. – És hogyan képzeled, mit csinálsz ezután? Gondolod, hogy odaát meg tudod teremteni a zavartalan írói munka feltételeit?

Bár játszottam a gondolattal, komolyan eddig még nem vettem számba az átköltözés lehetőségét. Most öltött csak testet, amikor ő vetette fel a kérdést. Elváltunk mégis anélkül, hogy magamban döntöttem volna.

Minket, akik Nyugaton éltünk, a háború utáni két esztendőben a legkülönfélébb híresztelésekkel árasztottak el a Szovjetunióról, a Vörös Hadseregről, a megszálló hatóságokról, a katonák és tisztek viselkedéséről a „zónában". Tisztában voltunk vele, hogy mindez egyetlen, nagyon is átlátszó célt szolgál, titokban néha mégis arra gondoltunk: valami alapjuk azért csak lehet, mindent mégsem szophattak a kisujjukból. Ellentmondásokkal terhes volt a kép, amelyet erről a hatalmas országról fényből és árnyból, féligazságokból és sok-sok hazugságból magunkban összeállítottunk. Amit az irodalom és képzőművészet alapján alakítottunk ki, az lett volna az igaz kép? Az új ember, akinek minden szennyen és szenvedésen, minden kimondhatatlan nyomorúságon át meg kellett születnie, ez az új ember tönkrement volna a háború tüzében? Nem voltunk már olyan naivak, mint ifjúkorunkban, de a nagy álmot még híven őriztük magunkban. Még mindig ott rejlett bennünk a kétségbeesett szeretet; hűvösebb, mint a kora ifjúságé, de bölcsebb és éppen ezért igazibb.

Ha Berlin utcáin szovjet tisztekkel vagy katonákkal találkoztam, lopva bámultam rájuk, mintha ezekben a munkás- és parasztarcokban találnék választ a kérdéseimre és kétségeimre, mintha ebből a válaszból tudnám kikalapálni a valóság képét.

Különösnek találtam, hogy oly sok katona és tiszt beszél németül. Ilyen gondosan, idejekorán készültek volna fel a háború utáni feladatokra? Vagy az lett volna igaz, amit szovjet részről mindig is mondtak, hogy a német kultúrának, irodalomnak és művészetnek a maguk fejlődése szempontjából is óriási jelentősége van? Hogy egyetlen más kultúra sem örvend náluk ehhez fogható elismerésnek és vonzalomnak?

Karlshorstot palánk vette körül. A katonai igazgatás irodáiba csak úgy lehetett bejutni, ha az ember előzőleg jelentkezett az őrbódénál és megkapta a propuszkot, rajta az idő-

pont feltüntetésével, amikor a körülkerített széles térségbe belépett.

A bejelentési kötelezettség nemcsak a németekre vonatkozott. Láttam egyszer, hogy egy magas rangú, erőteljes, szinte méltóságteljes tiszt bejelentés nélkül akart bemenni. Az ügyeletes őr, egy vállas parasztlegény, a tiszt mellének szegezte a géppisztolyát, és morgott valamit. A tiszt hangja élesebb lett. Talán a rangjára hivatkozott; a katona azonban hajthatatlan volt, mint a kőszikla. – Nyet . . . Propuszk . . . – váltig ezt hajtogatta. Végül a tiszt zavartan elnevette magát, minthogy az egész jelenet a szemem előtt zajlott le. Az ügyeletes őr nekem dörmögött valamit, én pedig igyekeztem, hogy mielőbb Dimsic őrnagynál legyek.

A későbbi években sokszor volt még dolgunk egymással. Első szovjetunióbeli utam az ő kezdeményezésére jött létre, az ő kíséretében, ha úgy tetszik, a védőszárnyai alatt.

De egyik találkozásunk sem volt számomra oly sorsdöntő jelentőségű, mint ez az első.

A győztessel álltam szemben, aki azonban nem éreztette, hogy győztes. Ez a kis termetű férfi intellektuális, jellegzetesen dél-európai arcával, sötét, melankolikus szemével – Leningrád hosszú ostromának hónapjai rajta hagyták a nyomukat –, keskeny metszésű kezével inkább tudósnak látszott, aki egy nem éppen kellemes munka miatt kénytelen volt átmenetileg otthagyni az intézetét. Magabiztossága ellenére is zavartnak mutatkozott, apró keze meg-megrándult, mindemellett egyszerűen, bajtársiasan viselkedett. Müncheni tartózkodásom idején összekerültem nem egy amerikai tiszttel, akik semmivel sem voltak műveletlenebbek Dimsicnél, Németországot és a német kultúrát éppoly jól ismerték, ám legtöbbjük fitogtatta győztes voltát. Emigránsok is akadtak köztük, és éppen ezek érezteték leginkább, hogy a győztes oldalán állnak, én pedig a Hitler-ellenes koalíció balszárnyának legszélén egy számukra obskurus pozíciót foglalok el. Csupán Golo Mann

volt kivétel. Benne nyoma sem volt a győztes hadsereg felfuvalkodottságának.

Néhány tapogatózó mondat után – zavarban voltam, mert úgy éreztem, hogy a nyúlprém bekecsemet mustrálja – egyenesen a tárgyra tért. – Most már nyugodt körülményekre lenne szüksége. Az írói munkához nélkülözhetetlen az életvitel bizonyos állandósága, a jó anyagi megalapozottság.

Erősen irodalmi, idegenszerű németet beszélt, és bár filigrán ujjaival idegesen kapkodott, mégis nyugodt benyomást keltett.

– Miből él majd, ha nem tud többet publikálni? – kérdezte.

Mit tudtam én! Talán nem foglalkoztam már én is a gondolattal, hogy fölveszem újra a vakolókanalat és beállok egy építkezéshez? Néhány hónapra most biztosítva volt a mindennapi kenyér és vaj, minthogy az Aufbau Verlagtól nagyobb összegű előleget vettem fel. De mint kőműves nem keresek-e többet a mindennapi kenyérnél és vajnál? Ám nem mondtam ki, amit magamban gondoltam. Zavarba hozott, hogy ő is az esetleges átköltözésre célzott.

– Most visszamegy? – kérdezte. Igenlő válaszom után még hozzátette: – Ha a határátlépésben segítségére lehetek . . .

Kétségek, megfontolások és az elhatározások bizonytalanul kirajzolódó lehetőségei közt hányódva távoztam. Annyi bizonyos volt, hogy a másik zónában sohasem tudok szilárd alapot teremteni magamnak, sohasem lesz elegendő időm és nyugalmam, hogy ismereteim hiányosságait valaha is pótoljam. Ami pedig az ifjúságomat illeti, azt sem találtam meg. Minden szentimentalizmus nélkül meg kellett állapítanom, hogy a Ruhr menti város, gyermekéveim városa, már nem otthonom többé.

Anélkül hogy aznap ott, Karlshorstban, tudatossá vált volna, megért bennem az elhatározás az átköltözésre.

A múlt

Dél felé vándoroltunk az országban. Engem a félelem űzött, hogy a szüleim előbb-utóbb rájönnek a gazságaimra, a kerékpár, a gitár és az öltöny elkótyavetyélésére, és a rendőrség már a sarkunkban is van. Rudi emiatt dühös volt rám. Néha lestoppolt egy-egy autót az úton, jó darabokat így utaztunk. Ilyenkor kissé megkönnyebbültem, mert reméltem, hogy hamarosan túlleszünk a határon. Az egyik délnémet kisvárosban megálltunk a hentesüzlet előtt. Volt ugyan a zsebünkben még némi pénz, de azért már koldulnunk is kellett. Iszonyúan szégyelltem magam.

– Nem érdekes – mordult rám Rudi –, hogy ma vagy holnap kezdjük. Minél előbb, annál jobb. Egyszerűen gyáva vagy, ennyi az egész!

Az emberek ránk se hederítettek. A kisvárosokban is megszokták már a nyomort. Ezer és ezer fiatal és korosabb férfi járta az országutakat borotválatlanul és mocskosan, üres pénztárcával, a munkához jutás minden reménye nélkül. Közeledett a tél, már jelezték a hajnali fagyok. Mi Svájcon át Dél-Franciaországba igyekeztünk, onnan Spanyolországba. És aztán? Akárhogy is, a napsütötte Dél, amely nem ismeri a telet – és elképzeléseink szerint szőlőben meg narancsban bővelkedik –, paradicsomként vonzott minket.

– Gyerünk – lökdösött Rudi a boltajtóhoz. – A koldulás

doktori címmel járó tudomány. És mindenki magáról gondoskodik. Amit én kunyerálok össze, az az enyém!

Belökött az üzletbe, becsukta mögöttünk az ajtót, és mikor megláttam az arcát, elfogott a rémület: az alázat, a szolgalelkűség fölvett maszkja alól hidegen, fenyegetően villogott elő a szeme. – Tessék szíves lenni... – dadogtam kétségbeesetten és szégyenkezve, és elővettem a pénztárcámat. Rudi kikapta a kezemből, és zsebre vágta. A hentesasszony dühödt pillantására végigfutott hátamon a hideg. Még a mienknél is gondterheltebbnek látszott az arca. Vonásain keserűség és ridegség ült.

– Tetszik tudni, nagyságos asszonyom – kezdte el Rudi, és bizalmasan áthajolt a pulton –, vándorúton vagyunk. Ezt a szerencsétlent ma reggel szedtem fel... – Suttogva beszélt, de azért megértettem. – Úgy éljek, hajszálon múlott, hogy öngyilkos nem lett... Tessék elképzelni... Ilyen fiatalember, itt, Németországban, hát nem rémes?... Iparosnál tanult mesterséget, és mert szülőkkel már nem rendelkezik – szóról szóra így mondta: „nem rendelkezik" –, amikor felszabadult, a vén salabakter kidobta az utcára. Tetszik tudni, miért? Merthogy állítólag elcsábította volna a lányát! Pedig igazából azért, mert nem volt munka. Erre a szerencsétlen a vízbe akart ugrani. Akkor azt mondtam neki: „Ide figyelj, komám, vannak még jó emberek, hála Istennek, vannak még jó emberek a földön, te pedig ezentúl velem maradsz. Majd én vigyázok rád." – Drága nagyságos asszonyom... Ha csak valami keveset!...

Nem voltam benne egészen biztos, hogy Rudi ezzel a szónoklattal kiérdemelte-e a doktori címet.

– Tudom én... – szólalt meg az asszony mogorván –, nagyon jól tudom... Nehéz az élet. Nincs nap, hogy ne lennének, akik felakasztják magukat, vízbe ugranak vagy mérget vesznek be. De kinek baj ez? Marad elég ember, úgy látszik. És ha mindenkin segíteni akarnánk... – Rudi sze-

retett volna mondani valamit, de nem jutott szóhoz. Én már régen szedtem volna a sátorfát, de mintha gyökeret vert volna a lábam. – Csend! – parancsolta az asszony –, ne okoskodjon. Jobban tudom én magánál, mi a nyomor, maga tekergő. Olyan, mint egy járvány, csak nincs ellene védőoltás. Egymás után dobják az embereket az utcára, mint a rossz cipőt. Én is tudom. És akkor idejön maga a meséjével, öngyilkosságról meg csábításról. Menjen valamelyik jótékonysági intézményhez, azokkal még elhitetheti, de velem ugyan nem! . . . Itt állok egész nap tétlenül a pult mögött, és várom a végrehajtót . . .

Úgy tett, mintha lihegne a felindultságtól, pedig uralkodott magán, amíg beszélt. Rudi fekete cigányképén ugyanaz a rideg könyörtelenség tükröződött, mint az övén. Furcsa módon hasonlítottak egymáshoz, pedig a nő szőke volt és ápolt.

Aztán a köténye alól, a szoknyája zsebéből elővett egy ócska pénztárcát, néhány pfenniget kotort elő belőle, majd így folytatta:

– Látja, itt van minden napra tizenöt pfennigem . . . Minden reggel beleteszek tizenöt pfenniget. Ha jön valaki, olyan mint maga, kap egy pfenniget, míg a készlet tart. Szerencséje van – mondta hirtelen mosolyogva. De ezt a görcsös mosolyt még rosszabb volt látni, mint a mogorva arcát. – Kora reggel jöttek, mindegyikük kap egy-egy pfenniget. Aki későn jön . . . – Majd gorombán ránk kiáltott: – De most aztán tűnjenek el, egy-kettő!

Kiszaladtunk, és siettünk végig az utcán, mintha kergetnének.

– Bestia . . . micsoda egy bestia . . . – lihegte Rudi mérgében. Mikor valamelyest megnyugodtunk, az arcomba vágta a pénztárcámat. Egy idő múltán azonban már nevetve mondta: – De ravasz bestia . . . No, most láthatod, hogy meg kell gürcölni két pfennigért az ilyen építkezésen!

Egész álló nap koldulva mentünk tovább, és ez így folyta-

tódott mindaddig, amíg Németországban voltunk. A segédvizsgát ebben a szakmában nem tettem le. Egy-egy nap jó ha tíz pfenniget összeszedtünk, ennél többet ritkán.

A tél egyre inkább fenyegetett. Sietnünk kellett, ha nem akartunk megfagyni a hóban. Mikor ködös estéken dideregve szimatoltuk a mások jóllakottságát és a kutyák ugatását hallgattuk az udvarokban, bizony sokszor könnyek szöktek a szemembe a honvágytól.

Útszéli árkokban meg pajtákban már nem tudtunk éjszakázni. Rendszerint az üdvhadsereg által fenntartott valamelyik „vándorlegény-szálláson" ütöttünk tanyát. A testekre száradt nedves ruhák bűze, a savanykás izzadtságszag, a dohányfüst és a mosdatlan testek fojtó kigőzölgése nehézzé tette a levegőt ezekben a helyiségekben.

Borostás arcok, gyulladásos szemek – mintha verekedésben szerezték volna a véraláfutást –, bozontos fejek, piszkos kezek . . .

Az ajtónál, az üvegezett portásfülke mellett, idősebb férfi fogadott minket, erős fényű zseblámpával a kezében. Gondozatlan, bozontos bajsza a szájára csüngött. Ha nem lett volna a tekintetében valami furcsa révedezés és nem hordta volna az üdvhadsereg egyenruháját, nyugodt lélekkel csavargónak néztük volna őt is.

Aki be akart jutni a szállásra, annak előbb le kellett tolnia a nadrágját és felemelnie az ingét, ha egyáltalán volt inge. A portás a lámpával közelről rávilágított az ember szőrzetére, be a hónaljába, hogy az erős fény melegétől a lapostetvek mocorogni kezdjenek. Akinek lapostetve volt, azt vagy kidobták, vagy a ruhája a fertőtlenítőbe vándorolt, ő maga pedig a szőrtelenítőbe.

Aki átesett a vizsgán, mehetett a pénztárhoz. Egy borostás képű öregember – egymás közt később „Császár"-nak hívtuk – a pénztár mellett a pfennigeket számlálgatta szurtos jobb kezében.

– Mit gondol? – förmedt rá az üdvhadsereg-huszár. – Hetvenöt pfennig egy éjszakára, se több, se kevesebb. Nem vagyunk jótékonysági intézmény! Kifelé!

Az öreg gyámoltalanul nézett körül. Már-már nyúltam a zsebembe, hogy adjak neki egy ötvenest, de mielőtt a markába nyomhattam volna, Rudi a fülembe sziszegte: – Elment az eszed? Ez az öreg trükkje! Több a pénze, mint kettőnknek együtt!

Lapostetűnk nem volt, s a pénzünkből futotta az éjszakára. Asztalhoz ültünk, ahol éppen fiatalemberek kártyáztak. Úgy elmerültek a játékban, hogy minket szinte észre sem vettek. Láttam, amint az öreg „Császár", akinek pénzt akartam adni, az üvegfülke előtt egy sarokba oson, a zsebéből előguberál egy mocskos rongyot, visszamegy a pénztárhoz és fizet. Mondott is valamit, de nem értettem. Átvette az ágyutalványt, és roggyant térddel a terem egyik sarkába csoszogott. Kabátja zsebéből kenyérhéjakat kotort elő, egy papírcsomagból dirib-darab felvágottakat, és falni kezdett, mint egy patkány. Mikor megette, a tenyerével végigtörölte az arcát, mintha valami fátyolt akarna eltávolítani a szeme elől, majd lassan elbóbiskolt.

Az asztalnál az egyik játékos, egy sápadt, kiélt arcú, meredt tekintetű fiú, hirtelen lecsapta a lapjait.

– Egy pfennigem sincs már – mondta.

A többiek dühösen néztek rá, egyikük gúnyosan felnevetett. Vitatkozni kezdtek. Féltem, verekedés lesz belőle.

– Van még egy jó inged – mondta egyikük; nemigen lehetett idősebb, mint a vesztes. – Adok érte kilenc pfenniget.

Miért kilencet, miért nem tízet? – gondoltam magamban.

– Ezt még hazulról hoztam . . . – mondta a fiú fejét csóválva. – És ha már ingem sincs . . .

Fölkelt, és elment. Körülnéztem. Reményvesztett, elkeseredett arcok, fiatalok és öregek rajzolódtak ki a tompa fényben. A falak fakultak és mocskosak voltak. Nem sok idő telt el, s

az asztalnál megint ott állt az iménti fiatalember. Félrelökte azt, aki a helyére ült, s így szólt:

– Gyerünk, ide a pénzt. Játszom . . . Adj tíz pfenniget az ingért. Még majdnem új!

– Vesd le!

Ott állt előttünk a fiú, csupasz, girhes mellével. Odadobta az ingét a másiknak, és átvette a tíz pfenniget. A vevő alaposan megnézte a hónaljrészt. Nem volt benne lapostetű. A fiú ismét felöltötte a zakóját, kendőt kötött a nyaka köré, és leült. – Holnap kunyerálok egyet valamelyik paptól. Ha a gazdasszonynak megmutatom a csupasz mellemet . . .

– Talán még egyebet is kapsz tőle, mint egy inget – tréfálkozott az egyik.

Elmerültek újra a játékban. Durva szavak röpködtek ideoda.

A fiatalember a tíz pfenniget is egykettőre elvesztette. De mintha nem is érdekelte volna különösebben a dolog.

A menhely bejáratánál, az üvegkalitka előtt két nyeszlett, sápadt lány jelent meg, egyenruhában. Kezükben imakönyv, a vállukra akasztva gitár. Mögöttük egy férfi lépett be, ugyancsak az üdvhadsereg egyenruhájában. Igyekezett alázatos képet vágni; a szeme hamuszínű volt.

Bejöttek a terembe. A lányok cédulákat osztogattak az üdvhadseregdalok szövegével. Az alázatos képű férfiú a plafonra szegezte a szemeit, s a lábujja hegyén rugózta magát, mint a gyorsfutók a start előtt. A lányok vékony cérnahangon énekelni kezdtek. Néhány csavargó lehunyt szemmel belebelebrummogott.

A játékosok nem zavartatták magukat. Lármájukat azonban mégiscsak túlénekelték a nyivákoló leányhangok. A startra kész gyorsfutó a lányok és néhány csavargó által alkotott kör közepébe állt. Imádkozni kezdett elmerülten, de érthetetlenül. A lányok vehemensebben pengették a gitárt. A prédikátor hirtelen az asztalhoz lépett.

– Nem megmondta Krisztus urunk – kiáltott fel –, hogy jöjjetek hozzám mindannyian, akik megfáradtatok és megterheltettetek, és én megnyugtatlak titeket? – Rázta a két karját, mintha görcs állt volna beléjük, és mintha valamenynyiüket erőnek erejével Istenhez akarna fölemelni. – És nem olyan nagy-e az ő szíve, mint a Föld kereksége, és nem oly szelíd-e, mint a suttogó tavaszi fuvallat, és nem oly erős-e, mint a tengerek vihara? Az ő szíve minden emberért dobog, ám a megfáradtak és megterheltekért különös szeretettel. – Egy öregemberre mutatott a szomszéd asztalnál, aki eddig lehunyt szemmel ült, de most egyszerre felriadt. – Én?... én nem koldultam! – dadogta.

Azt hitte szegény, hogy razziába került? Néhányan nevettek, de elcsöndesedtek, mikor a prédikátor szigorúan nézett rájuk.

A kártyások letették a lapot, mintha valami érdekesebb látványosság ígérkezne. Az öreg csavargó, a „Császár", aki előbb a pénztárost néhány pfenniggel be akarta csapni, hirtelen felállt, és bizonytalan léptekkel a prédikátor felé indult.

– Ó, Isten báránya, te, az Úrnak juha – ujjongott amaz, két kezét az öreg felé nyújtva. – Jer karjaimba, az Üdvözítő karjaiba. A világ minden bűnével lehetsz terhelt, ám ő magához emel, megbocsát neked, és kebelén nyughelyet lelsz.

A csavargóhoz lépett, kézen fogta, és bár az ellenkezett, a lányokhoz vezette. Azok pengetni kezdték a gitárjukat, és fátyolos hangon rázendítettek. A „Császár" levette a fejéről zsíros kalapját, és ujjaival beletúrt gyér hajába. Olyan zavartan és gyámoltalanul állt közöttük, mint maga a megtestesült nyomorúság.

A prédikátor a földre vetette magát, összetett kezét a magasba emelte, és üvöltött, mint a fába szorult féreg. A szurtos öregember meg csinálta utána.

– Valld meg bűneidet az Úr színe előtt! – nógatta őt a

prédikátor –, tégy vallomást, és az Úr megbocsátja a te bűneidet!

Hátborzongató színjáték volt.

– Én szegény bűnös . . . – dünnyögte az öreg a bajsza alatt. Barázdált, cserzett arca úgy eltorzult, mintha ütötték volna.

A fiatalember, aki az utolsó ingét játszotta el, hirtelen, mintha puskából lőtték volna ki, az öreg mellett termett. Tördelni kezdte a kezét, arca a tehetetlen kétségbeeséstől egészen elváltozott. – Adják vissza a lelki nyugalmamat . . . – nyögte. – Vallomást akarok tenni . . . megtisztulni . . .

– Ó, Uram – ujjongott ismét a prédikátor –, csatát nyertünk. Nyissad meg a nyomorultak szívét, oldd meg bűnös nyelvüket . . . hadd kiálthassanak hozzád!

– Megloptam az anyámat – zokogta az ingnélküli fiú. Igazi könnyek gördültek végig az arcán, a szája felé. – Apám egész keresetét elloptam . . .

– Az alkohol ördögének rabja lettem – rikácsolta mellette az öreg. A prédikátor valósággal kivirult, mintha a lelke ezekből a vallomásokból táplálkozott volna.

Az asztalok körül a csavargók színháznak vették az egészet. Pisszegtek, egymás hátára veregettek, a távolabb ülők pedig csendre intették őket, nehogy elmulasszanak valamit a színjátékból.

A lányok megint belekezdtek az éneklésbe, a prédikátor csatlakozott hozzájuk, és az öregember is velük brummogott. A fiú hangja harsogott, mint a bádogtrombitáé. Mikor befejezték, fölkerekedtek és távoztak: elöl a lányok, a prédikátor pedig a két megtért bűnös mögött. A beállt csendet a szomszéd asztalnál ülők egyikének hangja törte meg. – Most leesik nekik egy adag kolbász!

Csak úgy áradt belőle az irigység.

Éjszaka álmatlanul kínlódva a mennyezetre bámultam. Lábam az előző napok menetelésének ütemére rángatózott. Dagadó kebellel indultam útnak otthonról, de a torkomat

azért szorongatta valami. És még most, hetekkel utóbb is, az emlékezet sűrű ködén át elhatolt hozzám a búcsú napjának tompított zaja: a villamosok csörömpölése, a léptek koppanása a kövezeten és a korai járókelők jó reggeltje; vittem magammal az úton, hegyeken, völgyeken, falvakon és városokon át, mindenütt, miközben kinyújtott tenyérrel vártam a könyöradományokat.

Alig emlékszem már az utunkra Svájcon át, azt sem tudom, hogyan kerültünk át Franciaországba, autóstoppal-e vagy vonattal, de 1929 őszén valahogy mégis eljutottunk Marseille-be.

Látom magunkat, amint egy nagyon magas lépcső tetején ülünk és lenézünk a tengerig húzódó, fákkal szegélyezett széles, forgalmas útra. Marseille! A Cannebière! Feltört lábbal, kiéhezetten, borostás arccal, rongyos ingben és nadrágban baktattunk végig ezen az úton, le a kikötőbe.

Szűk kis utcák, mindenütt piszok és sok ember, gyanakvó képű férfiak és nők.

Ócska, omló vakolatú házak, alacsony, keskeny ablakaikban félmeztelen nőszemélyek mutogatták magukat. Integettek és hívtak minket, és bár nem értettük, mit mondanak, tisztában voltunk a szándékukkal. Kihívó válaszainkat éppoly kevéssé érthették, de éppoly jól sejtették, hogy mit jelent, mert az éjjeliedény tartalmának kilöttyentésével reagáltak rájuk.

Avas olajszagú kis lebujban apró rántott halat ettünk. Mikor megpróbáltunk lealkudni valamit az árából, fizetés nélkül kidobtak minket.

– Dél-Amerikában, az őserdőben nem fog minket kidobni senki – dörmögött Rudi haragosan.

– Persze, majd ha az őserdőben leszünk – válaszoltam. De vajon hittük-e még akkor igazán, hogy átkelünk valaha is az óceánon?

Az egész város kőből volt, és mintha kőből lettek volna

maguk az emberek is. A pályaudvarnál egy térkép szerint tájékozódtunk, és még aznap este elindultunk kifelé a városból. Egy vasútvonal mentén kutyagoltunk nyugatnak, a Pireneusok felé.

Késő éjjel egy faluba értünk. A szél a tenger felől a só és a halak éles illatát hozta. Kihaltnak látszott a falu, sehol egy ember vagy állat. Az istállókban semmi fény, semmi vödörcsörömpölés. A termést már betakarították. Az egyik ház ablaka vörösen fénylett, a kéményből felszálló füst otthonias meleget ígért. A mezőket már novemberi dér lepte. Ideje volt eljutni Spanyolországba, a napfény, a bőven termő kertek honába.

A kapuhoz indultunk, hogy éjjeli szállást kérjünk.

– Úgysem tudjuk megértetni magunkat! – mondta Rudi izgatottan, de azért ment egyenesen a kapu felé.

– Menjünk tovább! – kérleltem.

Soha életemben nem éreztem magam ilyen elhagyatottnak, még otthon, a konyhában sem, a szent család képe alatt.

Rudi úgy kopogtatta meg a kaput, mintha valami erődbe akarna bejutni. A kutya bősz ugatásba kezdett, s társai a többi udvarban kórusban feleltek rá. A kapu kinyílt. Szakállas férfi állt előttünk, vakkantott valamit, akárcsak a kutyája, és az orrunkra vágta a kaput.

Caplattunk tovább. Egyik-másik házból világosság szűrődött ki. Rudi fölszedett néhány szalmaszálat az útról. – Csak az volt a baj, hogy nem értett minket – mondta biztatásul.

Ment a következő kapuhoz. Tétovázva követtem. Borzas hajú, kövér, jól megtermett asszonyság nyitott kaput. Az arcát alig lehetett látni. Rudi a szalmaszálakat a füléhez tartotta, és egyre ezt hajtogatta: coucher ... dormir ... (lefeküdni ... aludni ...)

Az asszony pontosan úgy csapta be a kaput, mint előtte a szakállas férfi.

Nincs szörnyűbb elhagyatottság annál, mint amikor a kívül álló orra előtt becsapják a kaput!

Nem tudom már, aznap este történt-e vagy másnap, hogy egy tanyához értünk. Fény nem látszott már semmi. Learatott mezőkön, embermagasságú szőlőtőkék között botorkáltunk odáig. Átugrottunk a kerítésen, pedig akkora nyílások voltak rajta, hogy azokon is befértünk volna. Az udvaron jókora szénaboglya állt; különb éjjeli szállást kívánni sem lehetett. Belebújtunk. A fák kopasz ágai közt és még a szénában is ott zizegett a szél.

Hajnaltájt arra ébredtem, hogy egy hatalmas fekete kutya áll előttem és bőszen ugat. Félelmemben a szénába fúrtam a fejem, és még lélegezni is alig mertem. Az udvar felől a köveken nehéz léptek koppanását hallottam, majd a kutya fájdalmas vonítását, mintha belerúgtak volna. Egy hang kiáltott ránk, mély férfihang. Igyekeztünk még jobban elbújni a szalmában. De egy újabb kiáltásra óvatosan kidugtam a fejem, és egy magas férfit láttam, amint érdeklődve hajol fölénk. Pirospozsgás, borotválatlan arca és jóságos szeme volt, szája körül az agyafúrtságnak és melankóliának azzal a különös vonásával, amely az egyedül élő emberek sajátja. Elmosolyodott. Mondott megint valamit, és amikor arra sem válaszoltunk, megfogott és kihúzott a szénából.

– Gyertek – mondta németül, mikor Rudi is kikászálódott. Elképedve követtük. – Ne féljetek! – szólalt meg ismét a küszöbön.

A szobában, a nagy nyitott kandallóban tűz pislákolt. A gazda megfújta a parazsat, venyigét dobott rá, mi pedig a meggémberedett kezünket melengettük. Szótlanul vizeskannát akasztott a tűz fölé, és a lángokat bőrfújtatóval élesztette.

– Mindjárt kaptok kávét! – dörmögte barátságosan.

A füst sötétre marta az avítt falakat, a néhány hokedlit, az otromba asztalt és a hatalmas, ferde szekrényt. A sarkokban

pókhálók függtek, az ablaktáblákat vastag porréteg fedte. Látszott, hogy nincs asszony a háznál.

– Tej nincs itthon – mondta a gazda. Érezni lehetett rajta, hogy jó ideje nemigen beszélt németül. A meglepetéstől még mindig szótlanul ültünk.

Becammogott a kutya. Megszaglászott, aztán a fejét a térdemre tette. Bozontos, meleg szőre volt. – Megbarátkozott – mondta mosolyogva a gazda, és az orra tövétől a szeme sarkáig apró ráncok barázdálták az arcát. Nagy darab, nehézkes férfi volt, mégis valahogy finoman mozgott. Nyugalma, a kávészemek ropogása a darálóban, a tűz melege és a lassan felszálló füst minket is megnyugtatott.

Poharakat vett elő az ócska szekrényből, egy piszkos kendővel megtörölgette őket, és letette elénk. A szekrényben katonazubbony, katonasapka és néhány szál kolbász lógott, lent pedig teli és üres borospalackok álltak.

Kávét töltött a poharakba, majd megkérdezte: – Honnan jöttök?

Elmondtuk neki, és amíg hallgatta, kolbászt meg kenyeret szelt. Mikor kiittuk a kávét, bort töltött a poharakba. Ő maga egy jókora vizespohárból pálinkát ivott. Nem mertük megkérdezni, hogy kicsoda: német vagy francia? Vagy svájci? Leült mellénk a tűzhöz; a kutya is helyet változtatott, és most az ő térdére hajtotta a fejét. Arca a szomorú gondolatok és a hosszú magányban megedzett melankólia visszfényét tükrözte.

Végül mégiscsak megkérdeztem:

– Régen él itt?

– Mikor megjöttem Afrikából . . . – kezdte, de aztán elhallgatott. Tekintete a szekrényben függő zubbonyra siklott, a katonasapkára. Keze görcsösen belemarkolt a kutya szőrébe, úgyhogy az felvonított. – Régen élek itt – válaszolta olyan hangon, ami minden további kérdezősködésnek véget vetett.

– Milyen most az élet Németországban? – kérdezte, és úgy nézett ránk, mint aki szomjas. Nyugodtan hallgatta a beszámolónkat. Néha úgy látszott, mintha meglepetten vagy értetlenül csóválni akarná a fejét.

– Maga német? – kérdezte végül Rudi.

– Már nem – válaszolta.

A poharába bámult, megint teletöltötte, keze fejével néhányszor végigsimította dohánylétől sárgult bajuszát, majd szinte kétségbeesetten, egyetlen hajtással magába öntötte a pálinkát. Odvas fogai beleékelődtek vértelen, repedezett, varas ajkaiba.

Felkelt a nap. Ferde sugaraiban porszemek táncoltak. Néhány fáradt légy szálldosott a napfényben.

Mikor mindent megittunk és minden kenyeret fölettünk, ami a lakásban található volt, és sem dohányt, sem cigarettát nem lehetett többet felkutatni, végigheveredtünk a kandalló előtt a padlón. A parázsló tűz fényénél elaludtunk. Mire fölébredtünk, már megint volt otthon kenyér és kolbász, meg bor és pálinka is. Három napot töltöttünk együtt a gazdával és a kutyájával. Lábunkon begyógyultak a hólyagok, és az emberi melegség iránti éhségünk is csillapult.

Úgy mentünk el, hogy nem tudtuk, ki a vendéglátónk. Csak sejtettük, hogy egykori idegenlégiós. Kezet fogott velünk, és halkan csak ennyit mondott: – Ha egyszer megint erre jártok . . . itt megalhattok mindig!

A gyógyító hatás nem tartott sokáig se a lábunkat, se a szívünket tekintve. Szakadó esőben, elárasztott földeken, dülőutakon, bokáig érő sárban vándoroltunk napokig, míg egyik este elértünk egy csatornához, amely egy város – Narbonne – főteréhez vezetett. Egyetlen árva lámpa égett, egyébként halotti csend volt.

Megkerestük a rendőrséget. Kövér, vörös képű rendőr fogadott bennünket. Úggyel-bajjal megmagyaráztuk, hogy mit szeretnénk: éjszakára szállást és meleg ételt. Bőrig vol-

tunk ázva, ruhánkból a padlóra csurgott a víz. Morgott valamit, az asztalon át két letépett papírcédulát nyújtott felénk, s az egyiknél fejét a kezére hajtva azt mondta: dormir . . . (aludni . . .) a másiknál: manger . . . manger . . . (enni . . . enni . . .). Úgy tett, mintha borjúcombot rágna, és nagyot nyelt hozzá.

Már besötétedett. A téren és a szomszédos utcában a járókelők orra alá tartottuk a cédulákat. Legtöbben riadtan néztek ránk az esernyőjük alól, és sietve továbbálltak, mintha űznék őket. Káromkodva bolyongtunk az utcákon. Egy sötét, ócska házban végre megtaláltuk a keresett menhelyet. Félénk kopogtatásunkra csoszogó, erőtlen léptek közeledését hallottuk.

Sovány, púpos emberke nyitott kaput, kezében istállólámpával. Ijesztően csúf jelenség volt: nagy, vastag orr, otromba ajkak, furcsán hunyorgó, mégis nagy, kidülledt szemek, az ujjai pedig mint a madárkarmok.

Mérgesen kikapta a kezünkből a cédulákat, és rekedt hangon magyarázott valamit. Aztán megfordult, és bement a házba. Követtük. Kinyitott egy ajtót, és mikor betessékelt minket a szobába, áporodott, dohos bűz ütötte meg az orrunkat.

Egyedül maradtunk a helyiségben, amely napközben étkezőül szolgálhatott. – A cédula aljára az volt írva: l'agent* – súgta Rudi a félelmetes csöndben.

Alig mertünk lélegzetet venni. A falon fénykép függött. Félkörben férfiak álltak, ugyanolyan egyenruhában, amilyet a korábbi vendéglátónk szekrényében is láttunk.

– Idegenlégió – suttogta Rudi. Valami neszezés hallatszott a házban, nagyon-nagyon messziről egy női hang, de a csöndet nem tudta elűzni semmi. Még egymásra sem mertünk

* Franciául rendőrt jelent, de az agent szó jelentése a németben: ügynök, kém.

nézni, attól tartva, hogy a magunk félelmét vesszük észre a másik szemében.

– Be akarnak húzni a csőbe – szólalt meg Rudi gondterhelten. – Nem aláírni semmit, egy betűt sem!

A púpos behozta a vacsorát; valami híg levest meg kenyeret. Ide-oda csoszogott, és mikor nem volt a szobában, akkor is úgy éreztük, mintha láthatatlan szemek figyelnének.

Mikor a leves utolsó cseppjét is kikanalaztuk és a púpos sem volt a szobában, vállunkra kaptuk a hátizsákot, lábujjhegyen az ajtóhoz osontunk, majd a folyosón át ki a sötét utcára. Esett még mindig. Saját lépteink kongását hallottuk a kövezeten, és szedtük a lábunkat, mintha a tatár kergetne. A csatorna mentén elértük a Pireneusokba vezető vasútvonalat. Egész éjszaka a talpfákon lépkedtünk botladozva.

Hetekkel utóbb Narbonne ódon városában kaptam munkát, de azt az ócska házat nem találtam többé. Most már nyugodtabb állapotban, minden elképzelt vagy indokolt félelemtől menten, néhányszor érdeklődtem felőle a kövér rendőrnél. Mosolyogva próbálta megmagyarázni, hogy ilyen ház és ilyen púpos öregember nincs és nem is volt soha. Álmodtuk az egészet!

. . . Dél volt, mire a spanyol határhoz értünk és felmutattuk az útlevelünket. Az egyik határőr, egy jókedvű fiatal legény, megtapogatta a karomat, és nagyot kiáltott: – Schmeling! Te, Schmeling!

Max Schmeling ökölvívó akkoriban ért el pályájának csúcsára. Az öklével szerzett dicsőséget Németországnak. A határőr bokszoló alapállásban, fölemelt öklökkel táncolt előttem.

– Bokszolj vele! – biztatott Rudi. – Akkor talán nem kérik a pénzt!

Spanyolországba ugyanis csak bizonyos pénzösszeg felmutatásával lehetett beutazni. De nekünk egy vasunk sem volt.

Én is alapállásba helyezkedtem, és a többiek üdvrivalgása közepette ugyanúgy körültáncoltam a határőrt, mint ő engem. De még mielőtt észbe kaphattam volna, úgy elintézett, hogy megeredt az orrom vére és az egyik szemem bedagadt. Rudi gúnyosan vihogott.

A határőrök borsólevest tettek elénk meg piros paprikáskolbászt, sok hagymával és paradicsommal. Pénzről nem esett szó. Még akkor is rajtunk nevettek, mikor már elindultunk az ország belseje felé. Egy enyhe emelkedőnél felugrottunk az éppen arra haladó tehervonatra, így jutottunk el Tarragonába. Egész úton jókedvűen énekeltünk a sivító szélben. A teherpályaudvaron egy vasutas észrevett minket, amint a sínek közt kifelé igyekszünk. Barátságosan ránk nevetett, de aztán úgy tett, ahogy a kóbor kutyát kergeti odébb az ember. Másnap fellopakodtunk a gyorsvonatra. Az utasok – kispolgárok, gazdag parasztok és mások – egymás után szálltak le. Jött a kalauz, kérte a jegyeket, és mi az üres pénztárcánkat mutattuk neki. A legközelebbi állomáson, ahol a mozdony vizet vett fel, minden különösebb teketória nélkül leszállított minket. Már-már börtönzárkában éreztük magunkat, de a kutya sem törődött velünk. Kenyeret és bort koldultunk, pedig inkább szomjaztunk a vízre. A tüzes bor forradalmat csinált a beleinkben, de bátorságot is adott. Estig az olajfás kertekben várakoztunk, akkor megint sikerült elkapnunk egy gyorsvonatot, amivel továbbutaztunk. Másnap reggel poros síkságon találtuk magunkat, szürke fák közt; megint leszállított bennünket a kalauz. A pályaudvaron a rendőr ellenőrizte az útlevelünket, aztán elkergetett.

Egy falusi butikban, olyan házak között, amelyeken egyáltalán nem volt ablak, megpróbáltunk koldulni. Tányérkán sültet tettek elénk meg egy üveg bort, de kenyeret nem. Szalmakalapos férfiak álltak körül minket, és úgy bámultak ránk, mintha a Holdból jöttünk volna. A nagy csodálkozástól szinte még a szemük is kidülledt. Valaki megkötött egy

szamarat a bódé előtt, és mikor az ordítani kezdett, mindenfelől szamárbőgés hallatszott. Mintha az egész falu csak szamarakból, falakból, hepehupás utcácskákból és néhány férfiemberből állt volna. Egyetlen szó volt, amit a beszédükből megértettünk: Alemánes! (Németek!)

A bor levett a lábunkról. Minthogy a magunk erejéből már kimenni se tudtunk volna, kivonszoltak minket a bodegából, és lefektettek egy fal tövében az árnyékba. A forró ködön át láttam, hogy kutyák sündörögnek hozzánk, megszaglásznak. De az ő tetszésüket sem nyerhette meg a szagunk, mert egyet-kettőt vakkantva továbbszaladtak. Aludtunk estig. Mikor felébredtünk, kenyeret és egy kis hordó bort találtunk magunk mellett. – Még vizük sincs, olyan szegények ezek! – állapította meg Rudi . . .

Az esti szürkületben kisétáltunk a faluból a mezőre. A tőkéket már leszüretelték, csak imitt-amott találtunk sötétvörös malagaszemeket. Addig szedtük, szedegettük, mígnem úgy feszült a hasunk, mint a dob.

Egyre szemtelenebbül és egyre akadálytalanabbul utazgattunk; tehervagonokban is meg gyorsvonattal is. Állomások futottak el mellettünk, amelyeknek még a nevét sem hallottuk soha. Ha egy-egy kisvárosban vagy a földek közt megbúvó magányos állomáson a vasúti térképen kerestük a helység nevét, nem találtuk. Ceutába szerettünk volna utazni, és Albacetében kötöttünk ki. Ki sejthette volna akkor, hogy ebben a városban veszek majd életemben először fegyvert a kezembe, háztetőkről fogok lövöldözni és kopár kaszárnyaudvarokban gyakorlatozni! Elhagytuk a várost, istállókban és kunyhókban éjszakáztunk, amelyeknek csak kúp alakú teteje állt ki a földből. Vonatra szálltunk; azt hittük, Madridba megyünk, és napok múlva megérkeztünk Barcelonába. Napokon, éjszakákon át egy teherszerelvény fékezőfülkéjében utaztunk étlen-szomjan, s már annyi erőnk sem volt, hogy leszálljunk; ha erőnek erejével nem rángattak vol-

na ki és nem adnak enni, azt hiszem, még ma is ott utaznánk.

Akkor volt Barcelonában a világkiállítás. Kereskedők, jómódú látogatók sereglettek ide a világ minden sarkából, de sokan csavargók és fiatal munkanélküliek is. És csalókának bizonyult a remény, hogy a kiállításon, a Ramblán vagy a kikötőben néhány hónapra nyugodt munkát, terített asztalt és vetett ágyat lehessen találni.

A sok csavargó napközben a kikötői lebujokban verődött össze, éjszakára az obskurus menhelyeken, a több órás délutáni szieszta azonban a Ramblán. Címeket cseréltek, ahol valami munkát, néhány fillért vagy egy karaj kenyeret lehetett kapni. Nincs egész Európában még egy olyan gyalázatos város, mesélték, mint ez itt Katalóniában. Hogy miből tartották fenn magukat – rejtély. Arra sem emlékszem már, hogy mi módon csillapítottuk az éhségünket. A gyomrunk lázadozott; volt, hogy közös lopásokra szervezkedtünk gyümölcsüzletekben, városszéli kertekben vagy a vásárcsarnokban. Lezüllötten, piszkosan, lyukas cipőben, a gyűlölettől és az éhségtől elvakulva, nekikeseredve és reménytelenül lődörögtünk egyik helyről a másikra.

Barátom és köztem furcsa módon egyre feszültebbé vált a viszony. Már a spanyol tartományokban való céltalan csavargásunk idején torkig elegünk lett egymásból; mindegyikünket idegesítette a másik beszéde, még a látványa is. Semmiségeken hajba kaptunk, acsarkodtunk egymásra, mintha a másik lett volna az oka minden bajnak. Ha jobb erőben vagyunk, ugyancsak összeverekedtünk volna. A céltalanság meghasonlottá, az éhség és a nyomor házsártossá tett bennünket.

Rudi sokszor panaszkodott, hogy fáj a feje. Néha már alig támolygott mellettem, de nálam nem talált vigaszra. Ő volt az, aki először kezdett beszélni a hazautazásról, a csavargás céltalanságáról.

Még egyszer azért kísérletet tettünk arra, hogy potyautasként hajón hagyjuk el Európát. Természetesen rajtakaptak minket, kötéllel jól elvertek, és visszazavartak a szárazföldre. Este a kikötői negyedben lődörögve, szégyenünkben és reménytelenségünkben még egymásra nézni sem mertünk.

Másnap reggel nem találtam Rudit a menhelyi priccsen. Úgy éreztem magam, mintha rám szakadt volna az ég. Magamra maradtam, életemben először teljesen egyedül. De mégis nagyobb volt bennem a megkönnyebbülés, hogy nem kell napról napra, óráról órára egy szelet kenyér, egy éles szó miatt civakodni. Egyszerre úgy éreztem, hogy túlságosan engedtem neki, hagytam, hogy uralkodjék rajtam. Akkor még nem tudtam, hogy Rudival együtt elvesztettem a fiatalságomat is.

Kerestem ugyan Rudit, de nem igazán. Egyáltalán nem vonzott már, hogy együtt legyek vele. Útra keltem a francia határ felé. Rudi – így mesélte később – lázasan kiment valamiért a menhelyről, és az utcán összeesett. Kórházba szállították. Hetekig élet és halál közt lebegett, majd amikor valamelyest talpra állították, a német konzulátustól kapott vasúti jegyet a hazautazáshoz. A számlát az apjának küldték el, ő azonban nem volt hajlandó fizetni; szidta a fiát, mint a bokrot. Azon a télen Rudi megint sorba állhatott a jóléti hivatal előtt, elnyűtt ruhájában, dideregve.

Elmúlt az ifjúság, szétfoszlottak az álmok és a remények. Az országutakon és menhelyeken ruhánkkal együtt a hitünk is elkopott. Havi tizennégy márkából, az akkori segélyből, Rudi nem tarthatta el Irmát és az útban levő gyereket. Kivett egyhavi szociális segélyt, s ezzel a kezdő tőkével átment a határon Hollandiába. Cigarettával és kávéval megpakolva tért vissza; csempészésre adta a fejét, mint oly sok ezren a Ruhr-vidékről, akik ezen az úton próbáltak kilábolni az éhezésből és nyomorból . . .

. . . November vége volt. Hideg szél fújt a Pireneusok felől,

átjárta vékony zubbonyomat. Emlékszem, utam egyszer a tengerparton vezetett, viharban. Házmagasságú hullámok zúdultak a szikláknak. Mintha a megdühödött víz el akarta volna önteni az egész Földet.

Már a francia Pireneusokban jártam, havas sziklák közt a szemerkélő tél eleji esőben, mikor az út szélén fiatal, nálam nem kevésbé lerongyolódott csavargót láttam ülni. A hamburgi ácsok hagyományos gúnyáját viselte: bő, fekete bársonynadrágot, zakót fehér mellénnyel, s a fején cilinder volt; gyermeteg arcával, kócos, lenszőke hajával úgy nézett ki, mint egy világgá szalasztott, otthontalan gyermek. Leültem mellé. Gyorsan megtárgyaltuk, hogy honnan és hová. Éppúgy nem vitte semmire, mint én. A szél az arcunkba hordta a havat, a szemünk könnyezett, dideregtünk a hidegtől.

Mellette a földön egy kartondoboz hevert. Merengéséből hirtelen kiszakítva magát, elővette a dobozból ronggyá és szennyessé hordott ingeit és fehérneműjét, egy pillanatig nézte őket, aztán lehajította az alattunk tátongó szakadékba.

– Mit kezdjek velük? – kérdezte mintegy önmagától. Arra gondoltam: öngyilkos akar lenni, ezért a másik oldalára ültem, hogy elválasszam a szakadéktól.

Most vakolókanalat, kalapácsot és vízszintmérőt vett elő a dobozból. No lám, ő is kőműves! Ugyanazzal a fáradt, tompa tekintettel nézett szerszámaira, mint előbb a fehérneműjére.

– Te is kőműves vagy? – kérdeztem.

– Munkát kerestél te is Barcelonában? – válaszolt kérdéssel, föl sem nézve. Bólintottam, mire folytatta: – Októberig jól kerestem Zürichben. Aztán jött az ősz. Gondoltam, megyek melegebb vidékre, Barcelonába. Ott a világkiállítás, maradhatok télire. Aztán mi lett belőle?

Keserűen fölnevetett. Összekotortam a maradék dohányomat, cigarettát sodortam, és kettesben elszívtuk. Dél sem volt még, de az ég egyre sötétebbé vált. Nehéz, fekete felhők húztak a tenger felől.

Hallgattunk, csak a szél fütyült.

– Pedig mennyire kerestem munkát! – szólalt meg. – Jó papírjaim vannak, príma papírok . . . Mindenfelé dolgoztam már: a Saar-vidéken, Németországban, utoljára Svájcban. Végigcsavarogtam a Ramblát egyik építkezéstől a másikig, meg a Paslo de Graciát is, és mi lett az eredmény? . . . Semmi! . . . Csak nevettek rajtam, és az egyik meg akarta venni a cilinderemet. No és aztán?

– Nálunk a Bergstrassén jó bort kapni! – folytatta hirtelen némi szünet után. Nem tudtam, mit mondjak. Nagy könnycseppek gördültek le a szeméből, mint egy gyereknek. Szégyelltem magam helyette.

A szerszámaiért nyúlt, az ingei után akarta hajítani.

– Úgysincs munka! – kiáltott rám. – Mit kezdjek velük?

De azért hagyta, hogy a kalapácsot, a kanalat és a vízszintmérőt egy kendőbe kössem és magam mellé tegyem.

– No, induljunk! – mondtam, amikor végre kissé összeszedte magát – estig lakott helyre kell érnünk.

Vállamra vettem a szerszámokat, és ahogy elindultam, jött utánam, hóna alatt az üres kartondobozzal. Széllel és hideggel, a mind közelebb kúszó esti sötétséggel szemben küzdöttük magunkat előre, és csak annyit tudtunk, hogy keletnek tartunk, a szülőföldünk felé.

. . . Minden várakozásunk ellenére Narbonne-ban sikerült munkát kapnunk. Emlékeztem még a kövér rendőrre, az őrszobára, meg arra a házra is, ahonnan a leves után megszöktünk. Az idegenlégiótól már nem féltem. Mikor a kövér rendőr meglátta a szerszámainkat, a vállunkra veregetett, és nevetett. Érezhette, hol szorít a cipő, mert egyre ezt hajtogatta: travail . . . travail . . . (munka . . . munka . . .) És bár nem értettük, mit mond, bólogattunk, amit ő beleegyezésnek tekintett. Ebédjegyet nyomott a markunkba, és utunkra indított.

Igazi vendéglőben ebédeltünk, ahol a márványasztalokon

kívül még villanyzongora és üvegekkel telerakott bár is volt. A munkanélküliek ingyenebédjéhez egyáltalán nem hasonlítható ennivalóhoz még egy-egy üveg bort is adtak. Elképedve néztünk egymásra, nem tudtuk hová tenni az egészet. Nekem megint az idegenlégió motoszkált a fejemben. Még javában ettünk, mikor egy széles vállú férfi lépett be a vendéglőbe; kiálló arccsontja, mélyen ülő kék szeme és keskeny metszésű szája volt. Köszönt, és az asztalunkhoz ült.

Behúztuk a nyakunkat, és hallgattunk. A férfi egy pillantást vetett a szerszámokra, majd megkérdezte: – Kőművesek vagytok?

Bólintottunk. A férfi németül beszélt, de furcsa kiejtéssel. Bort rendelt nekünk is. – Vakolással kezdhetitek nálam – mondta, mikor már koccintottunk és ittunk. Mi még mindig csak szótlanul bólogattunk, mire megkérdezte: – Tudtok vakolni?

Erre megjött a szavunk, buzgón bizonygattuk, hogy tudunk. Bastel elővette a zsebéből bizonyítványait és az alkalmazási tanúsítványait, én pedig a tanoncbizonyítványomat és a segédlevelemet. A vállalkozó egy pillantást vetett rájuk, majd eltette őket.

– Azt a bért kapjátok, amit itt minden más kőműves – mondta. – Szerzek nektek szobát meg ellátást is.

Úgy éreztük magunkat, mint a mesében, vagy mintha a paradicsom egy kicsiny, de számunkra fenntartott helyére kerültünk volna. Még ez a férfi, a hatalmas szőke szakállával is megdöbbentően emlékeztetett a mennyország kapujának a gyermeki képzeletben élő őrére.

Ettünk, ittunk, nevettünk. Mikor megszólalt a villanyzongora, és egy keringőt kezdett játszani, lelki szemeinkkel esténként már táncolni láttuk magunkat, karjainkban egy-egy csinos lánnyal.

A vállalkozó még aznap este elvitt minket a padlásszobánkba. Akkor még nem értettem, hogyan tudott olyan hamar szo-

bát keríteni, még ha csak egy ócska odút is. Később vált csak világossá előttem: a német vándorlegényekből élt. Olcsón bérelte a szobát, és sokkal drágábban adta ki a kőműveseknek. Ma már nem emlékszem rá, mennyit kerestünk, sem arra, hogy mi volt akkor a frank reális értéke. Pénzt mindenesetre alig kaptunk kézhez. A szobát a munkaadónk fizette, és levonta a bérünkből. Ő fizette a kosztot is, és a pénzt ugyancsak visszatartotta. Vettünk magunknak új ruhát, helyesebben ezt is a góré követelte tőlünk, mondván, hogy így nem mehetünk se templomba, se étterembe, de még az utcán sem mutathatjuk magunkat. A föllelhető legolcsóbb öltönyt vettük; alig néhány napi viselés után olyan lett, mint a gyűrött papír. Ennek a számláját is ő fizette ki.

Széles franciaágy volt a szobánkban, azon kellett kettőnknek aludnunk, azonkívül egy kredenc, egy ingatag szekrény és egy szék. Az állványra a rövid bársonynadrágomban jártam, kócos, hosszú hajjal, borotválatlanul és magától értetődően nem éppen tisztán. Otthon a lavorban kezünket-arcunkat csak üggyel-bajjal tudtuk megmosni.

Szegényes, szokatlan és furcsa volt minden.

Első este kerestük az illemhelyet. Fönt, a tető alatt nem volt, az alattunk levő emeleten sem. Lementünk a pincéig, ahol a lépcső alatt egy sötét odúban két csöbör állt, szemmel látható, sőt szagolható rendeltetéssel. Dermedten néztünk egymásra.

Ám nemcsak a mi házunk volt ilyen elképesztően elmaradott és elhanyagolt. Láttuk, hogy kora reggel férfiak és nők álmosan kilépnek a házkapun, és mintha tudomást se vennének egymásról, elvégzik a szükségletüket. Minden reggel pontosan ugyanabban az időben láttunk egy széles csípőjű aszszonyságot; hosszú, lengő szoknyában, fekete blúzban és fejkendőben járt, arcát apró sötét pelyhek fedték, és már kora reggel pipa lógott a szájában. Ha észrevette, hogy fentről az ablakból figyeljük, a pipájával megfenyegetett minket. De ha-

mar megszoktuk ezeket a számunkra furcsa és idegen dolgokat. Néhány nap múlva semmiben sem különböztünk a városka többi lakójától.

Olyan különös volt minden ezekben a girbe-görbe utcákban, a keskenyen felmagasodó házacskák között! A fiatal nők divatosan, de olcsón öltözködtek, az öregasszonyok fekete szoknyában, sötét fejkendőben üldögéltek a kapu előtt és pipáztak. A bisztrókban megbámultuk a fekete bársonynadrágos, baszk sapkás férfiakat. Néha megpróbáltunk összeszabarátkozni némelyikükkel – napszámosokkal, kőművesekkel vagy mesteremberekkel. Ilyenkor ellenséges tekintettel ránk meredtek, aztán hátat fordítottak, mintha ott sem lettünk volna. Nem értettük a dolgot, és ha elhangzott a „boche" szó, ökölbe szorult a kezünk. Fogalmam se volt róla, mi lehet ennek a magatartásnak az oka. Csupán közvetlenül elutazásunk előtt, mikor megtudtam, hogy a kőművesek tényleges bére jóval magasabb volt a miénknél, jöttem rá arra, hogy munkabért rontó, olcsójánost látnak bennünk, és az igazat megvallva azok is voltunk.

Különös és kezdetleges volt a munkamódszerük is, ahogy vakoltak.

Magát az állványt, az állványozást is özönvíz előttinek, életveszélyesnek tartottuk. Hozzá voltunk szokva, hogy erős rudakat süllyesztünk a földbe és kötéllel, lánccal, keresztrudakkal jól rögzítjük őket; a deszkákon úgy kellett mozognunk, mintha járdán sétáltunk volna.

Itt a tetőből kiemeltek néhány cserepet, a nyílásokon áthúztak két rudat, s ezekre egy-egy csigát erősítettek. Mindegyik csigán vasállvány függött; ezeken fektettek keresztbe két vékony, keskeny deszkát, amelyek az állványzatot pótolták. A tenger felől örökösen áramló szél fúvásában táncoltunk ezen az ingó alkotmányon.

Ehhez az ingáshoz hozzájárult még a mi reggeli utáni bizonytalan egyensúlyi állapotunk is. Mielőtt a munkahelyre

mentünk, örökké álmosan és szitkozódva, egy kis bisztróban megittunk egy csésze feketét és bekaptunk hozzá egy-egy kiflit. Kétórai munka után következett a második reggeli. Előző este kaptuk a házinénitől, ahol étkeztünk; hosszú, vékony darab fehér kenyér volt felvágottal vagy csokoládéval, hozzá fél üveg parasztbor.

A bortól aztán jobb kedvre derültünk, szebb lett tőle a világ. Néha az volt az érzésem, hogy mind a házakat, mind az egész várost, ódon épületeivel és a székesegyházzal együtt, a szél himbálja.

De ezekben az órákban vett elő igazán a kínzó honvágy is. Nem ízlett a felvágott, a legfinomabb fűszeres pástétom sem. Folyton a hazai kenőmájasra, a keményre szikkadt mettwurstra kellett gondolnom. Egyenesen nevetségesnek találtuk, hogy kenyérhez és borhoz csokoládét is lehessen enni. De alig egykét hét leforgása alatt megszerettem a csokoládé kesernyés ízét és a fanyar parasztbort. Valami más azonban mindennél inkább gyötört. Hetek, sőt hosszú hónapok óta nem olvastam egyetlen sort sem. Annyi minden érthetetlen dolog volt körülöttem, és senkivel sem tudtam egy értelmes szót váltani. Talán Bastellal beszéltem volna? Vagy azzal a Krisztus-szakállú, bigott főnökkel? Egyik sem az én világomból való volt.

Néha azzal próbáltam segíteni a bajomon, hogy magamban verseket mondtam. De összekevertem hetet-havat: Weinertet Majakovszkijjal, Hessét mindenféle népdalszöveggel. Mikor reggeli után fölkecmeregtem az állványra és felhúzattam magam a csigával, belekiabáltam a zúgó szélbe: „Kísértet járja be Európát . . . kísértet!"

Ilyenkor Pierre, a segédmunkásunk is énekelni kezdett. Apró, fekete hajú szicíliai volt, a munka, az éhezés és a bor már teljesen tönkretette. Egy nap mégis olyan meglepetést okozott nekem, mint addig talán senki ember fia. A városban való kószálásaim során egyszer véletlenül elvetődtem a régi városházához, a múzeumba. Tétován és csodálkozva jártam

a termeket; számomra ismeretlen tárgyak voltak kiállítva, és minthogy a magyarázatokat nem tudtam elolvasni, semmit sem értettem belőlük. Akkor kezdett a dolog igazán érdekelni, mikor az egyik teremben görög-római oszlopfőkre és szobrokra találtam. Mélységesen megrendítettek a római szoborportré- és mozaiktöredékek. Ha jól emlékszem, először vált bennem tudatossá a múlt fogalma és az, hogy a világ nem velem kezdődött.

Egyszerre csak az egyik szobor, egy márvány nőalak előtt Pierre-t vettem észre. Zokogott. Valószínűleg be volt rúgva, különben hogy kerülhetett volna éppen a múzeumba. Legalábbis erre gondoltam. Rövid habozás után odamentem hozzá. Mikor kezemet a vállára tettem, megfordult, és sziszegve csak ennyit mondott: – Merde . . . Sale boche! . . . (szar . . . piszok német! . . .) – Közben pedig szakadatlanul folytak a könnyei a borvörös szeméből.

Az elutazásunk előtti héten aztán mégiscsak megbékélt velünk. Állandóan kínálgatott minket a borosüvegével, és ha a városban találkoztunk, nem tett úgy, mintha nem ismerne. Keservesen sírt, mikor elbúcsúztunk tőle. Minket siratott? Vagy azt, hogy az utóbbi hetekben mindennap befizettünk neki egy üveg borra, aminek ezentúl már lőttek?

Azokban a hetekben a múzeum volt az egyetlen menedékem. Valószínűleg az itt látottak keltették fel bennem a vágyat, hogy több hasonlót is lássak, és ez volt az ösztönzője két év múlva az olaszországi utamnak. Persze, még azt is terveztük, hogy Itálián át a Balkánra, onnan Törökországba és Perzsiába megyünk. Különösképpen máig sem vesztettem el azt a furcsa szokásomat, hogy ha bármely ország nevét olvasom, akár Etiópiáét vagy Guatemaláét, megpróbálom elképzelni magamban, és a lábam máris mozgásba lendül, mintha azon nyomban indulni akarna.

Narbonne-ban ködös volt az ősz, így indult a tél is, karácsony előtt pedig kitartó esőzések sötétítették el a nappalo-

kat. A mezőkön és a városban a pocsolyák lassan kisebb-nagyobb tavakká dagadtak. Nem lehetett már az állványon dolgozni. A dohos levegőjű bódéban húztuk meg magunkat, olykor-olykor egy üveg olcsó bor mellett a bisztróban. Valóságos lidércnyomás nekem ennek a karácsonynak az emléke. Bort látok magam előtt, aztán a városban lődörgünk, és ha emlékezetem nem csal, szentestén a zene becsalogatott minket a templomba, és átaludtuk a misét.

Annyi azonban bizonyos, hogy ezen a karácsonyon érett meg bennünk az elutazás gondolata.

Nyugtalanok voltunk már hetek óta. Addig nem nagyon reagáltunk a munkaadónk ellentmondást nem tűrő, gyakran ostoba parancsaira. Pedig zsörtölődései a „szakszerűtlen munkáról", meg a bűnről és borról tartott erkölcsi prédikációi ugyancsak kihoztak a sodrunkból. Pokolba kívántuk patriarchális gondoskodását és kellemetlenkedő ellenőrzéseit, de pillanatnyilag nem tudtunk hogyan védekezni ellenük.

Volt valami furcsa ebben az emberben; akárcsak a szőke, egészségesnek látszó, de mindig kisírt szemű, harminc körüli feleségében. Mindketten tiroliak voltak, és a férfi a göndör szakállával és kék szemével nyugodtan lehetett volna az oberammergaui ünnepi játékok Szent Jánosa vagy Pétere. Az aszszony áhítatoskodó, de elégedetlen nő benyomását keltette, aki nem tud úrrá lenni a hús vágyain. Gyermekük nem volt, de minden áldott reggel ott voltak a misén, nyilván hogy gyermekáldásért imádkozzanak. Fönn voltam egyszer a lakásukon. Az első szobában olcsó olajnyomatok függtek, csupa bibliai tárgyú kép. A nő átment a hálószobába, és a nyitott ajtón át láttam, hogy a falon feszület függ égő gyertyával, alatta imazsámoly.

Imazsámolyon nem csináltak még soha gyereket – gondoltam magamban némi iróniával –, legfeljebb Tirolban.

Azt már nem tudtam meg soha, hogyan kerültek át ide, Dél-Franciaországba.

Egyre elégedetlenebbek és egyre kötekedőbbek lettünk. Keveselltük a bért, a várost unalmasnak találtuk, a górét pedig terhesnek, már-már elviselhetetlennek. Motoszkálni kezdett a fejemben a sztrájk gondolata. Mind többször gondoltam szakszervezeti pénztárosi működésemre meg a vakolóra, aki a május elsejei tüntetést szervezte, és a pallérra is, aki belém rúgott és aztán megkergettem. De hogy sztrájkoljon két ember?

Mikor a góré túl volt a miséjén, még reggeli előtt kijött az építkezésre ellenőrizni. Megállt az állvány alatt, hátraszegte a fejét úgy, hogy a szőke szakálla hegyesen az égnek meredt, és minden áldott reggel ugyanazt kiabálta: – Igyekezzetek tisztességesen dolgozni! – Ha rossz kedvében volt, még hozzátette: – Előbbre lehetnétek már a munkával!

Morogtunk, szitkozódtunk, egyszer még egy kanál habarccsal is megtiszteltük, úgyhogy dühösen odébbállt, de ennél többre nem futotta az erőnkből. Mert az öltöny, az ing és a cipő árával még mindig tartoztunk, és az útiköltséget sem tudtuk megfizetni Zürichbe.

Fogcsikorgatva, és ha egy kis bor is volt már bennünk, éktelen szitkozódások közepette ugyan, de kénytelenek voltunk mindent lenyelni. Ma már csodálkozom rajta, hogy szerszámot, öltönyt, inget összecsomagolva, miért nem léptünk le egyszerűen. Attól féltünk talán, hogy ránk uszítja a rendőröket? Vagy azért tűrtünk mindent, mert a menhelyekre, a végtelen utakra, a számtalan ajtóra gondoltunk, ahol kinyújtott kézzel kellene várnunk az alamizsnát? Vagy éppen az iszonyú elszigeteltségünk tartott vissza? Hogy egymásra voltunk utalva, két fiatalember és egy részeges segédmunkás, a többi munkástárssal való minden kapcsolat nélkül?

Nem lehetett másképp, hiszen néhány hónap múlva egy zürichi építkezésen – ahogy ma látom – sokkal csekélyebb okból léptünk sztrájkba, szakszervezeti támogatás nélkül.

Február elején postán megkaptuk az útiköltséget, és Dél-

Franciaországon át Zürichbe utaztunk. A tó körüli hegyoldalakon szél fújdogált az ágak között, az első meleg déli szél; a levegő enyhe és tavaszias volt.

Bár a vállalkozó elvben már alkalmazott minket és megvolt a segédlevelem, mégis át kellett esnem egy vizsgán. Bastelt már tavalyról ismerték.

– Ne magyarázz annyit – mordult rám a pallér, és egy megkezdett falhoz zavart, ahol habarcsosláda várt rám téglákkal –, inkább mutasd meg, mit tudsz. Nálam nem a duma számít . . .

Nagy csontú, komor kinézésű svájci volt. Kezembe vettem a vakolókanalat, és boldog voltam, hogy újra falazhatok. A vizsgám sikerült. Szinte újraéledtem. Nagy építkezés volt, felvonókkal, habarcskeverő gépekkel és külön kantinbarakkal, ahol olaszosan főztek. Évről évre sok olasz jött ide a Szent Gotthárdon át, nyíltszívű, vidám fickók, jó pajtások, akik éppúgy újraéledtek, mint én, hiszen hónapokra megszabadultak az éhezéstől, a nyomortól.

Egyik nap reggeli után odajött hozzám az egyik olasz, és azt mondta: – Most . . . azonnal . . . Mindenki a kantinba!

Voltak, akik vakolókanállal, kalapáccsal, vízszintmérővel mentek, mások otthagyták a szerszámot a munkahelyen. De olyanok is voltak, akik dolgoztak tovább.

Hirtelen valami különös eltökéltséget vettem észre a kőművesek arcán. Svájciak, németek és olaszok izgatott vitájának zűrzavara hallatszott. Ültek az asztalok körül, üvegből itták a sört, és az volt a benyomásom, sokan nem is bánták, hogy megszakíthatták a munkát.

Nem messze tőlem egy Räti nevű magas, ösztövér svájci kőműves állt, és hevesen magyarázott egy csoport fiatalabb svájci kőművesnek: – Disznóság, ami itt folyik, nem szabad tűrni. Hol van az megírva, hogy kevesebbet fizessenek valakinek csak azért, mert olasz? Végezze mindenki tisztességesen a munkáját, s kapja is meg érte a megfelelő bért. De itt az

olaszok mind csaknem húsz rappennal kevesebbet kapnak. Össze kell fogni.

– Mi közöm hozzá! – szólt közbe ellenségesen egy rőt hajú fiatalabb legény. – Nem az én dolgom, törődjenek vele ők.

Céltalannak és értelmetlennek tartottam a vitát. Egyre több vitatkozó csoport alakult. Odakint a daru és a habarcskeverők leálltak.

– Mi történik itt? – hallatszott az ajtóból a pallér hangja. – Csak nem sztrájkolni akartok? Persze, a külföldiek . . . No, majd meglátjátok, ki húzza a rövidebbet!

A sztrájk szó hallatán egy csapásra megszűnt a lárma. Egyesek behúzták a fejüket, mintha pofontól tartanának, de az olaszokat mindez alig zavarta. Pedig, velünk együtt, nem voltak könnyű helyzetben. Ideiglenes munkavállalási és tartózkodási engedélyünk volt, amit bármely pillanatban visszavonhattak.

Räti utat tört magának a pallérhoz, aki még mindig az ajtóban várta a fejleményeket.

– A leállást nem fizetjük meg! – kiáltotta Räti felé. – Veled meg semmi dolgom . . . Kommunistákkal nem fogunk . . .

A többit elnyelte az egyre erősödő lárma. Én is az ajtóhoz furakodtam. – De én akarok veled beszélni! – hallottam Räti hangját.

– Hát akkor beszélj! – mordult rá a pallér, és nem hátrált egy lépést sem.

– Tudod jól – mondta Räti határozott hangon –, hogy a vitás kérdéseket a szerződés előírása szerint tárgyalások útján kell rendezni. De a cég az olasz munkások alacsonyabb bérezése kérdésében minden megbeszélést elutasít. Ha nem változik a helyzet, a szakszervezettel egyetértésben sztrájkba lépünk!

Mikor a sztrájk szót kimondta, még nagyobb lett a lárma. De nem voltam vele tisztában, helyeslést vagy elutasítást jelent-e.

– Mindenkit elbocsátunk, aki részt vesz a sztrájkban! – fenyegetőzött a pallér.

Egész idő alatt furcsán éreztem magam. Annak következtében, hogy rendszeresen dolgoztam, mégpedig különböző nemzetiségű munkásokkal együtt, sok mindenről leszoktam, ami csavargó koromban ragadt rám. Bár, mint minden kőműves, sokat ittam és rengeteg húst is bekebeleztem, mégis maradt pénzem a könyvvásárlásra. Egy-két regényt, a „Kommunista Kiáltvány"-t – hányszor vesztettem el útközben és hányszor vettem meg újra! – meg elméleti írásokat, amelyekből nem sokat értettem ugyan, esténként mégiscsak elolvastam, mert semmi kedvem sem volt a kocsmában ülni és ősi szokás szerint korsószám önteni magamba a sört. Kapcsolatot teremtettem a kommunista újsággal is; egyszer-másszor közölték is a levelemet, május elsején pedig természetesen nem a szociáldemokrata, hanem a kommunista párttal vonultam fel. Most azonban, mikor arról volt szó, hogy sztrájkba lépünk az olasz munkások néhány rappen bérkülönbözete miatt, magamban azt gondoltam, hogy nem ér meg ekkora hűhót.

A pallér és Räti közt egyre hangosabb lett a csetepaté. Az olaszok taljánul kiabáltak közbe, akik pedig értettek néhány német szót, úgy vágták a pallér fejéhez, mint a kemény követ: tőkésbérenc . . . urak kutyája . . . hülye hajcsár . . .

A pallér bőszen távozott. Räti ezután még hozzánk is szólt; elhatároztuk a sztrájkbizottság megalakítását, másnap reggelre pedig gyűlést hívtunk egybe, hogy megbeszéljük, kiknek a támogatására számíthatunk és kik vezessék a megmozdulást. De mielőtt megkezdtük volna a sztrájkot, a vállalkozó minden követelésünket teljesítette. Néhány olaszt áttettek más építkezésre. Azt is hallottam, hogy a rendőrség néhányukat kihallgatta, de ezzel a dolog be is fejeződött. Ez volt az első sztrájkom, és minthogy pusztán a fenyegetéssel megnyertük, a bátorságom megnőtt.

A valóság reménye

Hátizsák már nem volt elég, ha arról volt szó, hogy más városba kell költözni. Ám a háztartás feloszlatása még most sem okozott gondot. A nehézkesen döcögő zónaközi szerelvényben végiggondoltam, mit is tartottam meg: egy régi vesztfáliai parasztládát a feleségem és a gyerek ruháinak, magamnak az írógépet, néhány találomra összeszedett könyvet, egy ágyat matraccal és néhány könyvállványt. Mindez a poggyászkocsiban utazott utánunk. Csodálkoztam, hogy egyáltalán lehetett már így költözni. Nálam a kupéban csak egy csomag volt, benne vajas kenyér, tisztasági eszközök és egy könyv. Meg külön egy olajfestmény, Theo Otto műve: a „Háború után".

Maga Theo Otto ajándékozta nekem egy szívélyes esti együttlét után, amikor rövid ideig Wuppertalban élt. Még Zürichből ismertük egymást. Bár a színház légkörétől idegenkedtem és feszélyezett a színészekkel, a rendezőkkel, a díszlettervezőkkel való együttlét, ez mégis betekintést nyújtott nekem az élet olyan területeire, amelyeket addig nem ismertem. Theo Otto szívélyessége megkönnyítette, hogy feloldódjam. A közös szülőföld – a Ruhr-vidék – is arra ösztönzött, hogy szorosabb kapcsolatba lépjek vele. Ő tervezte annak idején a „Zöld olajfák" borítóját, s illusztrációkat készített a „Gyűlölet"-hez. Sorstársak lettünk, és az emigráció iszonyatos magányában nem volt már olyan fagyos a levegő.

Elfogott a szomorúság, és keserű lett a szám íze, mikor útban Berlin felé, rá gondoltam. Hazatértünk minden különösebb illúzió nélkül; nem vártuk, hogy virággal és fáklyászenével fogadjanak, de úgy gondoltuk, szükség van ránk. Emlékeztem, hányszor beszélgettünk arról, hogy vissza kell mennünk a lerombolt szülőföldre. Voltak, akik nem nagyon lelkesedtek érte, hogy a berendezett – ha nem is főúri kényelemmel berendezett – fészküket romhalmazra és reménytelenségre cseréljék fel, ahol még nekik kell reményt is nyújtaniuk. De mi hazamentünk. Úgy gondoltuk, Theo Ottót a zürichi színháznál vállalt kötelezettségei akadályozzák abban, hogy a néhány hetes látogatásokon túl is Németországban maradjon. Találkoztunk Münchenben, találkoztunk Wuppertalban, de mindkettőnk számára Berlin kínálkozott olyannak, ahol valóban gyökeret verhetünk. El is jött Berlinbe, dolgozott a Deutsches Theaternél, ám különböző személyi ellentétek miatt – így hittem én, és ő is megerősítette – ott sem tudott véglegesen megmaradni. Zürichtől, ahol képességei kibontakoztak és ahol nagy sikereit aratta, nem vált meg soha.

Engem nagyon bántott, hogy visszatért Zürichbe. Dezertálásnak vettem. Emlékszem, egyszer szóba is hoztam. Azt hiszem, Berlinben történt, mikor egy Brecht-darabhoz készített díszleteket. Nyíltan beszéltem vele, mert azt gondoltam, hogy vele nyílt lehetek. – Hogy tudsz még Zürichben élni? Nem érzed, hogy megfulladsz? Az a város! Itt meg szükség van mindenkire!

Megöregedett, átesett egy súlyos betegségen is, és olyan érzékennyé vált, hogy feltűnően sokszor összerezzent. Egykori optimizmusából nem maradt már benne semmi. – Langhoff vezetése alatt nem tudok dolgozni – mondta, szinte elvágva a további vitát, majd még hozzátette: – Nekem az kell, hogy szabadon mozoghassak az egész világon.

Nem értettem. Annak idején együtt dolgoztak a zürichi

Schauspielhausban; Therese Ghiesével, Ginsberggel és másokkal együtt ők tették világhírűvé ezt az egykori vidéki színházat. Egyazon pártcsoporthoz tartoztak, és úgy tudom, együtt kovácsolták a jövő terveit is. Langhoffot Düsseldorfba hívták, majd a berlini Deutsches Theaterhez, és ezt vezette haláláig. Milyen oknál fogva érezhette úgy Otto, hogy nem dolgozhat Langhoff-fal együtt ugyanannál a színháznál? Művészi elképzeléseik különböztek? Vagy a politikai nézeteik?

– Egyéb lehetőségek is vannak – vitatkoztam vele tovább. – Itt van Brecht és a színháza, és még annyi más színház.

De ő csak a fejét rázta. Tudtam, hogy Brechtet csodálja, nemcsak mint költőt, hanem mint színházi szakembert is. Ő tervezte a díszleteket a „Koldusoperá"-hoz, a „Galilei" zürichi ősbemutatójához és a „Kurázsi mamá"-hoz; ezekben bontakoztatta ki a tehetségét, ezek hozták meg neki a teljes művészi elismerést. Illusztrációkat készített Brecht „Német háborús káté"-jához is, és ma arra gondolok, hogy talán a művészi felfogásával szemben támasztott bizonyos akadályok szeghették a kedvét.

E beszélgetés után valami hűvösség támadt közöttünk. Még egyszer nekiszegeztem a kérdést, hónapokkal később. Még hűvösebben, közönnyel leplezett szomorúsággal válaszolta:

– Hogy lehet Németországban élni? A győztesek szögesdrót kerítést húztak Németország körül és keresztül-kasul az országon. Az övezetek közt nincs szabad járás. Hogy élhet így a művész? A világra van szükségem, az egész világra, hogy szabadon járhassak New Yorkba és Londonba, Párizsba és Zürichbe, meg Moszkvába és Berlinbe is.

Komoran meredt a sörfoltos asztalra, ahol ültünk. Éreztem, nehezére esett ezt kimondani. De azt is éreztem, hogy mindegy volt neki, vajon megértem-e. Az volt neki a legfontosabb, hogy szabadon tevékenykedve a nyugati fővárosokban, világsikert vívjon ki magának – most már tudtam.

Brecht temetésén találkoztam vele utoljára. Megőszült, barna arca csupa ránc lett. A gyászünnepségen egy sorral előttem ült, és nem ismertem meg. Csak mikor megfordult, vettem észre szemében a barátság szikráját, amely tüstént ki is hunyt. Üdvözöltük egymást, láttuk egymást, de szó nem esett közöttünk. Mit is mondhattunk volna? Nem tartozott már közénk. És ez szomorú volt, nagyon-nagyon szomorú. Nem mindennapi tehetségével, művészetének kisugárzó erejével a mi életünket tehette volna szebbé.

Az autót eladtuk négyezer márkáért, tíz kiló zsírért és ötven font lisztért. A szegényes berendezést – kályhát, konyhaasztalt, néhány széket – Ottó öcsémre hagyományoztam, hogy megalapozza vele leendő háztartását. Nősülés előtt állt, nagy terhet készült a vállára venni. Az oly sok munkát és fáradságot fölemésztő lakáson ugyanúgy adtunk túl, mint a gépkocsin: néhány ezer márkáért. Egy megtollasodott szénkereskedő vette meg. De mindkettőnek, az autónak és a lakásnak az árát is rég feléltük, mielőtt a feleségemmel és a kislányommal útnak indulhattam volna.

Most pedig egyedül, asszony és gyerek nélkül utaztam Berlinbe. Ők ketten dél felé keltek útra. Nem lesz ez az elválás végleges?

És így lesz továbbra is mindig, hogy a munkám eredményét a gyorsan bekövetkező ínséges idő egykettőre fölemészti? Az elmúlt hónapokban egyre jobban gyötört a gyermekkorom óta ismert létbizonytalanság érzése. Ha a börtönben vagy lágerben töltött időmre gondoltam, úgy éreztem, az volt életem gondtalan korszaka. Ételről, italról, ágyneműről mások gondoskodtak. Semmiért sem voltam felelős, nem nyomtak a gondok. Az ablakon a rácsot, a zárkaajtó kulcsának csikordulását, a kimenői korlátozásokat a táborban, a sorakozókat és mindent természetesnek vettem. De mi lesz most? Hogy mint író keressem meg a kenyerem, az nevetségesnek, egyenesen elképzelhetetlennek tűnt a szememben.

Első berlini tartózkodásomkor úgy éreztem magam, mintha kedves rokonoknál lettem volna látogatóban. Jóleső gondoskodással, együttérzéssel vett körül mindenki. Most pedig már az első naptól fogva otthon éreztem magam, mintha a saját házamban volnék, és így is viselkedtem.

A bútoraim raktárba kerültek, a szekrény, a könyvállványok meg minden egyéb.

Átmenetileg bútorozott szobába költöztem. Egy hegyes orrú idős hölgy, a romok és éhezés ellenére is tőrölmetszett dáma, aki már kora reggel fekete blúzban, szép frizurával „tálalta a reggelit", megpróbált a „fiaként" kezelni. Azért mégsem volt egészen tisztában velem, sem egyik-másik látogatómmal. A képemet, a „Háború után"-t ki nem állta. – Mindig ezek a romok . . . Aztán az a lány meg a fiatalember – mondogatta ajkbiggyesztve. – No nem, romok ilyen tarka színekben . . . – Én azért jól kijöttem vele, nem éreztem magam rosszul nála, a gyakran terhes gondoskodása ellenére sem. Egyedülállónak látszott; arról azonban sohasem tudtam belőle kiszedni semmit, hogy hová lettek a hozzátartozói. Nem volt hajlandó enni az élelmiszercsomagjaimból, bár többször kínáltam, ha pedig erőltetni próbáltam, fagyos tekintettel utasított vissza. Talán mert a vaj, a hús, a felvágott az „oroszoktól" származott? Egyetlenegyszer lebbentette csak fel a fátylat a múltjáról. – . . . Mikor a férjem hazajött szabadságra Jugoszláviából . . . – szaladt ki a száján beszélgetés közben. Halálosan megrémült, krétafehér lett, és benne akadt a szó, mintha azon kapta volna magát, hogy valami nagy titkot árul el.

Az volt a benyomásom ezekben a hetekben és hónapokban, mintha mindenki csak rám várt volna. Szerkesztőségek hívtak fel. – Nem írna a lapunknak? . . . – Jelentkezett a rádió. – Nem írna nekünk kommentárt? Vagy nem volna kedve állandó hírmagyarázóként dolgozni? Vagy talán felolvasna egy új munkájából?

Különös volt a találkozásom Bruno Goldhammerral. Ő is átköltözött Münchenből, a rádió hírszerkesztőségének vezetője lett, de úgy viselkedett, mintha ő lett volna a jövendő intendáns. Úgy üdvözölt, mint valami rég elveszettnek hitt és megkerült testvért, vagy legalábbis mintha testi-lelki jóbarátok lettünk volna. Konyakkal, kávéval traktált, és elhalmozott a hízelgéseivel. – Szükségünk van a te hűvösen tárgyilagos, de feszültségekkel teli stílusodra, ez most vonalban van. Igen nagy szolgálatot tehetsz nekünk! – Az emlékeim gátjait azonban nem tudtam átugrani. Igencsak haragtartó voltam – Isten bocsássa meg, ma is az vagyok –, nem tudtam felejteni. Így hát hűvösen begombolkoztam, még gúnyos is tudtam lenni, ami akkor még nehezebben ment nekem, mint manapság. Ma néha arra gondolok, hogy csak azért nem kötöttem le magam a rádióhoz, mert akkor naponta vele kellett volna találkoznom.

Michael Tschesno csakugyan megalapította a kiadóvállalatát, mégpedig abban a romházban, amelyet velem együtt tekintett meg. Természetesen nála kellett dolgoznom; az ellenállási irodalom lektora lettem. Néha arra gyanakodtam, csak azért találta ki ezt a lektorátust, hogy nekem teremtsen vele munkaalkalmat.

Mennyi mindenféle ember dolgozott akkor a kiadónál! Sokaknak ez jelentette a starthelyet, amelyhez fogható nem volt akkor Berlinben. Itt ismertem meg Werner Klemkét mint sovány, éhenkórász ifjoncot, ötletességével és kulturált írásművészetével azonban már akkor levett a lábamról. Claus Hubaleket napközben is a szerelem emésztette, mellékesen pedig a beérkező kéziratokat szerkesztette. Stenbock-Fermor gróf és Pölchau lelkész együtt dolgozott egy kéziraton az ellenállásról. Lüth a „Mérföldkő"-t írta, H. M. itt készült arra, hogy Németország irodalomkritikusa legyen. Nyomtatásra készítették elő Hermlin elbeszélését, a „Wartenberg hadnagy"-ot és különös, melankolikus reménnyel teli költeményeit. Ő is

átköltözött Frankfurtból, és kereste a helyét a saját maga választotta társadalomban.

Első ízben, rövid időre, Zürichben találkoztunk. Az elképzelhető legellentétesebb származásunk, neveltetésünk és életfelfogásunk ellenére nagyon közel kerültünk egymáshoz. Becsültem nem mindennapi tehetségét, kulturáltságát és nyelvének józan költőiségét. És irigyeltem, hogy a tehetsége már azokban az években kibontakozott és olyan reményekre jogosította fel, amilyeneket – ezt nagyon jól éreztem – én nem nyújthatok soha. Hogy milyen nehezen alkotott és önmagával szemben mindenki másnál nagyobb követelményeket támasztott, ezt csak később tudtam meg.

Marchwitza a dohos stuttgarti penzióból egy babelsbergi családi házba költözött. Most már ő is a Volk und Welt kiadónál közölte az írásait. „A Kumiakok" az irodalmi élet eseménye lett, elismerést szerzett neki, ami igen jó hatással volt rá. Kuba is megjelent fiatalon, kiformálatlanul, mintha egyenesen az Érchegység erdeiből érkezett volna. De a táskájában ott volt a „Költemény az emberről". Angliából tért haza, a háború alatt gyárban dolgozott.

Kiadói munkám különben nem valami jól ment. Nekem kellett szerveznem mások irodalmi tevékenységét, éppen nekem, akinek saját magammal, a saját kísérleteimmel is annyi bajom volt. És lehetett-e Michael Tschesnóban elegendő türelem, hogy hónapokon át rajtam tartsa a szemét, segítsen, bátorítson? Amellett a termékeny ötletei sem áldásos májusi esőként záporoztak, hanem gyakran jégverésként értek minket. Nemritkán mást mondott délben, mint reggel, és mást este mint délben. Nehéz volt az élet a taubenstrassei házban, kimerítő.

Kiléptem. Éreztem, hogy a makacsságom miatt előbbutóbb úgyis szakításra került volna a sor.

Utólag visszatekintve nem nehéz megállapítani, mi volt egy bizonyos időszak legizgalmasabb eseménye: kétségkívül az el-

ső német írókongresszus. Valóban izgalmas napok, izgalmas megbeszélésekkel.

Kevesen voltak, akik kívül rekesztették magukat, annál többen jöttek át az övezethatáron titokban vagy nyíltan, semmi egyebet nem hozva magukkal, mint a reményt, hogy végre egyszer s mindenkorra nyíltan leszámolhatnak a szégyenletes múlttal.

Történelmi pillanatnak éreztük, mikor az ősz Ricarda Huch egyenes tartással és még mindig szép, élénk szemével a német írók korelnökeként az emelvényre lépett, és a kongresszust megnyitotta. Tudatában voltunk annak, hogy egy pokoli korszak ér itt véget, és reméltük, hogy az ellenállásunk még mindig izzó parazsából valami új fog születni. Ricarda Huch megnyitó beszédéből éppen a gyalázatos múltnak ez a tudata és az örömteli várakozás csendült ki.

Sohasem voltam még ehhez fogható társaságban, a szellem, az intellektus, a csiszolt kifejezések és gondolatok ilyen koncentrációjában. Mélységesen hittem még mindig az írói hivatás magasztosságában, éppen ezért gátlásaim voltak; ismeretlenekkel alig mertem szóba állni, jóllehet a légkör igazán közvetlen és meleg volt. A kongresszus kezdetekor túlságosan közelinek éreztem még a Ruhr-vidéket, a Piac tér melletti utcát, az élelem utáni hajsza hónapjait, a feketézést és a szélhámoskodást. És hogy mind ez idő alatt egy árva sort nem írtam, hogy az írógépre és a papírra még nézni sem tudtam, mindez csak fokozta a bennem eleve meglevő bizonytalanságot, a kételyt önmagam képességei iránt. Igaz, már Párizsban volt kapcsolatom írókkal, az Írószövetséggel; részt vettem összejöveteleken és fel is olvastam, de, az igazat megvallva, nem éreztem jól magam közöttük. Nem tudtam szabadulni a benyomástól, hogy a jelenlevő, általam ismert vagy ismeretlen írók bennem, aki egyenesen Spanyolországból jöttem, holmi betolakodót látnak. Kantorowitz fennhéjázó, önmagától eltelt viselkedése, ahogy igyekezett megjátszani „Spanyol-

ország hősét", rám, aki az egész háború alatt a fronton vagy kórházakban voltam, valósággal provokációként hatott. Szívesen odakiáltottam volna neki: te a háborút a vezérkarnál töltötted, hallod? Dokumentumokat meg parancsokat gyűjtöttél, mialatt mi harcoltunk és sebeket kaptunk. Mindenkihez odaszegődtél, akinek neve és funkciója volt: Hans Kahléhoz, Reglerhez; megpróbáltál történelmet írni, mialatt mi történelmet csináltunk!

De csak hallgattam itt is, éhesen, szorongva és gyámoltalanul.

Különös volt, hogy annak idején egy ízben Arthur Koestler kezdett velem törődni. Zürichben, 1934-ben és 1935-ben, az első fasiszta esztendők élményeinek hatása alatt mindent leírtam, ami a tollam alá kívánkozott. Hevenyészett munkák voltak, hiszen teljesen kezdő voltam. Valaki elintézte, hogy felolvashassak belőlük az öncélú művészetet lelkesen támogató és gyűjtő Gideonéknál, akiknek szalonjában rendszeresen összejött egy emigráns értelmiségi kör: írók és színészek. A képek a falakon, amelyeket csodálnom kellett, bár semmit sem értettem belőlük, a finom tónus, a csiszolt társalgás már eleve elfogódottá tettek. Emlékszem, időnként lopva magam mögé tekintettem, hogy vajon a piszkos cipőm nem hagyott-e foltot a szőnyegen. Szándékosan a leggyengébb részeket választottam ki, abban a reményben, hogy a bírálatból majd segítséget és tanácsokat meríthetek. Felolvastam egyik lapot a másik után, és éreztem, hogy megfagy körülöttem a levegő. Langhoff arca olyan lett, mint valami maszk, másoknak idegesen meg-megrándult a szájuk, én meg csak olvastam, attól félve, hogy ha abbahagyom, rám szakad a mennyezet. Az eredmény kínos hallgatás és zavart mosoly volt. Aztán valami vita is kerekedett, amelynek részleteire már nem emlékszem. Ma már csak annyit tudok, hogy nem sokat értettem az egész kritikából, amelyet magamban titokban „irodalmi dumának" bélyegeztem, de egy felszóla-

lónak a hangját szinte még most is hallom. „Ja, fiatalember... maga kőműves ... maradjon a szakmájánál, térjen csak vissza a vakolókanálhoz!" Nem tudtam, hogy az illető Arthur Koestler. Felálltam, a fülem hegyéig vörösen, a szégyentől és dühtől szinte alig látva összeszedtem a kéziratimat. – Nyalja ki a ...! – mondtam, és távoztam. A mennyezet rám szakadt.

Párizsban is ott volt Koestler, mikor felolvastam. Utána meghívott magához feketére. Egy vacsorának jobban örültem volna, hiszen ötvennyolc kiló voltam és éheztem. Koestlernek az egyik újonnan épült negyedben volt jól berendezett, modern lakása. „Spanyol testamentum" című könyve világszerte ismertté tette a nevét; akkor már nemcsak a német szellemi világhoz tartozott, túlnőtt rajta. Barátságosan fogadott, szívélyességgel és langyos melegséggel próbálta feledtetni a Gideon-szalonban történteket. Tanácsokat adott a munkámhoz, de ma már azt hiszem, csak mint informátorra volt rám szüksége. Azon az őszön már világos volt, hogy a Spanyol Köztársaság elvérzik a kétségbeesett harcokban. Bármely forrásból származó közvetlen hírek a zsurnaliszta Koestler számára nagyon hasznosak lehettek, én pedig szemtanúja voltam az elmúlt hónapok eseményeinek. Indirekt kérdései, a Szovjetunióra vonatkozó kritikus megjegyzései azonban egyre szótlanabbá tettek. A jól berendezett lakás, Koestler hideg arca, unott, természetellenes modora vérig sértett. Kis híja volt, hogy nem ugyanúgy végeztem nála, mint annak idejében Zürichben.

Meghívott még néhányszor, de nem mentem el hozzá, pedig egy jó vacsora egy pohár borral ugyancsak jólesett volna.

... Az írókongresszusról megjelentettem néhány előzetes cikket, a rádióban is beszéltem róla, márpedig az én véleményem Stefan Hermlinével és másokéval a mi nemzedékünkből, a fiatalság véleményének számított.

Sokan szólaltak fel a kongresszuson, közülük számosan oly szabadon, mintha hosszú évek után most először nyílnék alkalmuk kimondani, amit valóban gondolnak. A hidegháború már elkezdődött, jeges lehelete érezhetővé vált a kongresszuson is. Günther Birkenfeld már itt megkísérelte kétségbeesett érvekkel igazolni pálfordulását. Mások, akiknek joguk lett volna felszólalni és belefolyni a vitába, csodálkozva hallgattak. A jeges széltől megborzadtak, és önmagukba zárkóztak. Talán túlságosan is a nagy politika játékszerének érezték magukat, és hallgatással próbáltak ebből a helyzetből menekülni.

Első ízben találkozott a német irodalmi emigráció: Nyugatról és a Szovjetunióból hazatértek, a polgári baloldaliak és a forradalmárok mindazokkal, akik Németországban maradva, „belső emigrációba" vonultak vissza. És volt még egy csoport, amelyik Németországban a hitlerizmus alatt nőtt fel; ez látszott a legszerencsétlenebbnek, a legcéljavesztettebbnek. Már-már az volt az érzésünk, hogy nem is ugyanazt a nyelvet beszéljük, hogy egyszerűen nem értünk egymás szavából. Mintha az „igen" és a „nem" itt és ott nem ugyanazt jelentette volna. Politikai nézetek irodalmi tógában jelentkeztek, irodalmi elméletek pedig politikával leplezték magukat. A múlt nagy hangon, gátlástalanul próbált behatolni a jelenbe. És mikor a német jövőről volt szó, az irodalomról és ennek a társadalomra gyakorolt hatásáról, cinikus ajkbiggyesztésekkel lehetett találkozni.

Egyszerre csak, mint valami villámcsapásra, megnyíltak a kongresszus fölött tornyosuló fellegek. Az amerikai Melville Lasky következett szólásra; fekete szakálla volt, s úgy beszélt németül, mintha egy keleti gettóban tanulta volna; mindenkit fennsőbbségesen, gőgösen kioktatott demokráciából. A felszólalásából pedig vitathatatlanul kiérzett, hogy nem egymaga állította össze.

Ami a háború előtti években és a háború alatt a Szovjet-

unióban történt, ami hazugságból, híresztelésekből, nemzetközi csatornaszennyből összeszedhető volt, azt mind beépítette a beszédébe. Azt próbálta szellemi téren alkalmazni, amit Byrnes fogalmazott meg Stuttgartban.

Előttünk, akik külföldről jöttünk haza, nem maradhattak titokban a megbízói és a forrásai. Azoknak a német íróknak egy részére azonban tudott hatni, akik végig Németországban maradtak. Wolfgang Harich következett; fölényesen, maró gúnnyal igyekezett Laskyt cáfolni. Attól a naptól fogva azonban – ezzel tartozunk az igazságnak – nem egy német író oda csatlakozott, ahol szégyen volt állni. Aminek a romok, a szétdúlt ország láttán egyesülnie kellett volna, az itt kettévált. Ostoba naivitásukban vagy talán az aranyborjú csábításának engedve, nem hallgattak a mi figyelmeztető szavunkra. Megalakult Lasky szervezete, a Szellemi Szabadság Kongresszusa, és folyóirata, a „Der Monat". Mikor pedig ki mertük mondani, hogy megbízója az amerikai titkosszolgálat, nevettek rajtunk, és egy csapásra denunciánsok, rágalmazók, szovjetbérencek lettünk.

Csak az utóbbi években bizonyosodott be adatszerűen, hogy mennyi pénz áradt a CIA zavaros forrásaiból, mégpedig nemcsak a „Der Monat" és a Szellemi Szabadság Kongresszusa támogatására. Nem egy, ma tisztesen demokratikusnak mutatkozó nyugatnémet szervezet ennek a pénznek köszönheti a létét. Egyetlen feltétel volt csupán: a szovjetellenesség, a forradalomellenesség. Lasky szakálla azóta ősz lett, de az erszénye nem lett laposabb; nemcsak eladta magát, hanem maga is fizet és megvásárol. A CIA szellemi ügynöke volt és az is maradt.

... Nehéz volt akkor az élet Berlinben; lesújtó volt látni naponként a romokat és a romeltakarító asszonyokat, akik kín-keservesen igyekeztek eltüntetni a rengeteg törmeléket. Még mindig maró égésszagot lehetett érezni, és a levegő fullasztó malterporral volt tele.

Az értekezletek a késő éjszakába nyúltak, másnap reggel pedig folytattuk őket. Gyűlések és szerzői estek dolgában szinte teljesíthetetlen követeléseket állítottak velem szemben. Újságcikkeket, rádió-előadásokat kellett írnom. Ennyi mindennek csak úgy tudtam volna eleget tenni, ha teljességgel lemondok az irodalmi tevékenységről.

Egyik munkám a másik után jelent meg, az íróasztalfiókok kiürültek. Új témák után kellett volna nézni. Néha úgy éreztem, mintha vakság ült volna a szememre, hogy már nem tudom észrevenni, nem tudom felismerni a dolgokat és a helyzeteket. Átköltöztem Potsdamba. A szomszédságomban Marchwitza rendezkedett be. Az átköltözéssel mintha közelebb kerültem volna az élethez; jobban láttam a valóság eseményeit. Megismerkedtem Kasackkal, Bernhard Kellermann pedig a barátságával tüntetett ki.

Mégis magányosan éltem. Hideg tél volt abban az évben. Otthon fűtöttem, de egyedül éltem három szobában. Szüntelenül jöttem-mentem egyik helyiségből a másikba: az íróasztal sem tudott lekötni, tele voltam nyugtalansággal, elégedetlenséggel önmagammal és mindennel, amit írtam. Egyetlen igazi örömem volt: a könyvek, újra és újra a könyvek! És az öröm, hogy ismereteket szerzek a világból.

Karácsony első napján sokáig ágyban maradtam. Nem volt fűtve a lakás. Csöngettek. A leeresztett roló hasadékán át kinéztem; szovjet dzsipből két tisztet láttam kiszállni, a gépkocsivezető pedig egy jókora csomaggal bajlódott. Fellélegeztem. A kulturális tiszt, N. őrnagy, sovány, nagyon szigorúnak látszó férfi volt, pedig csak a gyámoltalanságát rejtette rideg mondatok és gesztusok mögé. A vidám, fiatalos kedélyű szibériai K. hadnagy tanító volt, de inkább kolhozparasztnak nézte volna az ember. Mind a ketten, amikor csak tehették, könyveket ajándékoztak – Lenint, Sztálint, Gorkijt –, ám a tekintélyes csomagról messziről látszott, hogy nem könyvek vannak benne.

Kimértem és udvariasan gratuláltak, mintha a karácsony a legfontosabb állami ünnep volna, és kicsomagolták az ajándékot. Vaj, szalonna, kenyér, egy kisebb kalács, no és természetesen néhány üveg vodka került elő. Nyilván az a meggondolás vezette őket, hogy nekünk, németeknek, a karácsony többet jelent minden forradalmi évfordulónál. Nem is jártak messze az igazságtól; minden házban ennek az ünnepnek a hagyományából merítettek vigaszt, az ünnep révén igyekeztek némi kis melegséget varázsolni maguknak az emberek. Álltunk egymással szemben a fűtetlen lakásban, koccintottunk, de azért éreztem, hogy sietős a dolguk.

Itt, ebben a városban, amely egykor Poroszország szíve volt, ugyancsak nem találtam igazi kontaktust a környezetemmel. Ha eddig az volt a véleményem, hogy Németország másik részében az emberek magatartásában sok minden – az egoizmusuk, a leplezetlen önzésük, a kíméletlenségük – nemcsak a múlt rovására írandó, hanem részben a mostani körülmények eredménye és kifejezése, úgy itt be kellett látnom, hogy a gyökerek sokkal mélyebbre nyúlnak. Valakivel közelebbről megismerkedve meg-megtörtént, hogy olyan dolgok törtek felszínre, amelyeket már rég meghaladottnak gondoltam volna. A változás feltételeit megteremtettük: a háborús bűnösöket kisajátítottuk, a földreform óta eltelt egy év, és nagy erőfeszítéssel igyekeztünk új életet építeni a romokon. De mi történt itt Potsdamban?

Az utcán találkoztam néha egy úgynevezett Vilmos császár-bajuszt viselő idősebb, magas férfiúval; úgy nézett le az emberekre, mintha törpék lettek volna. Volt valami kísérteties a járásában, az arckifejezésében, a tekintetében; lerítt róla, hogy egyszerűen tudomásul sem veszi azt, ami körülötte van. Hölgyek, nyakig begombolt blúzban, gallérjukba tűzött brossal sétálgattak a városban, mintha csak egy játszmát vesztettek volna el, nem pedig egy háborút.

Emlékszem egy ostoba, de jellemző esetre, ami a villamo-

son történt velem, mikor a városba utaztam. Felszállt egy idős hölgy. Bár a gőgös arckifejezése miatt szívesen hagytam volna állni, átadtam neki a helyemet. Köszönet nélkül leült, majd hirtelen szaglászni kezdett, megbotránkozva elnézett mellettem, és sipító vénasszony hangon megszólalt: – Ezek az emberek . . . Micsoda fokhagymaszag van itt!

A mindennapok apró kellemetlenségei, az élelem utáni hajsza, az idegesítő, céltalan értekezletek miatt hetek óta ingerült voltam; nem csoda, hogy ez a lenéző hang éktelen haragra lobbantott. Ha sikerült valahol néhány gerezd fokhagymát felhajtanom, fölszeletelve megraktam vele egy nagy karéj kenyeret, és fejedelmi reggeliként fogyasztottam el. A fokhagymáról Spanyolország jutott az eszembe, és mélabúval emlékeztem a milánói egyetemre, ahol a bevonulásunk után első ízben jutottam emberhez méltó vacsorához.

– Még nem tudta elfelejteni Hitlert, ugye? – förmedtem rá a szegény kis vénasszonyra. – Jobban tette volna, ha fokhagymával eszi a vajas kenyeret, mikor még nem volt későn. De magának is az ágyú volt a fontosabb. Akinek nem ízlik a fokhagymaszag, leszállhat . . . – Mintha derült égből villámcsapás érte volna. Dermedten, riadt egérszemekkel keresett segítséget a körülötte állóknál. De nem mozdult senki. Mintha kettőnkön kívül más nem is lett volna a villamoson és a szavaink légüres térben hangzottak volna el.

A következő állomáson leszállt, sietve átment az úttesten, nyilván attól rettegve, hogy pillanatokon belül letartóztatják vagy elhurcolják. Láttam még, amint félve körültekint, aztán eltűnik egy utcasaroknál.

Az egyik mellettem álló férfi alig észrevehetően elmosolyodott. Mikor barátságos tekintetével találkozott a pillantásom, egy csapásra jobb kedvem lett.

A svájci internáló táborban olvasmányigényeinket az úgynevezett könyvtárládákkal elégítették ki. A központi könyvtárak ily módon látták el könyvvel a falvakat és a távol eső

tanyákat, és így gondoskodtak rólunk is. Néhány hét elteltével a ládákat újakkal cserélték fel.

Az Írószövetségben természetesen sokat vitatkoztunk az irodalom terjesztéséről, és ebben a vonatkozásban elsősorban a falu kulturális fejlődésének kérdése foglalkoztatott minket. Terveket kovácsoltunk, amelyekből nem lett semmi, másokat vitattunk meg és elejtettük őket, mielőtt megvalósulhattak volna. Itt is, az újságokban is kitartóan propagáltam a könyvtárládák gondolatát. Sokan biztosan már nevettek rajtam, és bolondnak tartottak e miatt a rögeszmém miatt. Akkor azonban még szentül hittem az irodalom közvetlen átalakító hatásában, azt hittem, mindenkire úgy hatnak a könyvek, mint rám.

A falvakból, az egykori birtokokról és majorságokról egymásnak ellentmondó híreket kaptunk: a földreform alapvető változást hozott, új élet van születőben, vannak ugyan még nehézségek, de minden a legnagyobb reményekre jogosít fel. Majd pedig: az egykori udvarházak dugig vannak áttelepültekkel, az emberek reményvesztettek, nem csinálnak semmit, nem hisznek a jövőben. Itt csak a kultúra segíthet.

Készek voltunk a segítségre. Kultúraktívát alapítottunk. Írók – Hans Marchwitza, Peter Nell –, művészetkedvelők, festők, muzsikusok fogtak össze. Író–olvasó találkozókra, tarka estekre készültünk. Gondoskodni kellett a falu könyvellátásáról; vitatkozni, meggyőzni akartunk. Még kabaré szervezésének a gondolata is felmerült.

Egyik nap így jutottam el egy faluba. Valahol a kyritzi körzetben lehetett, hazafelé ugyanis a hamburgi autópályán jöttünk. Itt történt, nem messze Nauentől, ahol az út rövid emelkedő után lefelé tart a vasúti kereszteződéshez, hogy az ócska DKW-nk bal első kerekét hirtelen magunk előtt láttuk gördülni. Éreztük, amint a kocsi megbillent, és az útburkolaton súrlódva, sűrű szikrákat hányt a sötét éjszakában. Pótkerekünk nem volt, ott kellett várni reggelig.

Élmény volt már maga a vidéki utazás is. Az elmúlt hónapokban nagyon ritkán hagytam el a várost, még kisebb-nagyobb sétákra is alig; szinte az egész nyarat íróasztal mellett töltöttem. Tél eleje volt; pusztán és fagyosan nyúltak el a földek, helyenként hatalmas betakarítatlan táblák szürkélltek; kint rothadt még a marharépa, a cukorrépa, a gabona. Némelyik falu iszonyatosan leromlottnak látszott; az utcák majdnem járhatatlanok voltak a piszoktól és a kátyúktól, a házak színehagyott falai foltosan mállottak. Még rosszabbul nézett ki az a néhány lerongyolódott ember, akivel találkoztunk. A kora téli szürkeségben mindenfelé félig kész vályogházakat lehetett látni. Úgy látszik, a vályog volt az egyetlen hozzáférhető építőanyag. Nyers vesszőfonat közé döngölték, és amikor elkészült, bemeszelték. A zsalukon sárgán folyt le az esőtől kiázott agyag. Nem volt nehéz elképzelni, mi lesz majd tavasszal, a fagyok és a hó, meg a több hetes esőzések után.

A falu, ahová jöttünk, egykor majorság volt; mindössze néhány zsellérviskóból állt. A közeli udvarházban állítólag művelődési termet is berendeztek, reméltük tehát, hogy érdeklődésre találunk.

Az udvaron a libák és a kiéhezett tyúkok közt gyerekek játszottak, azoknál nem kevésbé éhesen és nem kisebb lármával, agyonfoltozott ruhában, kócos fejecskéjükön az apjuk vagy a bátyjuk kalapjával, vagy rongyos fejkendővel. Nagy, feketén árnyékolt szemeik villogtak, mint a vadállatoké. Ijesztő és megrendítő volt látni őket. Ennél iszonyúbbat csak egyszer láttam, a következő év kora tavaszán, mikor az Odera lápvidékén jártam. A háború nyomai még nem tűntek el, a sebek még nem hegedtek be. Erről az utamról riportot írtam a „Neues Deutschland"-ba. Néhány nap múlva Paul Merkerrel találkoztam, aki akkor a Földművelésügyi Minisztérium államtitkára volt; dühösen förmedt rám, hogy

mi jut eszembe . . . Hogy az ellenségnek akarom-e megkönnyíteni a propagandáját . . .

A valóság azonban oly szörnyű volt, hogy azonnali segítségre volt szükség.

A gyerekek az udvaron összeszaladtak, mikor megláttak minket. Úgy álltunk velük szemben, mint akiket megigéztek, még lépni sem tudtunk. Az egyik gyerek visítva berohant az udvarházba, a többiek utána. Lassan követtük őket. Áporodott szennyesszag, állatok, pelenkák és mosdatlan emberi testek bűze fogadott. Kicsorbult lépcső, mocskos kövezet, egymás hegyén-hátán bőröndök, ládák, lábosok, fazekak, lószerszám, lapátok, vödrök. Egy ősz asszony állt elénk. – Kifelé . . . Azt mondtam, kifelé! – kiáltotta az öklével fenyegetve.

Behúztuk a nyakunkat. A szobákból hangok hallatszottak, lárma, kiabálás és keserű nevetés. Az egyik ajtóban hirtelen megjelent egy férfi, és ránk mordult: – Takarodjatok innen! . . . – Elég volt az ígéretekből . . . – toldotta meg az asszony.

Sziléziaiak voltak. Milyen iszonyatos utat járhattak be, amíg idáig jutottak! A reménytelenség bénító érzése lett úrrá rajtam. Mi lesz ezekkel az emberekkel? Mikor és hogyan lehet változtatni a sorsukon? A földbirtokosokat elkergettük vagy megszöktek maguktól, a földjüket szétosztottuk, de elég volt ez az üdvösséghez? A háború földönfutói kaptak egy-egy darabka földet, néhány tyúkot és kacsát. Mire mentek vele? Csak ültek itt az udvarházban, mint valami váróteremben. Még csak ki sem csomagoltak, még nem telepedtek le végleg. Volt itt annyi asztal, hogy mindenki mellé ülhessen? És elég szék, meg szekrény, meg ágy?

Akik azután a kultúrteremben összegyűltek, úgy festettek, mintha épp most érkeztek volna meg a hónapokig tartó menekülésből. Gyulladásos szemek, elcsigázott arcok. Padokat kerítettek; egy nő söröskorsóban egy szál dáliát tett az asztalra, ahol fel kellett olvasnom. Végtelenül meghatott az a

gyengéd mozdulat, amellyel a félig hervadt virágot megigazította. Férfiak, nők jöttek kabátba, kendőbe, zakóba burkolózva; kalapot, sapkát a fejükön hagyva bámultak ránk. Semmi más hang, csak a mázsás csizmák koppanása a padlón, köszönés helyett mindössze szótlan biccentés. A csupasz falak sziklává váltak; úgy éreztem magam, mint aki jégverembe zuhant. A mennyezetről aláfüggő egy szál villanykörte sárgás fényében Ottó Grotewohl és Wilhelm Pieck arcképe nézett le ránk.

Hogy mit olvastam fel, arra már nem emlékszem. A csípős füst, amit az emberek a pipájukból vastagon eregettek, levegőben úszó fátyolként lepte be az egész helyiséget. Egyre jobban berekedtem tőle. Előbb még csak köhögtem, de aztán teljesen elhagyott a hangom, egy árva szót sem tudtam többé kinyögni.

Egy mérges kis ember kezdett beszélni, aki a polgármesternek mondta magát, bár egyáltalán nem felelt meg a polgármesterekről alkotott elképzeléseimnek, inkább béresnek vagy zsellérnek látszott. Alig értettem valamit abból, amit mondott. Mindenesetre a kultúráról volt szó, meg arról, hogy most már a falvakban is terjed, és az új népi közösségről is mondott valamit. Magamban kétségbeesetten nevettem. Kultúra! Új népi közösség! A hallgatóságból senki sem szólt hozzá. Elszánt szótlansággal ültünk egymással szemben. Az egyik férfi felállt, és távozott; mintha ez lett volna a jeladás: a többiek is kiosontak, mint a kísértetek. A polgármester tekintete mélységes csalódottságot és levertséget tükrözött. – Így van ez! – mondta. – Eljönnek hozzánk olyan messziről . . . aztán tessék . . . Nehéz ez, nagyon nehéz!

– Majd csak lesz valahogy . . . – próbáltam vigasztalni –, majd csak lesz valahogy . . .

Szavaim hatására egészen különös módon szinte megszépült az arca, a fájdalommal teli szeme. – Persze . . . biztosan!

– bólintott rá. – De most mivel fizessem meg a fáradságát? Tyúkon meg libán kívül semmink sincs!

Tiltakoztam, de eredménytelenül. Egy összekötözött lábú liba ott feküdt már a kocsi hátsó ülésén. Mikor vissza akartam adni, mérgesen mordult rám. – Meg akar sérteni?

... Ebben az időben, mikor kétségek és remények közt hányódva éltem, jött a meghívás Moszkvából. Az első német művész-, író- és festődelegációnak áprilisban kellett Moszkvába érkeznie, hogy május elsején ott lehessen a tribünön. Az útra Anna Seghers, Bernhard Kellermann, Heinrich Ehmsen, Günther Weisenborn, Jürgen Kuczynski, Wolfgang Langhoff, Stefan Hermlin, Wolfgang Harich, Michael Tschesno volt kiszemelve. Meglepetésként ért, hogy nekem is mennem kellett.

A csoportból többen jártak már Moszkvában, leginkább a háború előtt, éppen ezért a meghívás nem számított rendkívüli eseménynek. Az én esetem azonban más volt. Most éreztem csak igazán, hogy a Szovjetunió az elmúlt években számomra csillag volt a sötét éjszakában. Életem sok nehéz órájában kínzott a vágy, hogy lássam Moszkvát, a várost, a vörös csillag alatt. A válság éveiben, mikor csüggedten és elkeseredve ácsorogtam a munkaközvetítő hivatalok előtt, ennek a városnak a léte adott reményt, tartást. Mi másban bízhattunk volna? Mikor éjszakánként a menedékhelyek mennyezetére bámultam, vagy később, mikor sebesülten feküdtem a Földközi-tenger partján egy spanyol kórházban, mindig megszólalt bennem egy belső hang: gondolj Moszkvára, a vörös csillag alatt! Mikor a német csapatok 1941 telén ostromolták a várost, mint valami ima szólt a hang a witzwili börtön zárkájában: tarts ki, tarts ki! Sztálin hangja azon a novemberi napon a moszkvai Vörös téren számunkra a forradalom hangja, az orosz nép hangja, önmagunk reménységének hangja volt.

Mint valamennyiünknek a mi nemzedékünkből, akiknek a

forradalom Moszkvából indult ki, nekem is a legkülönbözőbb elképzeléseim voltak erről a városról, az egész országról. Képek, elragadtatott híradások táplálták őket, és csupán magának a forradalomnak a ténye meg az általa előidézett társadalmi átalakulás földöntúli paradicsommá változtatta képzeletünkben az országot. Ezekben a híradásokban nem volt szó az erkölcsi, politikai, kulturális változásokról, a mindennapi élet valóságáról, az ország történetéről, civilizációjáról stb. Nekünk különben is az volt a fontos, amit az irodalom nyújtott a valóságból.

És most majd meglátom ezt a várost, megismerhetem a lakóit és – mint reméltem – az egész hatalmas országot is.

Abban az időben még az Il–14-es gépek repültek, és nyolc óra alatt értek Moszkvába. Ha reggel indult a gép, este már ott kellett lenni a repülőtéren. Ott találkoztunk vidáman, jókedvűen; mindnyájan kaptunk egy-egy jókora élelmiszercsomagot, hozzá egy üveg vodkát. Emlékszem, hogy ijedten kérdeztem a velünk utazó Dimsictől: – Az ég szerelmére, minek ez? Ki fogja ezt mind megenni és meginni?

– Hátha kényszerleszállásra kerül sor... – válaszolta nagy komolyan. Nem tudtam, ugyanolyan komolyan gondolta-e, ahogy mondta, nekem ma mindenesetre úgy tűnik, mintha az a repülés egy nagy kaland lett volna. Még ma is, amikor már jó pár ezer kilométer repülőút van mögöttem, repülni, az a nagy kaland. Már a repülőtéren megállapodtunk abban, hogy a légi betegség ellen legjobb enni és inni. Ebben Anna Seghers véleményét tettük magunkévá, aki egyenesen elbűvölően vidám volt.

A moszkvai repülőtéren ünnepélyesen fogadtak.

Virágok, kézfogás, ölelkezés, örömtől ragyogó szemek és meleg szavak. Szofronov, Szimonov és Fegyin is kijött elénk. Magától értetődő barátsággal és szívélyességgel vettek körül.

A repülőtérről a városba vivő országúton, amelynek ma Leningrádi út a neve, s amelyet magas lakó- és irodaházak

szegélyeznek, akkor még kétoldalt ócska, süppedt faházacskák álltak. Az országúttól jobbra meg balra elágazó utak a hóbuckáktól és a mély kátyúktól szinte járhatatlanok voltak.

Megdermedtem. A képek annak idején nem magas épületeket mutattak, a modern élet megannyi palotáját? Naivitásomban nem úgy képzeltem el, hogy az egész város ilyen kolosszusokból áll?

– Ott, azok a faházak . . . tipikus orosz házacskák . . . – hallottam a tolmácsnő hangját. – Ha nem jött volna közbe a háború . . . – Ettől az első benyomástól mélyen megrendülve érkeztem meg a szállodába, a Nacionalba. Igazi orosz hotel volt, rengeteg plüssel, nehéz függönyökkel, kézi hímzésű, durva parasztvászon asztalterítőkkel, kristálycsillárokkal és egy nagy bajuszú portással ezüstsujtásos livrében.

Alig vártam, hogy kezet mossak, gyors pillantást vessek a tágas térre és a Kreml tornyaira, és a portás mellett, aki mint valami őrszem állt a portán, máris kisurrantam a városba. Járókelők, még téli ruhába bugyolálva, arcukon a nemrég kiállott háborús nélkülözések nyomaival, marcona rendőrök, sietősen áramló embertömeg. Rajtam csak vékony télikabát és svájcisapka volt, de ügyet sem vetettek rám. Úgy megszokták volna már megint a külföldieket? Végigmentem a Gorkij utcán. Az autó- és troliforgalomban a rendőrök igyekeztek a járókelőket az átkelőhelyekre terelni. Feltűnt, hogy az emberek milyen kevéssé respektálják őket. Egyikük megállított két gyalogost, akik nyakló nélkül a kocsiút kellős közepén igyekeztek át a túlsó oldalra, figyelmeztette őket anélkül, hogy felírókönyvet és ceruzát ragadott volna, ám amazok sem hagyták annyiban. Egy ideig figyeltem a vitát, a fenyegető kézmozdulatokat, aztán a gyalogosok továbbálltak, a rendőr pedig felült a motorkerékpárjára. Én is folytattam az utamat, csodálkozva.

Néhány nap múlva, mikor már otthonosabban éreztem magam és merészebb is lettem, gondoltam, megkísértem a

sorsot. Nem messze az egyik átkelőhelytől észrevettem egy rendőrt, amint motorkerékpárjáról figyeli a forgalmat. Mit csinál vajon, latolgattam magamban, ha nem a kijelölt helyen megyek át és ha rájön, hogy külföldi vagyok? A járókelők meglepett pillantását alig vettem észre, de a rendőr fütyülését és motorjának berregését meghallottam. Akkor állt meg mellettem, mikor éppen átértem a túloldali járdára. Valósággal elárasztott figyelmeztető szavaival, én meg közben állhatatosan csak a fejemet ráztam. Aztán a papírjaimat kérte. Ennek kifejezésére a különböző nyelvekben nyilván a legkülönfélébb szavak szolgálnak, de a hang, ahogy a kérdést felteszik, mindenütt ugyanaz. Mint mindenütt a világon – gondoltam én –, az ember papírok nélkül . . .

Nekem ugyanis nem voltak papírjaim. Útlevélnek akkor még híre-hamva sem volt, mi is kollektív igazolvánnyal utaztunk. Igazi legitimációnk pedig Dimsic volt, a maga személyében. Ígérték ugyan, hogy néhány nap múlva kapunk valami igazolványt, tartózkodási engedélyt vagy effélét. De a „piszatyel" szót már megtanultam, és most ezt lobogtattam meg igazolvány helyett. Nem azt hallottuk talán, hogy itt az író valósággal mitológiai figura és olyan előjogokat élvez, mint egyetlen más országban sem? A rendőr parasztképe valóban föl is derült, és bár morgolódott még egy darabig, végül is elővett a zsebéből egy újságot. A képek közt keresgélt, míg megtalálta az enyémet. Elolvasta a hozzá tartozó szöveget.

Aztán megszólalt: – Te Spanyolország . . . Te Spanyolország . . . Most már barátságosabb volt. Bólintottam, és még mielőtt magamhoz térhettem volna, fölültetett a pótülésre és elvágtattunk.

– Hotel Nacional! – kiáltottam a fülébe, de a nagy sebességben elhalt a szavam. Végigszáguldott a Gorkij utcán, s befordult egy mellékutcába. Megállt egy épület előtt, amely régi és nem túlságosan jó emlékeket ébresztett bennem: rendőr-

őrszoba! Egyszóval letartóztattak! Ami a sok szóbeszédből valaha is a fülembe jutott – ok nélküli letartóztatások, napokig bezárva egy zárkába, ítélet kémkedés vádjával, védekezési lehetőség nélkül –, villámszerűen végigfutott a tudatomban, és láttam magamat elindulni egy sötétbe vezető úton. De aztán megvigasztalódtam: majd csak észreveszik, hogy nem tértem haza, keresni fognak és kiszabadítanak. Külföldi delegáció tagja mégsem tűnhet el csak úgy, egyik percről a másikra. Ma már természetesen mosolygok az egészen, hiszen csupán az a tény, hogy a rendőr nem maga előtt vezetett, világossá kellett volna hogy tegye a tényleges helyzetet.

Az őrszoba komor benyomást keltett, bár sem por, sem papiros szemét nem látszott sehol, még a hamutartók is üresek voltak. A levegő elhasznált volt és fullasztó a mahorkafüsttől. A falon olcsó nyomatú Sztálin arckép függött.

„Letartóztatóm" egy másik egyenruhással beszélt, aki jobb egyenruhát viselt, tehát nyilván a feljebbvalója volt. Jól végigmustrált. Mikor a zsebembe nyúltam cigarettáért, a magáéból kínált, és tüzet is adott. Leültem egy székre; cigarettáztam, nem kérdeztem semmit, de úgy tűnt, mintha az őrsparancsnok vagy nem tudom mi lehetett, egyre barátságosabb arcot vágna. A képet nézegette az újságban, és a telefonhoz nyúlt. Nem értettem, mit beszél, de nem éreztem nyugtalanítónak. Íróasztalából üvegkancsót vett elő, színtelen folyadék volt benne, pohárba töltött belőle magának meg nekem. Kézmozdulattal kínált, hogy igyak, én pedig, minthogy az izgalomtól megszomjaztam, egy hajtásra kiittam az egészet. Elakadt a lélegzetem, köhögnöm kellett; mintha tűz folyt volna le a torkomon! Vodka. Magamban szidtam a fickót, pedig sose voltam ellensége egy pohárka szeszes italnak. Az őrsparancsnok és a „letartóztatóm" még javában nevettek rajtam, mikor belépett egy rendőr és németül megszólított: – No, látom, hogy az üdvözlés már megtörtént. – Csak

akkor ébredtem tudatára, hogy németül beszél, mikor kezet adott.

– Véletlenül átmentem az úttesten – kezdtem magyarázkodni megkönnyebbülten –, és akkor letartóztattak. Nálunk nincs ilyen nagy szigorúság.

Kedélyesen nevetett, és lefordította, amit mondtam. Az őrsparancsnok felállt, és kezet adott. A németül beszélő rendőr még jobban nevetett. – Elnézését kéri a személyes szabadság megsértése miatt. De azt kéri öntől, hogy beszéljen a rendőrőrs tagjainak a spanyolországi élményeiről.

– Most mindjárt? – kérdeztem elképedve.

– Most mindjárt. Azonnal itt lesz mindenki, aki nincs szolgálatban.

Lassan megtelt az őrszoba. Átmentünk egy másik helyiségbe; ott asztal állt, kék plüssel leterítve. A falon itt is Sztálin-kép függött.

Beszéltem. Csillogtak a szemek. A kérdezésnek nem volt vége-hossza. Mikor befejeztem, magamba kellett öntenem még egy teli fogmosó pohár „vizecskét", aztán újra fölpakoltak a pótülésre, és hazaszállítottak a Hotel Nacionalba.

Már kerestek. – Tűvé tettük magáért a környéket – mondta szemrehányóan a tolmácsunk, egy igen művelt idősebb hölgy. El is tévedhetett volna!

– Én, eltévedjek? – kérdeztem. – Jártam már Milánóban, Párizsban, a legtöbb európai nagyvárosban, de még nem tévedtem el soha!

– Ne értsen félre – mondta suttogva. – Ha felismernék, hogy német .... Nincs még olyan messze a háború!

Látogatásunk első napjaiban már az Írószövetség bankettet adott a tiszteletünkre. Az asztalok roskadoztak ételtől-italtól, tányéroktól és poharaktól. Vodkával teli ólomkristály kancsók – mintha csak víz lett volna bennük – csillogtak a fényözönben.

Megjelent mindenki, akinek neve volt az irodalomban: a

kezünket szorongatták, barátságosan mosolyogtak. Ott volt a finom arcvonású, németül kitűnően beszélő Fegyin, akinek költői prózája annyira szívünkhöz szólt, mint keveseké; ott volt Gladkov a széles arcával, mintha egyenesen a falujából jött volna. Mint a forradalom és az utána következő viharos korszak eleven megtestesülése, úgy állt előttem, erőtől duzzadón és mosolyogva. Nem tudtam megállni, hogy ne szólítsam meg.

– Gladkov elvtárs – mondtam neki a tolmács útján –, életemben nem hittem volna . . . A maga könyve, a „Cement", nekünk, mikor fiatalok voltunk . . . – Felindultságomban csak nagyokat nyeltem, és egyszerűen képtelen voltam mindazt elmondani, amit szerettem volna. Olyan pillanat volt, amikor hittem az irodalom mindent megváltoztató hatalmában. Gladkov megszorította a kezemet, átkarolta a vállamat, és így válaszolt: – Én nem vagyok vele megelégedve. Az ember mindig jobbat akar. Át fogom dolgozni.

Átdolgozni? Ezt? Miért?

Ehrenburg is ott volt, komor tekintettel pipázott. Mit látott? Nem tudott még felejteni, túl korán jöttünk neki? Aligalig szólt valamit; csak Anna Seghersszel és Hermlinnel láttam beszélni egy-két mondat erejéig. A barátságos üdvözlő beszédekkel mit sem törődve, gyanakvó pillantásokkal méregette egyikünket a másik után, időnként egy korty italt vett magához, s eregette a sűrű füstfelhőket. Ellenségesnek éreztem, gőgösnek és bántóan hidegnek. Minket is bevont a kollektív felelősségbe?

A baráti megnyilatkozások ellenére sem éreztem magam valami jól. A kristályüvegekben mintha a faházak árnyszerű képét, az elővárosok félreeső utcáit láttam volna, ahol érzésem szerint teljes szívósággal élt tovább a múlt. Élesebb körvonalakkal koldusok léptek elő a kristályüvegből, rongyokba burkolt nyomorúságos figurák, akiknek nem jut csillogó por-

celán tányéron sem kaviár, sem lazac vagy finomra vágott sonkaszelet.

Mialatt a moszkvai egyetem egyik professzora beszélt hozzám és állandóan koccintott velem, az a városszéli falu jutott az eszembe, amelyet néhány napja látogattunk meg. A földeket még hó borította, még harsogott a lábunk alatt, de már az olvadás szennye fedte; az utakon feneketlen kátyúk, de a hóba süppedt, viharvert házikók mégis valami bűbájos idilli képet mutattak. A templom hagymakupolácskája kikandikált a háztetők mögül, amelyek fölött ferdén és fáradtan kúszott fölfelé a füst. A béke és a nyugalom szigete.

A kísérők és a tolmácsok nem ajánlották, hogy bemenjünk a faluba. Az utak járhatatlanok, mondták, az élet ott nem érdekes, és különben sincs időnk. Álltunk hát a falu szélén, a hideg, latyakos tavaszi hóban toporogva. Egyszerre csak észrevettem egy gyalogösvényt, amely a faluból a mezőn magányosan álló két fabódéhoz vezetett. Az a fajta fürdő volna, ahol fával fűtenek, ahogy könyvekből olvastam? Régen szerettem volna közelről látni. Kérdezés nélkül nekivágtam a bódéknak. Mögöttem kiabáltak, de nem törődtem velük. Akkor jöttem csak rá, hová megyek, mikor a közelükbe értem. Visszafordultam, és válasz nélkül hallgattam a csípős megjegyzéseket. Talán nem jelentős vívmány már az is, hogy az emberek nem a kertben és a ház közvetlen környékén végzik el a szükségleteiket? – csillapítottam magamat. A két kis bódé nem egy lépés már azon az úton, azon a hosszú és nehéz úton, amely a civilizációhoz vezet? Dél-Franciaországra emlékeztem, meg a kisvárosokban is dívó szokásokra, meg Spanyolországra, Itáliára és arra is, hogy Mecklenburgban milyen hosszú utat kell megtenni a jól fűtött parasztházból az udvaron át, ki a hideg téli éjszakába.

Mégis mindenáron szükségét éreztem, hogy a Moszkváról és az egész országról kialakított, mélyen belém rögződött képet szétzúzzam és újjal, a valóságnak megfelelőbbel pótoljam.

A professzor hangja ragadott ki a révedezésből a szálló bankett-termében. – Sokat látott már Moszkvából? – kérdezte. Mi tette eddig önre a legnagyobb benyomást?

A lárma, a kellemes légkör, a vidám hangok engem is jókedvre hangoltak. De mit válaszoljak neki? A látogatás a Kalibr gyárban, a metró, a Kreml vagy a Tretyakov Képtár?

– Sokat még nem láttam belőle – feleltem.

Állandóan töltött nekem is; ittunk, én meg csak csodálkoztam, hogy nekem a vodka a fejembe száll, ő meg színjózan marad.

Pohárköszöntőket mondtak, ami számunkra szokatlan dolog. Szellemesen, csiszoltan beszéltek, jócskán humorral és kedvességgel fűszerezve, de mert mindig koccintani és inni kellett rá, a hangulat egyre magasabbra hágott. A kristálycsillárok lassan himbálózni kezdtek.

Később, valahányszor összekerültem Szimonovval, mindig arra a pillanatra kellett gondolnom, amikor felállt, megkocogtatta a poharát, és a beállott csendben ezeket mondta: – Egy embert irigyelek itt a teremben. Íróknak nem volna szabad egymásra irigykedniük, de mit tagadjam, nem tudom kordában tartani az irigységemet.

Fiatal volt még, „az irodalom egyik reménysége", ahogy a fülünkbe súgták, és lerítt róla, hogy a messzeség mindig csábítani fogja és mindig szűk lesz neki a világ.

Sok mindenen mehetett keresztül az elmúlt háborúban, amely számára már 1938-ban kezdődött Mongóliában, a japánok ellen.

– Igen, egyvalakit irigylek – folytatta –, és hogy nem sokkal idősebb nálam, ez csak még inkább tüzeli az irigységemet. Claudius elvtársat irigylem azért, hogy ott lehetett Spanyolországban.

Számomra már-már kínos volt ez a figyelmesség, de éreztem, hogy őszintén beszél.

Meggyőződtem róla, hogy kitűnően ismeri a spanyol há-

ború történetét, az egyes csaták lefolyását, és fenntartás nélküli elismeréssel adózott a nemzetközi brigádoknak. Nem tudtam, mi történt a spanyol polgárháborút követő években, és azt vártam tőle, hogy megemlíti a harc szovjet résztvevőinek nevét is, ám ezekről hallgatott. Néha, mikor később találkozgattam vele Moszkvában, Bakuban vagy ahol éppen összszefutottunk, arra a bankettra kellett mindig gondolnom, és a bajtársiasság melege töltött el.

Emlékszem, azokban a hetekben kétségbeesetten kerestem valamit, amit egyszerűen nem találtam: az elképzeléseim valóságát. Naivak voltak azok az elképzelések, sok ostoba újságcikkből meg a saját vágyaimból és reményeimből táplálkoztak. Megéltem a háború előtti idők minden vereségét, rajtam hagyta bélyegét a háború a maga külön börtöneivel, meg a háború utáni nyomorúság és szkepszis. Hajlamos voltam rá, hogy a kicsiségeket felfújjam, jelentőségüket túlbecsüljem, a kelleténél többet olvassak ki belőlük. A fogadáson, mint említettem, a moszkvai egyetem professzora ült mellettem. A kancsóból állandóan töltötte a vodkát a poharamba. Dühös voltam, hogy nem tudok vele lépést tartani, hogy minden pohárral sűrűbb lesz az agyamban a köd és a csillárok egyre vadabbul himbálóznak előttem. Mikor néhány pillanatra távozott, véletlenül az ő poharát vettem a kezembe, és leesett az állam. Tiszta vizet ivott a professzor! Kicseréltem a kancsóinkat, s mikor visszajött, töltöttem neki. Savanyúan mosolygott. Egyik pohár vizet a másik után ittam, ő pedig kénytelen-kelletlen a vodkát győzködte magába. – Csaló!... Szélhámos!... – átkoztam őt magamban. – Aljasság... példátlan aljasság!

Kicsiség volt? De hihetlenül fölingerelt.

Vagy az a kínos vitám Motilovával, még hetek múlva is égett bennem. Hű képe volt ez az akkori szovjet irodalomkritikának és alapelveinek, amelyeket a magam munkájára vonatkoztatva nem voltam képes elfogadni. A kortársi szo-

cialista irodalom helyenként szűk kategorizálását az irodalom életszerűsége szempontjából kártékonynak tartottam. Az 1945 utáni éveken igyekeztem pótolni műveltségbeli hiányaimat; szocialista vagy magukat annak mutató esztétikai elméletekkel foglalkoztam. A mi korunkban indulófélben volt minden, és a kezdet szükségképpen mindig sokféle kísérlettel jár, amelyeket csak annak vehetünk, amik: próbálkozásoknak arra, hogy értelmezzük korunk eseményeit és az eseményekben az embereket. Átfogóan kívántam látni az embert, teljes bonyolultságában, ahogy a valóság mutatta, küzdőnek, győztesnek és szenvedőnek, alkalomadtán olyannak is, aki iszik a vereségek keserű poharából. Úgy éreztem, a képeskönyvek színvonalára veti vissza az irodalmat az az elmélet, hogy csak a pozitív példa, csak a pozitív hős lehet az ábrázolás tárgya. Az élet és az ember árnyoldalainak bemutatásában merő naturalizmust látni, ezt éppúgy elutasítottam, mint később Babajevszkij művét, „Az aranycsillag lovagjá"-t és minden ehhez hasonlót. Mikor egyszer Budapesten találkoztunk, vitába szálltam vele a munkáiról és a bennük megnyilvánuló felfogásról. Tulajdonképpen kiknek az örökösei vagyunk? Nem Gorkijért, a korai szovjet irodalomért lelkesedtünk, emellett nem az amerikai irodalom legjobbjai voltak a kedvenceink, nem a német felvilágosodáson, klasszicizmuson és romantikán nevelkedtünk? Abban az időben nem gondoltam még stíluseszközökre, nyelvre és kompozícióra.

Nagyon elkeserített Motilova próbálkozása, hogy az „Olajfák"-at mint naturalizmust intézze el. Biztos, hogy könyvemben nem tudtam teljes mélységében bemutatni a harcunkat, biztos, hogy az emberi nagyságot sem tudtam a maga teljességében megragadni, a könyv gyengéi azonban nem a „naturalizmusokban" rejlettek. Efféle gondolatokon rágódtam én azokban a hetekben. És ha túl tudtam rajtuk lépni, azt csakis a körülöttem zajló eleven életnek köszönhettem.

Egy reggel légkalapácsok zaja hangzott fel a Gorkij utcán.

Felszedték az aszfaltot a járdán, mély gödröket ástak, gőzölgött a föld az áprilisi levegőben. Hatalmas fákkal megrakott teherautók jöttek, a fákat beállították a gödrökbe; néhány nap alatt befásították az egész utcát, fel a Puskin térig. Csakhamar mutatkoztak az első zöld levelek. El voltam ragadtatva a fáktól meg a széles mellű nőktől is, akik úgy bántak a légkalapáccsal, mint a játékszerrel.

A Kalibr gyárban tett látogatásunkkor hirtelen szembe találkoztam az emberi méltósággal.

Ehhez azonban előre kell bocsátanom valamit, ami évek óta szorongatott. A mi emberi ábrázatunkat gyakran meggyalázták. Arcunk a sok kíntól és szenvedéstől gyakran rideg maszkká kövült. A gettókban, lágerekben és börtönökben, szembeszegülve gyilkolással és háborúval, emberi méltóságunk abban állt, hogy tudatában voltunk még a legsúlyosabb véráldozat szükségességének is. Reményt és bátorságot egy eljövendő, más és jobb világ hitéből merítettünk. Utópisták voltunk, álmodozók, naivabbak mindazoknál, akik előttünk éltek?

Legkeservesebb óráinkban súlyos tehernek éreztük ezt a méltóságot. A szabadságuktól megfosztottak és megcsalatottak kísérteties képmásának láttuk önmagunkat. Nagyobbrészt iparos és munkásemberek voltunk, az egy tál levesért és darab kenyérért robotoltunk, de szerettük, amit csináltunk, mindent, ami a kezünk alól kikerült.

Annak idején évekig kísértett még az első gyárlátogatásom képe, ahol tanoncnak kellett volna lennem. Láttam magam ámulva állni a gépek előtt, az emberek előtt, akiket óriásoknak, soha nem volt hatalmas lényeknek véltem. Később már bántam, hogy a gyerekes maflaságom vágta el az utat a korszerűbb életforma felé. Narbonne-ban, Zürichben vagy a Ruhr-vidéken jó egynéhány ház előtt megálltam, amelynek felépítésében részem volt nekem is. Életem egy részét, az erőmet adtam beléjük, és mit kaptam érte? Idegenséget! A gyen-

ge órákban, az önmagammal való elégedetlenség perceiben egyetlen reményem maradt: egyszer mégiscsak másképpen lesz, egyszer majd másfajta emberek formálódnak, kihúzzuk a lábunkat a mocsárból, réteken, erdők közt fogunk majd járni.

Ezért számunkra mindabból, ami a Szovjetunióban történt és aminek még történnie kellett, nemcsak a gyárak felépítése volt fontos; sorsdöntőnek az emberek felnőtté válását, egymás közti kapcsolataik átalakulását tekintettük, ez volt a nagy reménység.

Kihullt már az emlékezetemből, hogy ki volt, aki aznap reggel a Kalibr gyárban megkérdezte: – Mi van az új emberrel? Mi van az esetleges háborúval?

Később is gyakran megjelent előttem a gyárigazgató képe, akinek a kérdésekre válaszolnia kellett. Fiatal, de megfontolt férfi volt, széles arccal és szinte hidegnek ható tekintettel. Haja rakoncátlanul a homlokára hullt, finom metszésű, ideges keze és ujjai voltak. Múltja belevésődött a szeme és a szája körüli ráncokba: az első ötéves terv küzdelmei, aztán az állandó tanulás, míg azután a háború elején mint igazgató irányította a gyár evakuálását. Taskentbe áttelepülve – bár az Urálban éppúgy otthon volt, mint Moszkvában vagy a széles ukrán síkságon – úgy kellett terveznie, mintha a háborút már megnyerték volna, holott az ellenséges haderő az ország nagy területeit tartotta még megszállva. Az arca csak egyet árult el: energiát, vasakaratot.

– Az elmúlt háború? – A hangja rekedt volt, fáradt, a kézmozdulatai pedig: mintha képeket akarna a szeme elől elhessenteni. – Beszélnek maguknál a háborúról? Ah, mi nem érünk rá. Nézzék a gyárunkat, a munkánkat. Minket ez foglalkoztat. Az új ötéves tervünk . . . négy év alatt . . .

Az „ötéves terv" már régen úgy hatott rám, mint valami klisé, egy frázis, ami megfoghatatlan. De a „munkánk, a gyárunk", ez valósággal felvillanyozott. Nem annyira a szavak

maguk, mint inkább a hang, ahogy mondta, az a hűvös, kissé érdes hang. Egy csapásra eloszlatta, amitől szenvedtünk: az idegenséget!

A személyes jellegű kérdéseket egy-két szóval és cinkos kacsintással elhessegette, mint a kellemetlenkedő legyeket. – Apám . . . igen, vasúti munkás. Faluról jött. (Volt-e olyan itt, aki nem faluról jött?) – No, aztán tanultam. – Folyamatosabban, már-már rutinnal: – Nézzék az üzemünk termelésnövekedésének grafikonját. Itt . . . 100% . . . és itt ez a meredek megugrás. Voltak persze nehézségek, a háború utáni gondok, a rombolás, de aztán . . .

És a jobb keze mutatóujjával követte a meredeken emelkedő termelési görbét, mint valami alig megmászható hegyoldalt.

A gyár üvegházában, fullasztó melegben, virágok nőttek a munkáslakások számára – amint közölték velünk –, de a műhelycsarnokok számára is. Az igazgató vállon veregette az egyik tanoncot, nyilván dicséretképpen. Nem értettem, miért. Olyan üvegház volt, mint a többi, ugyanolyan virágok nőttek benne, mint mindenütt az üvegházakban. A tanonc elpirult. – Néha arra gondolok – mondta az igazgató felém fordulva –, milyen szép dolog kertésznek lenni. Most, mikor a növényeket is úgy alakítjuk, ahogy akarjuk, mindenféle szükséglet szerint . . .

Mikor kiléptünk a szabadba, a sivár gyárudvarra, amely semmiben sem különbözött a világ többi gyárudvarától, legfeljebb piszkosabb volt a szemerkélő esőtől és felázottabb az olvadó hótól, így szólt hozzám: – Megérti, miért nem beszélünk a háborúról, miért nem akarjuk?

Bólintottam, de még mindig nem hagyott nyugton, hogy úgy lelkesedett a kertészségért. Talán még itt is a falusi hóolvadást, a paraszthaz körüli földek illatát érezte, a nyíló gyöngyvirágét?

Elbúcsúzott, ment az irodájába, nekem azonban még talál-

koznom kellett egy komszomolista kislánnyal. Huszonegy éves, előmunkás, nagyon szép, világos arcbőre és elképzelhetetlenül kék szeme volt. Kérdéseimmel egyik témáról a másikra ugrottam. Semmi sem ingatta meg a biztonságát. Örömét leli-e a munkában, kinek dolgozik, önmagának-e vagy a közösségnek, honnan jött, mi szeretne lenni? És aztán megkérdeztem, van-e barátja és hogy él vele.

Hirtelen elvörösödtem, mint egy gimnazista, mert észrevettem, hogy ez akaratlanul is tapintatlan kérdés lehetett, mert a kislány zavarba jött. Éreztem magamon Anna Seghers, Hermlin és Tschesno rosszalló pillantását. A lány szemén jól láttam, hogy érti, amit kérdeztem, de megpróbált kibújni. Másképpen válaszolt volna, ha négyszemközt vagyunk?

– Van három vagy négy barátom – mondta.

– Nem úgy értem – próbáltam neki megmagyarázni –, ha nálunk azt mondják, hogy van egy barátom . . .

Nyílt tekintete, elképzelhetetlenül kék, éles szeme láttán elnémultam és vörös lettem. Arra gondoltam azonban, hogy mint írónak, jogom van kérdezni. És folytattam: – Érti, együtt élnek mint férfi és nő!

– És nincsenek is regisztrálva? – kérdezte hűvösen.

– Nem kell mindjárt anyakönyvvezetőhöz szaladni – válaszoltam.

– No de . . . – Mintha csak most értett volna meg. A haja tövéig elpirult, bizonytalanná vált.

– Ha látják, hogy nem illenek össze, minden különösebb formalitás nélkül szétválhatnak – folytattam.

– Aztán másik barátot szerez magának?

Bólintottam.

– Aztán . . . egy harmadikat, és ha . . . – Megvetően elfordult.

A torkomat köszörültem, és minthogy újra rám nézett, érzésem szerint várakozással, hozzátettem: – No igen, ha úgy alakul . . .

– Ugyan! . . . – Elhallgatott. Mert elképzelhetetlennek, a fennálló szokásokba és erkölcsökbe ütközőnek vélte, vagy olyan lehetőségekre gondolt, amelyeket vonzónak érzett?

Mikor elbúcsúztunk, nem volt hűvös és tartózkodó, hanem nagyon is szívélyesen szorított kezet velem, míg a tolmácsnőnk oldalról haragos pillantással mért végig.

Annyira érdekelt minden, az emberi együttélés formai és tartalmi vonatkozásai, hogy örökösen kérdeztem. Leningrádban, a Hotel Astoriában a húsz-egynéhány éves szőke, karcsú, lett pincérnőnket. – Asta elvtársnő, boldog maga?

Nagyon előzékenyen szolgált ki minket. Volt köztünk, aki barátságos viselkedésén felbátorodva kicsit még flörtölt is vele. Keskeny arca most a kérdésemtől teljesen zavarodottá vált. Boldog? Mi a boldogság? A kicsinyes személyi boldogság vagy a közösségért való munkálkodás? Vagy a személyes és a társadalmi követelmények egybehangolásában rejlik a nagy beteljesülés? Talán a lét és a szándék ellentmondásának szüntelen feloldásában? Ilyen irányban mozogtak akkortájt a gondolataim, és én sem láttam tisztán a dolgot.

– Író elvtárs . . . – szólalt meg kissé bátortalanul végül is a fiatalasszony. De aztán megint gondolkodni kezdett.

Pironkodva bevallotta, hogy írt egyszer egy brosúrát a szakszervezeti üdülők kulturális munkájáról, kevésbé pironkodva, hogy férjezett és van egy fia. Nagyon büszkén említette, hogy olvasta Kellermann és Anna Seghers könyveit, meg Langhoff regényét, a „Moorsoldaten"-t.

– Boldog vagyok? – Egy pillanatig mélyen elgondolkodott, nyilván végiggondolta az egész életét. – De hiszen béke van. . . – szólalt meg lassan. Aztán korrigálta magát. – Nem, egészen boldog azért mégsem vagyok. Tudja, néha bosszankodom a férjem miatt. Kicsit lusta. Többször mondtam már neki, tanuljon németül, de nem akar. Inkább olvas otthon, mikor hazajön, vagy színházba megy. Egyszerűen belebolondult a színházba.

Furcsa, mi minden gátolhatja az embereket a boldogságban – gondoltam magamban.

– De most már mennem kell – mondta hirtelen. – Ma vizsgázik a fiam! Ott kell lennem!

Izgatottan, az anyai gondokba belepirult arccal sietett el. Mikor aztán elutazásunkkor elbúcsúztunk tőle, elmondta, hogy nemsokára otthagyja a szállodát. Egy üdülőben kapott állást mint kultúros. Nagyon örül neki!

Látogatásokkal teltek a napok: múzeumokban, tárlatokon, különböző intézményeknél és üzemekben jártunk. Én azonban jobban szerettem egyedül csatangolni a tavaszias utcákon, és lebilincselőnek találtam az ott elém táruló életet. Igaz, hogy csak tolmács útján tudtunk érintkezni az emberekkel, és ez nehézkessé tette a véletlen találkozásokat, amelyek, gondoltam, közvetlenségük révén termékenyebbek lehettek volna, mint a szervezett összejövetelek. Milyen szívesen beültem volna a híres moszkvai kocsiskocsmák egyikébe! De vajon volt-e még ilyen egyáltalán?

A Gumban, a Vörös téri nagyáruházban, az olcsó szőrmebundákba és vékony kabátkákba öltözött, tolongó, verejtékező, kiabáló tömegben teljesen elveszettnek éreztem magam. Nem mertem vásárolni semmit. Hogy is tudtam volna magam megértetni?

Szerettem volna a Gorkij utcán beszédbe elegyedni a parasztasszony megjelenésű munkásnőkkel, akik úgy bántak a légkalapáccsal, mint valami játékszerrel. De ha megálltam a közelükben, csúfondárosan rám nevettek, és nem vagyok benne biztos, nem ejtettek-e el néhány kevéssé hízelgő szót is. Én is nevettem, de zavartan, és igyekeztem továbbállni.

Közeledett május elseje. Azt hiszem, úgy vártuk a felvonulást, mint valami különös színjátékot. Titokban abban reménykedtünk mindannyian, hogy a tribünről megpillanthatjuk majd Sztálint és az ország többi vezető emberét. Száz és száz alkalommal láttuk már fényképen a bajuszos arcát, mar-

salli egyenruhába öltözött, termetesnek látszó alakját, amint mozdulatlan arccal üdvözlésre emeli a kezét. Olyan határozottan vésődött belénk ez a kép, mint valami ikon, aminek csak ezt és semmi mást nem kell ábrázolnia.

Izgatott várakozás érződött az egész városban. Néhányan azt kértük, hogy a május elseje előtti estét egy szovjet család körében tölthessük el. Volt, akiknél ez nem okozott nehézséget, így Anna Seghers, Langhoff, Tschesno meg Kellermann esetében; őket mind ismerősök hívták meg.

Weisenborn meg én kértük, hogy egy munkáscsaládnál ünnepelhessünk. Tolmácsnőnknek az arca sem rezdült, mikor a kívánságunkkal előálltunk, mégis határozottan megéreztem benne az ellenkezést.

Akkoriban még nagyon egyszerűen képzeltem el. Bemegyünk egy házba, fel a lépcsőn, az egyik ajtónál becsöngetünk: jó estét, elvtársak, német írók vagyunk, antifasiszták. Ne haragudjanak a zavarásért. – És ezzel minden el van intézve.

Weisenborn nyilván nem kevésbé naiv volt. Ma már azonban el tudom képzelni, mekkora ellenállást kellett leküzdeni ahhoz, hogy bemehessünk egy házba, felmenjünk a lépcsőn, csöngessünk és belépjünk egy lakásba. Minden egyes lépcsőfok nyilván újabb elképzelhetetlen akadályt jelentett. Mi voltunk minden bizonnyal az első németek, akik a háború után ünnepi vacsorán vehettünk részt szovjet családi körben.

Izgalommal, feszült várakozással tele nap volt mögöttünk. Enyhe napsütés öntötte el a várost. Megértettem, hogy egyedül nem mehetünk a kiszemelt családhoz. Weisenborn beszélt angolul, én pedig spanyolul és törve franciául, de aligha várhattuk el, hogy ezeken a nyelveken megértsenek bennünket.

Még ma is élénken az emlékezetemben él, mennyire hatalmába kerített az ünnepélyes érzés, az örömteli várakozás azon az estén. Ott-tartózkodásom kiábrándító benyomásait is elmosta a lobogó zászlók, a virágokkal díszített teher-

autók és a hirtelen túlzsúfolt üzletek látványa. A kínzó kérdések elnémultak.

A tolmácsnő kíséretében gépkocsival egy külvárosi bérházhoz vittek minket. Nemrég készülhetett el, mert az utcákat még nem hozták rendbe, csupa pocsolya meg sár volt mindenütt. Utolsó pillanatban tudtuk meg, hogy a családfő, ahová megyünk, textiltechnikus, idősebb elvtárs. Kissé csalódott voltam, mert azt reméltem, munkáslakásba kerülök; Weisenborn azonban megvigasztalt, mondván hogy egyre megy, utóvégre a technikus is munkás. Nem tudom, megértette-e egyáltalán, hogy mit akarok.

Megérkezésünkkor az volt az érzésem, mintha az ajtó mögött várakoztak volna, hogy abban a pillanatban kinyithassák, amikor csöngetünk. Sárgás fényű villanykörte, szűk előszoba telis-tele bőröndökkel, szekrényekkel, s azok tetején ugyancsak kofferek. Egyik sarokban összecsukható vaságy; nyilván még az előszoba is alvóhelyül szolgál.

Jól öltözött férfi fogadott minket; ősz haja simára fésülve, zakója tele érdemrendekkel. Éppen csak odanyújtotta a kezét. Kimért és tartózkodó volt, és amikor beléptünk a szobába, a család többi tagja ugyanolyan tartózkodóan viselkedett. Az ünnepien terített asztal körül álltak: egy idős, méltóságteljes asszony falusias fejkendőben, két vagy talán három fiatalabb, a sok bánattól megtört arcú nő sötét ruhában, és egy fiatalember, akinek az egyik karja amputálva volt. Az idős asszony nem éppen barátságtalanul meghajolt, de a fiatalabbak kimérten és mereven álltak. A fiatal hadirokkant szeme mintha üvegből lett volna. Hirtelen megbántam, hogy idejöttünk. Túl korán volt még; nem olyan rég történt, hogy a védők kemény csapásai alatt felszakadt a fasiszta haderő Moszkva körüli ostromgyűrűje, a kiontott vér még nem száradt fel.

Csillogó ólomkristály poharakba vodkát töltöttek. Az asztalon fekete kaviárral, salátával és vajjal rakott tálak

álltak, tányérokon füstölt lazac és kolbász, kis kosárkákban fekete rozskenyér, amely az ősz és a kemence illatát árasztotta. Maga fizette a család mindezt? Olyan jómódúak, hogy futja nekik erre a gazdag vendéglátásra? Mi pedig megfeledkeztünk róla, hogy ajándékot hozzunk; neveletlen fajankók módján viselkedtünk.

Abban az időben nem sokat tudtam Günther Weisenbornról. Kissé idegenül mozgott közöttünk, de félszeg naivitását nem vettük tőle zokon, inkább megmosolyogtuk. Tartózkodása ellenére becsültük őt szívből jövő bajtársiasságáért. Itt, a szovjet elvtársak lakásán hallottam első ízben arról, hogy tagja volt a „Rote Kapelle" nevű ellenállási csoportnak, hogy letartóztatták és nemegyszer állt az akasztófa árnyékában. De azt is éreztem, hogy itt most önmagán felülemelkedve a lelkiismeretére hallgat, és csak az igazat mondja. A halál és a szenvedés szomszédsága, a fiatalasszonyok meggyötört arca, a rokkant férfi nyomasztó komolysága, az anya melankolikus bánata, a családfő férfias tartózkodása késztette egy még mélyebb tisztességre, mint amilyennel az ember önmagával szemben viseltetik? Ezen az órán úgy éreztem, nagyon közel kerültem hozzá. Megtudtam, hogy a fegyházból való szabadulása után polgármesterként tevékenykedett, csak később költözött Nyugat-Berlinbe. Érezhetően büszke volt rá, hogy ő volt az első, aki a szovjet katonai közigazgatástól hetilap megjelentetésére kapott engedélyt, és az volt a benyomásom, büszke arra is, hogy egyik pártnak sem tagja. Amit mi szükségszerűnek tekintettünk, hogy beálljunk a sorba, hogy szabad akarattal és saját elhatározásunkból vállaljuk a kötöttséget, azt ő gyengeségnek és a szabadság feladásának tekintette. Jól érezte magát a frontok között, mi pedig, akiknek nem szokásunk két széken ülni, mi csodálkoztunk, hogy erre képes. De hogy irigyeltük volna?

Számunkra éppen ez az állítólagos „független gondolkodás" volt a gyengeség jele. És ezt a pozíciót próbálta tartani

évek hosszú során át. Minthogy azonban a „harmadik út" már nem vezet sehova, a senki földjén kötött ki, és álláspontjának törékeny voltát most a maga bőrén tapasztalhatja.

Sokszor találkoztunk. Örömmel gondolok vissza minden egyes beszélgetésünkre már csak azért is, mert mindig igyekezett becsületes lenni. Mulatságosan hatott nemegyszer politikai nézeteinek naivitásával, a különböző megemésztetlen eszméknek a kotyvalékával s azzal a próbálkozásával, hogy saját „marxista" álláspontot konstruáljon magának. Különös volt azonban, hogy bár a magatartása következtében nyugaton is irodalmi sikereknek örvendhetett, valami méla komorság, szinte érthetetlen bánat áradt el rajta.

Emlékszem, egy ízben Willi Bredel meg én felkerestük őt hamburgi otthonában. Harapós kedvünkben voltunk, és ahogy a határozatlanságát, az ingadozásait kigúnyoltuk, talán még sértőnek is érezhette. Willi vidám nevetése, megjegyzéseinek éle, mindkettőnk derűs jókedve bizonyára még sokáig foglalkoztatta Weisenbornt. Akkor már évek óta került minket, a „másik oldalt"; a jóléti társadalom tekintélyes tagja lett, és hogy valahol megvethesse a lábát, az SPD-re és a szakszervezetekre támaszkodott. Valószínűleg készpénznek vette mindazt, amit a nyugati rádiók és újságok a mi közéletünk és magánéletünk „sivárságáról" összehordtak. – Hogy tudtok nevetni! – vetette közbe megdöbbenten a nevetésünkbe, szavaink gúnyos pergőtüzébe. – Ebben a helyzetben, mindazok mellett, ami ma történik . . . Én már nem tudok nevetni! . . . – Willi meg én csak mosolyogtunk, és ha nem láttuk volna a szemén, hogy mennyire küszködve keresi a dolgok igazi magyarázatát, bizonyára jól elláttuk volna a baját.

Ezután évekig nem találkoztunk. Mikor első ízben kerestem fel nyugat-berlini lakásán – azért költözött volna ide, mert ez volt az utolsó reménye, a végső próbálkozása, hogy rátaláljon a harmadik útra? –, nagyon megijesztett. Egy súlyos

balesettől megtört, elnyűtt, fáradt öregember állt előttem, befelé forduló tekintettel, mint aki élete és munkája mérlegének felállítására készül.

Elégedett volt?

Megvolt a szépen berendezett lakása, a kis alpesi háza, mindaz, ami nyugaton kijár egy bizonyos írói rétegnek. „Der gespaltene Horizont" című könyve is megjelent; akaratlanul többet mondott el benne magáról, mint amennyi számára előnyös lett volna. Jövő megélhetése aggasztotta, és összehordott mindent, amit addig alkotott. Ő maga mondta, hogy fia nála jóval baloldalibb gondolkodású, és ez megmutatta neki egész álláspontja ingatagságát, élete és munkája befejezetlenségét élesebben és mélyebben, mint bármiféle beszélgetés! És mégis büszke volt a fiára, teljes joggal; ez adott neki némi csillogást a találkozásunknál is.

. . . A májusi estén, a szovjet technikus otthonában, ahogy önmagáról beszélt, kevésbé volt szkeptikus, hűvös és tartózkodó, mint ahogy általában velünk szemben szokott viselkedni. Szavai közben láttam, hogy a hadirokkant fiatalember időnként az amputált karjához nyúl, a fiatalasszonyok mereven ülnek, az anya egyenesen tartja magát, a házigazda pedig hűvösen és szenvtelenül elnéz fölöttünk.

Mintha valaki kemény marokkal összeszorította volna a torkomat, alig tudtam már elviselni ennek a súlyosan megpróbált családnak a látványát. Közben pedig arra kellett gondolnom: és ha egyikünk sem tehet róla . . . még akkor is . . . még akkor is . . . Nem a kollektív felelősségről volt szó, nem a történtekért mindannyiunkra háruló részről. Minden felelősségen túl az elveszett életről, s ezt a veszteséget az idők végezetéig jóvátenni már nem lehet.

Nagyon bátortalanul beszélni kezdtem én is. Mélyen átéltem azt, hogy az igazat mondom, ha másképpen is, mint az imént Weisenborn. Közös szándékunknak csak egy részét, egy apró töredékét láttam az én küzdelmemben, minden vész-

ben és nyomorúságban, az élet magasztos és kis pillanataiban, amelyek mögöttem voltak. Szemtől szemben a családdal, tudtam már, hogy semmi sem történt hiába. Mert nemcsak az én életem volt ilyen, amelyet kockára tettem, hanem mindannyiunké, azoké is, akik a szabadság napját már nem élhették meg. Mellettem ültek abban a moszkvai szobában.

Mikor Spanyolországról beszéltem, az öregből felszakadt egy megkönnyebbült sóhaj, arca elvesztette keménységét. Mikor a terueli csatáról számoltam be, ahogy éjszaka jégben és hóban fekve vártuk a marokkóiak támadását, a hadirokkant fiú elengedte az amputált karját, és kezét ökölbe szorította. Talán önmagát látta sárban és szennyben feküdni a lövedékek tüzében, és maga mellett engem? Az asszonyok kővé meredt gyásza kezdett fölengedni.

– Van családja? – kérdezte kisvártatva az egyik fiatalasszony.

Az öreg egy pillantással elhallgattatta. Nem tudom már, hogy fejeztem be az elbeszélésemet, azt sem, hogy közben ettünk vagy ittunk-e. Nyilván nem, mert egyikünk fejében sem az ünnep és a lakoma járt. Világosan érezte mindenki, hogy ez nem közönséges látogatás.

– No igen . . . – szólalt meg az öreg, és bólintott, mikor csönd lett.

A szeme kitisztult, a szája körüli kemény ráncok elsimultak. – Mindig gondoltam . . . – mondta, mintha valami belső hangra hallgatna –, kellett lenni másféléknek is, mint amilyeneket mi megismertünk. Gondoltam én mindig, csak persze . . .

Hozzám hajolt az asztal fölött, s súlyos kezét a vállamra tette. Bölcs, most már nyugodt szemével rám nézett, úgy folytatta: – Drug . . . tovaris, drug . . .

Féltem, hogy kibuggyannak a könnyeink, nekem is meg neki is. Fölemelte a poharát, és nehézkesen mondta: – Testvér . . . igyunk . . .

Egy hajtásra kiitta a vodkát, és mi többiek is ittunk. Utána

az anya megint fekete köténye alá dugta a kezét. Az egyik fiatalasszony a rokkant férfira támaszkodott. Könnyek csorogtak végig az arcán.

Az öreg a Vörös Hadsereg soraiban végigharcolta a polgárháborút, járt a déli hegyeknél, Szibéria vizei mellett, az Urálban. Mikor meglett a béke, gyárba ment, tanult, tanult, és technikus lett egy textilüzemben. Öt gyermeke volt, három lánya és két fia. Egyik a moszkvai csatában esett el, a másik valahol Ukrajnában. Egyik lánya özvegyasszony, Kijevben élt, a másik otthon, a családban, a harmadik pedig a férjével, a hadirokkanttal együtt szintén az ő lakásában.

Az anya arca ezekben az években olyan lett, mint a fa kérge, az ajka halvány és örömtelen. Odaadta, amit az anyák csak odaadhatnak: a gyermekei életét.

És valamennyien: az apa, az anya és a lányaik – nem fulladtak bele a gyűlöletbe. Szívükben megőrizték az emberséget.

Mi a valóság?

Alighogy visszaértünk Berlinbe, fáradtan és tele friss élményekkel, máris nyakunkba vettük az országot, hogy átadjuk mindazt az embereknek, amit láttunk és tapasztaltunk.

Sokan voltak még akkor, akiknek nem fért a fejükbe, hogy Berlin lángjaiban és a birodalmi kancellária tüzében a Harmadik Birodalom örökre megsemmisült. Az fájt nekik, hogy az „Ivánok", a kolhozok muzsikjai, akikról az járta, hogy „madzaggal kötik fel a gatyájukat és dróttal reparálják a teherautó motorját", a moszkvai külvárosok, Leningrád és az Urál munkásai voltak azok, akik a vereséget rájuk mérték.

Ha az amerikaiak, az angolok vagy a franciák lettek volna, biztosan simán beletörődnek.

Valamit kellett ez ellen tenni!

Három hónap leforgása alatt jóval több mint száz gyűlésen beszéltem: isten háta mögötti falvakban, kisvárosokban, számtalan üzemben. Láttam haragos, hitetlen és kétkedő szemeket, de olyanokat is, amelyekben megcsillant már a remény, még ha egyelőre halványan is. Hallottam gúnyos, sőt fenyegető közbekiáltásokat, és tisztában voltam vele, hogy néha csak a népi rendőrség jelenléte vetett gátat a komolyabb incidenseknek. Még akkor is hallottam a csúfondáros hangokat, mikor már a kocsiban ültem, és előfordult, hogy az autóig kísérve sziszegték a fülembe: – Oroszbérenc . . . Iván! . . .

Rendezvényről rendezvényre egyre jobban fáradtam; fáradt

lett a hangom, a szavam. Az első gyűlések a nem szokványos előadásmód következtében elevenek voltak, sikerült az embereket lebilincselnem és gondolatokat ébresztenem. De aztán úgy éreztem magam, mintha gramofonlemezzé váltam volna, és egyre többször véltem hallani, hogy a kikopott barázdában karcol a tű.

Ezek a naponkénti utazások az íróasztalomtól is távol tartottak. Igaz, hogy nem gondoltam nagyobb, komolyabb munkára, mégis úgy éreztem, a sokféle élményből, a különböző hatásokból egyik-másik kezd bennem alakot ölteni.

Nagy ellenségemmé vált az éhség! A rendszerint alkalmi étkezések az áporodott levegőjű kocsmákban, egy tányér csontleves, egy darab hús, rágós, mint a cipőtalp, néhány szem fölmelegített burgonya, mintha a moslékból kaparták volna ki, ezek bizony nem tudtak jóllakatni. Emlékszem egy estémre, és azt hiszem, nem is fogom elfelejteni, amíg élek. Berlintől északnyugatra történt, egy kis járási székhelyen.

A gyűlés előtt odajött hozzám a parancsnokság kulturális tisztje. Fiatal volt, a szeme csupa honvágy.

– Mindent megtettünk a gyűlés sikere érdekében – mondta jó németséggel. Délután egy üzemben tartottam gyűlést; olyan fáradt s levert voltam, hogy csak bólintani tudtam. – Higgye el – tette még hozzá –, amit lehet, azt megtettük!

A terem dugig volt. A kérdések, a jó és a provokatív kérdések után ismét odajött hozzám a fiatal kulturális tiszt és megkérdezte: – Nos, mit mondtam? Ugye, kitűnően sikerült?

Előttem azonban már forgott a terem. Éhes voltam. Az otthon termelt dohány maró füstjétől, a verejtékező emberi testek bűzétől már-már a rosszullét környékezett.

A fiatal tiszt megrémült, mikor leültem.

– Ne haragudjon – mondta –, elfelejtettem átadni a parancsnok meghívását . . . a vacsorára, természetesen.

Az autójához vitt, s elhajtattunk a tiszti klubba. Mikor a kis teremben megláttam a terített asztalt, újból erőt vett raj-

tam a rosszullét. Gyötrelem volt várni a parancsnokra és nézni az előételekkel megrakott asztalt. Mikor végre megjött, az volt az érzésem, hogy valami sötét lyukból bújok elő. Mintha messziről hallottam volna a tiszt hangját, a szomszéd szoba hangszórójából. Emlékszem, azon is csodálkoztam, hogy oroszul beszélek és értem is, amit mondanak.

Széles mellkasú, nagy darab ember volt a parancsnok, világos arcbőrrel és kemény vonásokkal; zubbonyán a sok kitüntetéssel olyan volt, mint egy táncra feldíszített medve. Mikor meghallottam a hangját, bámultam, hogy tud beszélni.

– Mindjárt jobban lesz – hatolt el hozzám a szava; éreztem a kezét a vállamon, egy víztiszta folyadékkal teli poharat láttam, egy hajtásra kiittam. Az volt az érzésem, hogy kiégeti a beleimet.

A parancsnok is ivott. Bekebelezett egy jókora darab heringet, hozzá vajjal vastagon megkent kenyeret, én pedig gondolkodás nélkül, automatikusan követtem a példáját. Egy darab kenyér, friss vaj meg egy darab hering. És hozzá a parancsnok holtfáradt szeme, amint kutató pillantást vet rám.

– Merre voltál? – kérdezte tört németséggel. A kulturális tiszt ott maradt velünk, hogy tolmácsoljon.

Beszéltem neki Moszkváról, a gyárakról és múzeumokról, és arról a nagyszerű élményről, amit Leningrád nyújtott nekünk. – Te, Leningrád? – kérdezte a parancsnok. Bólintottam.

– Leningrád! . . . – Rekedt hangja megremegett. Láttam, hogy ráharap az alsó ajkára. Megtöltötte a poharamat – egy söröspoharat – vodkával, a magáét is, fölemelte, és a szavakat nagy súllyal ejtve mondta: – Te, Leningrád! . . . Én is! Leningrádra! Te, inni!

Szomjasan, apró kortyokban itta ki a poharat, és nem a torka volt az, ami szomjazott. Én is ittam, és megint a kábultság hulláma vett erőt rajtam. Vörös ködben, tüzesen táncoló

pettyeket látva nyúltam a kolbászért, vajért és heringért, mintha azoktól remélhetném, hogy megállok a lábamon.

Így ültünk együtt és ittunk, amíg már nem tudtunk inni, sem ő, sem én.

Hazafelé, az ócska, rázós gépkocsin, tüzes forgószélnek éreztem magam, amely végigsöpör a sötét éjszakán.

Belgrádba készültem, és ettől az utazástól azt reméltem, hogy megoldja minden anyagi gondomat. Kurt Mätzig meg akarta filmesíteni az „Olajfák"-at, mégpedig Jugoszlávia hegyei között. A forgatókönyv – az első, utóbb elvetett variáns – kész volt. Azt reméltük, hogy egy jugoszláv vállalattal koprodukcióban valósíthatjuk meg a filmet.

De hogy jussunk el Belgrádba? Az utazás még a szomszéd országokba, akár Prágába vagy Varsóba is, alig kivihető kalandnak látszott. Devizához nem lehetett jutni, a jegybankok, határrendőrségek, vámhatóságok apparátusa még nem volt kiépítve. Mintha minden határnál egy világ ért volna véget: átlépni a másikba lehetetlen.

Minden követ megmozgatva végül is sikerült rendezni a dolgot, és útra keltünk: Mätzig, a gyártásvezető, akinek a nevére már nem emlékszem, és én. A jugoszláv katonai missziótól kaptunk úti okmányt: a nevünkön és fényképünkön kívül az útirány is fel volt benne tüntetve. Pénzt a továbbutazáshoz Prágában kellett kapnunk. Hogy aztán repülővel vagy vonattal megyünk-e tovább, azt senki sem tudta. Azt sem tudta volna senki megjósolni, hogy eljutunk-e egyáltalán Belgrádba. Csak azt az egyet reméltük, hogy nem gyalog kell mennünk, átkelve a Dunán, a hegyeken át Zágrábig és Belgrádig. Bár ma úgy tűnik nekem, hogy még erre is képesek lettünk volna.

A határon szovjet katonák fogadtak az üres vonatban, amely mintha kizárólag a mi kedvünkért indult volna útnak. Az ellenőrzés szinte az örökkévalóságig tartott. A vonat csak várt, várt, s már egyikünk sem bízott benne, hogy még aznap

meglátjuk Prágát. Türelmetlen kérdéseinkre a katonák nem is hederítettek. Vajon mit gondoltak rólunk? Ide-oda telefonáltak: hogy kinek, hová, azt nem mondták meg, az eredmény mindenesetre az lett, hogy órák múltán továbbindultunk. Megint észre kellett vennünk, hogy tulajdonképpen milyen közel volt még a háború vége. A szűk Elba-völgyben a mozdony éles füttye visszhangzott – az én fülemnek még az is gúnyosan.

„Odaát" másképpen volt? Halványan arra emlékszem, hogy a spanyol katonai igazolványomat vettem elő, mintha az többet ért volna a jugoszláv úti okmánynál. A pályaudvarról ősrégi, még a kétoldalt látható házaknál is vénebb, piszkos villamoson utaztunk a párt Központi Bizottságának székházához, ahol pénzt kellett kapnunk a prágai tartózkodásunk és a továbbutazás költségeinek fedezésére. Nem mertünk hangosan németül beszélni. Este franciául kértem cigarettát a trafikban. Mikor a trafikosnő gyanakodva megkérdezte, hogy honnan jöttem, azt válaszoltam, Svájcból. Erre valamivel barátságosabb lett, és az volt a benyomásom, hogy ő is szívesebben beszélt volna németül, de éppoly kevéssé merte, mint én. Az éjszakát egy pártszállóban töltöttük. Majdnem mintha otthon lettünk volna. Itt beszélhettünk egymással németül, még a személyzettel is anélkül, hogy gyűlölködő pillantásokkal kellett volna találkoznunk.

Reggel repülőre ültünk; rajtunk kívül még egy utast vitt. Elegánsan volt öltözve, és aktatáskáját görcsösen szorongatta a karja alatt. Nem tudtuk meg, kicsoda. Diplomata volt? Vagy ügynök? Vagy kereskedő?

Az alacsonyan szálló gépből láthattuk az alattunk elvonuló tájat: a megművelt földeket, az apró játékfalvakat, egy folyót, egy nagyobb várost, valószínűleg Bécset, az Alpokat.

Belgrádban a repülőtéren minden további nélkül elfogadták az úti okmányainkat. A vámvizsgálat sem volt szigorú.

Sok idegen városban jártam már, kicsiben és nagyban.

Volt, amelyiket többször is láttam és olyan is, amelyikben hamar otthon éreztem magam. Legtöbbről az első találkozás benyomása maradt meg bennem, s ezt sohasem mosta el a második látogatásé; ezért aztán mikor újból visszatértem, csodálkoztam az új utcákon, a modern építményeken.

Első belgrádi látogatásomról azonban nem őriztem meg tartós emlékeket. Elmosódottan látok magam előtt egy hidat, amely széles folyót ível át, néhány bombatámadás okozta foghíjat a házsorokon, mást semmit. És látok egy előkelő, tiszta szállót, amilyenben még nemigen fordultam meg, embereket apró, gazdagon terített asztalok körül. De az emberek nem keltettek olyan benyomást, mintha ebbe a szállóba, ezekhez az asztalokhoz tartoztak volna. Ruhájukról éppúgy lerítt, mint a mienkről, hogy milyen kis idő telt még csak el a háború óta. És magunkat látom, amint böngésszük az étlapot, elképedve az ételek szinte végtelen sokaságán. Aztán látom, amint fölmegyek a lépcsőn egy kopott bérházban, amely éppoly kevéssé tiszta, mint az utcák. Valami összeszorította a torkomat. Mikor csöngettem, kinyílt az ajtó, s egy férfi nyújtotta felém a kezét.

– Peter? . . .

Könyvekkel zsúfolt, eléggé takarítatlan szoba, a falakon modern, absztrakt és naiv jugoszláv festők kiállításainak plakátjai; mindegyiken a megnyitó beszédet tartó művészettörténész neve: Otto Bihaly-Merin. Csodálkozva gondolom: Peter, hiszen ő Peter! . . .

Felindultan, régmúlt találkozások közös emlékeitől zaklatottan próbáltunk higgadtak maradni. Az illegális emigráns élet Zürichben az örökös éhezéssel és az utcasarki beszélgetésekkel, állandó rettegésben a besúgóktól; az a sötét éjszaka a madridi fronton, mikor egy férfi jött felém a lövészárkon át és én odakiáltottam neki: Peter! . . . Mit hallhatott ki a kiáltásomból a meglepetésen, az örömön kívül? Az iszonyt, a véres hetek iszonyatát?

... Most, legutóbbi találkozásunkon visszaemlékeztünk arra a háború utáni, zavarral és értetlenséggel teli három napra, meg évek múltán Peter mindössze néhány órás potsdami látogatására, amikor csak tovább nőtt köztünk az idegenség és a meg nem értés. Nos, néhány hónapja mindketten megöregedve, ő betegen, ismét egymással szemben ültünk.

Egyedül kellett innom a sligovicát. – Valahányszor találkoztunk – mondta egy beteg ember hangján Peter –, mindig történt valami... Úgy értem, valami baj... Mi lesz most?

Akkori állapota miatt volt olyan csüggeteg vagy a világ szinte elképzelhetetlen változásaitól? Vietnamtól, a kínai eseményektől?

Peter volt az, aki a bajban segítő kezet nyújtott nekem. Azon a bizonyos nyáron, a Gideon-villában való szereplésem, a vita és Arthur Koestler lesújtó megjegyzései után, szinte betegen csatangoltam Zürich utcáin; heteken át még azzal sem tudtam törődni, hogy a rendőrség bármely pillanatban elfoghat és áttehet a határon. Füstbe ment remények és álmok, főként ifjúkori remények és álmok után minden jó szó különös jótétemény. Ilyen jó szavakat kaptam ezek után a hetek után Petertől, mert ő nekem csak Peter maradt máig.

Ki volt az, aki hozzá küldött? Nem tudom. Biztosan azért mutattak be neki, mert 1933 előtt nagymértékben hozzájárult a fiatal német proletárirodalom kiformálásához és részt vett a „Linkskurve" szerkesztésében.

Az Odeon nevet viselő irodalmi kávéházban találkoztunk. Fekete szemének kutató pillantását alig vettem észre. Gyámoltalanul és tétován beszéltem vele, mint mindig abban az időben, és ő eltette a kéziratomat. Mikor ismét találkoztunk, hosszú és jóindulatú előadást tartott nekem az irodalomról, a modern idők szelleméről. Hogy megértettem-e? Őszintén szólva: alig! Ahogy én akkor ítéletre és az ítélet végrehajtására vártam, nem is nagyon figyeltem oda.

Aztán kimondta: – Tehetség... hát persze! Néha érezni

benne a tehetséget egy-egy mondatban száz más között . . . de . . .

És nem bánt velem valami kesztyűs kézzel. Ízekre szedett mindent, ami nem ért többet annál, hogy ízekre szedjék, de ezt minden kíméletlensége mellett úgy tette, hogy már-már azt hittem, képes lennék egy nagy mű megírására. Eddig még nem sikerült, de a képességem megvan hozzá . . . Csak tanulni kell és még egyszer tanulni . . . Nem megelégedni a már egyszer elért eredménnyel.

Rendszeresen találkoztunk, és ma úgy érzem, hogy a Spanyolországba utazásomat megelőző időszak a tehetségem, a képességeim kiművelésének, a sivár, elvadult szántóföld termővé tételének hónapjai voltak. Casa de Campónál egymás mellett ültünk a lövészárokban éjjel, a Guadarrama felől fújó hűvös, novemberi szélben. Számomra a szemlélődés pillanata volt ez a véres órák és napok után, lélegzetnyi kiemelkedés a vérből és a szennyből.

Peter egy újságíró-küldöttséggel jött Spanyolországba. Míg beszélgettünk, kézben tartottam a fegyveremet, mert bármely pillanatban újabb támadástól lehetett tartani. Mi mindent beszéltem el neki ezekről az első hetekről? Szótlanul ült mellettem; a szeme feketébb volt az éjszakánál.

– Ezt mind megírod . . . – szólalt meg, mikor befejeztem. Majd így folytatta: – Ha túléled, jó könyvet fogsz írni. Azon légy, hogy rendkívüli mű legyen. – Később aztán, a börtönben és a lágerben a kézirattal küszködve, újra és újra ezek a szavak adtak nekem ösztönzést. Első elbeszélésemet, „Az áldozat"-ot elküldtem neki, ő pedig tovább küldte Moszkvába, Willi Bredelnek. Bredel akkor még a „Das Wort"-ot szerkesztette, de néhány hét múlva már Spanyolországban volt. Maga is írt egy riportkönyvet, és már abban megmutatkozott későbbi munkásságának iránya, jellege. Művészegyéniségének lencséje a történelmet és a polgárháború esemé-

nyeit a művészeten, a múlt és jelen művészetén keresztül tükrözte.

A spanyol front összeomlása, az evakuálás és a párizsi titkosrendőrök előli bujkálás után már hónapok óta ismét Zürichben éltem illegálisan, amikor a háború kitörése előtt utoljára találkoztunk. Le voltunk törve, a közelgő események árnya ólomsúlyként nehezedett ránk. Minden vidámabb perc, minden nevetés elapadt a gondok szürke felhőjében.

Még mindig a vereség sajgott bennem, még mindig nem értettem, miért kellett ennek így történnie. Ahogy Peter indokolta a vereséget, azt nem éreztem meggyőzőnek. Nemcsak a szubjektív tényezőkön múlhatott a dolog. Nem adtunk bele a harcba mindent, amit csak adhattunk?

Az ő véleménye szerint addig nem lehet remény a győzelemre, amíg minden egyes irányzat fel nem adja egyeduralmi törekvéseit. A frakcióharcok tönkretették a munkásmozgalom morálját, a moszkvai perek pedig elszigetelték a pártot. Ez volt szerinte a vereség egyik oka.

– És a béke . . . ? – kérdeztem. – Hogy tudjuk megvédeni a békét? Ha majd az egész világon győz a szocializmus . . .

Sohasem láttam még olyan kétségbeesetten szkeptikusan mosolyogni; enyhe ajkbiggyesztéssel fogadta az általa nyilván naivnak vélt kijelentésemet.

– Az örök béke? Abból ugyan semmi sem lesz, még ha az egész világ kommunista lenne, akkor sem! – Mosolygott ugyan, de mélységes reménytelenségét nem tudta leplezni.

– Tanulj a történelemből: minél inkább terjeszkedett a kereszténység és uralkodott az akkori világon, annál nyilvánvalóbbá vált a szétesése, és az irányzatok a maguk harcát már nem csupán szavakkal vívták. Miért lenne ez másképp, ha az egész világ kommunista lesz? Ma itt vannak a szociáldemokraták, a bal- és jobboldali kommunisták, a trockisták; és a jó ég tudhatja, mi minden lesz még, majd ha a világ kommunista lesz!

Minden érvemmel szemben hozzáférhetetlennek bizonyult, és akkor az volt róla a véleményem, hogy nem képes felfogni a bonyolult történelmi fejlődést.

Nem sokkal később visszatért Jugoszláviába. Tartalékos repülőtiszt volt. A háború elején lelőtték, fogságba esett, s egy fasiszta hadifogolytáborba vitték. Kétszer kísérelt meg szökést, sikertelenül.

Számomra ebben az időben a zárkában vagy a lágerben nem maradt más, mint hogy álmatlan éjszakákon töprengjek ezeken a kérdéseken és reméljek, mindig csak reméljek.

. . . Nos, azon a háború utáni első találkozásunkon, 1948-ban, könnyebbnek láttunk mindent, és mi magunk is felszabadultabbak voltunk. Hamar megszerezte a közös filmkészítéshez szükséges kapcsolatokat. Úgy véltük, gyorsan és nehézségek nélkül célhoz érünk. Mikor már azt hittük, hogy csak alá kell írni a szerződéseket, egy este halálsápadtan jött a szállónkba, elakadó lélegzettel hanyatlott egy székbe, és megkérdezte: – Olvastad az újságot?

Csodálkozva néztem rá.

– Persze, nem is értheted – folytatta –, a Szovjetunió . . . a Kominform . . .

Nem volt abban az állapotban, hogy a gondolatait mondatokba tudja rendezni. A Kominform kiközösítette a jugoszláv pártot azzal a váddal, hogy szovjetellenes és átment az osztályellenesség táborába. Részletezték a vádakat. Az egyik szerint már nem tanítják a pártcsoportokban az SZKP történetét, vagy ha igen, meghamisítva. Peter másról nem volt képes beszélni, látszott rajta, hogy szerencsétlenségtől tart és sok mindent nem ért. Én kissé részvétlenül és hitetlenkedve ültem vele szemben. – Hidd el – mondta –, a vádak közül egy sem igaz. A mi népeink rokonszenveznek a Szovjetunióval; értsd meg, utóvégre mi is szláv nép vagyunk. De természetesen büszkék vagyunk a magunk harcára, a mi történelmünkre meg a jelenünkre is.

Számára és az ország számára is súlyos csapás volt ez. Egyikünk sem sejthette, mi minden következik még be e vádaskodások folyományaképpen, mit jelent majd mindez az egész országnak, valamennyiünknek. Nagyon nehéz volt tájékozódnunk, hiszen nemigen volt lehetőségünk másokkal beszélni, mint akiket megismertünk. Peternek már alig volt ideje számunkra. Elhatároztuk, hogy a legközelebbi géppel elrepülünk abban a reményben, hogy néhány héten vagy hónapon belül úgyis minden tisztázódik.

Aztán csaknem húsz év múlva a szobájában, sligovica mellett ezt mondta: – Valahányszor találkoztunk, mindig történt valami . . . Mi lesz most?

Súlyos vérkeringési zavaroktól szenvedett; hamuszürkén, betegen ült velem szemben, s nagy erőfeszítésébe került, hogy felálljon. A könyvespolchoz ment, és sorra levette az általa írt könyveket. Szomorúan legyintve mondta: – Hát van értelme? – Megértettem. Az öregedő férfi önvizsgálata, az elő-elősettenkedő kérdés: megvalósult az álmod, megálltad a helyedet?

Pedig igazán büszke lehetett. Nemzetközileg elismert művészettörténész és publicista lett belőle, díjakkal tüntették ki, például Hamburg város a Herder-díjjal, és a szavának, ha vitatkoztak is vele, érvénye volt.

Erőt kellett magán vennie, hogy beszélni tudjon. – Ki kell kerülni a provincializmusból . . . – Értettem, mire céloz. – Mi ma a művészet tárgya? A mi világunkon kívüli új területeket hódítottunk meg, a kozmoszból és a mikrokozmoszból egyre több a miénk. Miért ne tennénk mindezt a művészet tárgyává? És a természettudományos ismeretek nem tárnak fel előttünk új területeket az emberi viszonylatokban is, nem alakítják át az emberi kapcsolatokat? A művészet régi eszközeivel egyre nehezebb lesz kapcsolataink tartalmát a maga teljességében feltárni. Nem a művészet, a szín, a vonal, a szó az egyetlen eszköz, hogy mindezt már ma felismerhetővé tegyük?

Tudtam, és újból megbizonyosodhattam róla, mennyire vonzódik az absztrakt művészethez. De vajon nem maradt-e le máris a nemzetközi fejlődéstől, nem megkésett próféta volt? Készülő új műve, „A fény a művészetben" illusztrációi közt lapozgatott. Régi mesterek, hollandok, középkori olaszok műveinek kiváló fotográfiái segítségével igyekezett elemezni a fény jelentőségét a festészetben. A szöveg még nem készült el, de én barátom kötetlen magyarázataiból is láthattam nagyszerű érzékét, egyik-másik megállapításának merészségét. Vagy csak a megszállottsága bilincselt volna le?

Majd jogoszláv naivok munkáinak reprodukcióit láttam. Elbűvöltek a mindennapi élet mitologikus ábrázolásával, technikájuk naivitásával, erőteljes színeikkel. Mi a titkuk? A legmagasabb fokú rafinéria egyszerűsége, a szakmai tudás hiányának kifejező ereje?

Ültünk a leszálló alkonyatban. Egyikünk se vágyott világosságra. Érthetetlen szomorúság lett úrrá rajtunk. Mi volt az, ami oly idegenné tett mindent?

... Sikertelen belgrádi utamról hazatérve és minden reményemet elvesztve, hogy valaha is megfilmesítve lássam a „Zöld olajfák"-at, egyre elviselhetetlenebbé vált számomra, hogy nem tudom hol megragadni mindazt, ami felgyülemlett bennem, nem találom a megfelelő szavakat.

A múlt eseményeiről és embereiről mindent papírra vetettek már, amit el lehetett és el kellett róluk mondani. Kiadtak mindent, amit jó lelkiismerettel az olvasó kezébe lehetett adni. A jelen azonban, még ha alig észrevehetően is, mégiscsak változásokat hozott. A gyárakban, vidéken, a városokban ismét emberibb arcokat lehetett látni. Az tükröződött a szemekben, amit az emberek maguk is láthattak: a városok tisztábbak, emberhez méltóbbak lettek, még ha romok hevertek is mindenfelé; a gyárakban elevenebbé vált a ritmus; mindenki érezte és tudta, hogy kemény munka nélkül nincs továbblépés.

De milyen legyen az ember viszonya a munkához, miben mutatkozik meg a változás, az új fajta kapcsolat? Erre az időre visszagondolva úgy tűnik nekem, mintha ez a probléma – az ember és a munka – mindennapos beszédtéma lett volna az üzemekben, gyárakban, az utcán. Hennecke három-négyszáz százalékra teljesítette a normáját. Példája számos követőre talált, segített oszlatni az ellenállást. Hogy ez a példa eleve meg volt szervezve? Mit számított az! Semmit sem lehetett az véletlenre bízni, semmit!

Az irodalomban sem?

Egymást érték a konferenciák, nem volt híja beszédnek, vitának és az írókkal szemben támasztott követelményeknek.

Néha már-már úgy éreztem, lehetetlent követelnek.

Az efféle viták nyomán támadt ingerültség nem teremtett kedvező légkört a képzeletnek, az átélésnek, a jelen művészi megfogalmazásának. A jelen közvetlen ábrázolásának követelménye teljesíthetetlennek látszott. Milyen sokáig dolgoztam az „Olajfák"-on, mennyit gondolkodtam, alakítottam rajta, és milyen hosszan foglalkoztam minden munkámmal, még a legkisebbel is! Ennek oka pedig nem kizárólag a tapasztalat hiányában, az irodalmi eszközök alkalmazásának bizonytalanságában rejlett.

Hiszen mindig is az volt a helyzet, hogy előbb az eseményekről alkotott képnek kellett tisztázódnia. Az „újnak", még ha csak kezdeteiben is, előbb ki kellett formálódnia, csak azután lehetett ábrázolni.

Mire megyünk azzal, hogy „megálmodjuk a jövőt?" Mai álmokat és álomképeket megírni a jövőről, ezzel talán nem fordított értelemben vett meséket, legendákat teremtünk? Nem volt ellentmondás a között, amit valóságként ábrázoltunk és ami a falvakban, üzemekben valóban végbement?

Sokakban az a kérdés is felmerült, vajon nem egyszerűen a szovjet irodalom utánzói vagyunk-e. A szocialista építés kezdeteinek problematikáját – úgy véltük – a maga teljessé-

gében feltárták már a szovjet irodalom korai művei; ezekben találunk olyan figurákat, akik kezdetről, reményekről, hitről mindent elmondanak nekünk. Számunkra ebben állt a szovjet irodalom varázsa, s ez volt ránk olyan nagy hatással. Most pedig a német irodalom lényeges, helyzet adta feladata nem a fasizmussal való konfliktus volt? Az új, a szocialista kezdet ábrázolása nem árnyalatok megragadását jelentette?

Ebben a helyzetben, bár csordultig telt szivacsnak éreztem magam, részt vettem egy aktivista értekezleten. Abban az időben az illendőség is úgy kívánta, hogy az írók ott legyenek minél több értekezleten, ülésen és gyűlésen. Izgatott légkör, sok pátosz, imitt-amott a valóságnak ellentmondó felszínesség. A levegőben izzadságszag, s szinte vágni lehet a füstöt. Mellettem egy munkás ült; nem volt valami erőteljes jelenség, de a szemei: mint a megszállottnak. Ha rá gondolok, még ma is a két hatalmas kezét látom az asztalon, meg a keskeny, kiéhezett arcában nyugtalanul kutató két szemét. Keze kőművesre vallott; bőre a habarcstól repedezett, száraz volt, körme alá berágódott a cement. Egyszerű ember, nem kétséges, de nyugtalan természetű. Keze minden felszólalásnál meg-megrándult, mint a tanulóé, aki jelentkezni akar, hogy felmondja a leckét. Sikerült is szólásra jelentkeznie, és nehézkesen kicammogott a pódiumhoz. Mondatai után sikerültek, de minden szava tüzelt. – Amire a tőkések alatt nem voltunk képesek, most, a mi gyárunkban . . . Bebújtunk az izzó kemencébe, elvégeztük a javítást, úgyhogy a termeléssel nem kellett leállni . . .

Az egész terem lelkesedett. Engem felkavartak a szavai: a hangja keménysége, mesterkéletlen felszólalásának frázistalansága. Nem is készítették fel, a magáét mondta, jegyzetek nélkül ment ki az emelvényhez. A hallgatóság tapsa közepette ült vissza az asztalhoz, és én láttam rajta, hogy ez a pár szó nagyobb erőfeszítésbe került neki, mint nyolc órát végigdolgozni a forró kemencében.

Úgy éreztem, találtam valamit, ami egy „témához" hasonlít vagy téma lehet belőle. Mintha az jelentkezett volna, amit az elmúlt hónapokban annyira kerestem: a vereséghangulatból, a ronggyá vált reményekből, az önbizalom utolsó maradékaiból kinőtt a munkához fűződő új, forradalmi kapcsolat. Igyekeztem szkeptikusan elemezni az esemény minden részletét, de az újnak ezt a csíráját figyelemre méltónak találtam. Amíg a munkás az emelvényen beszélt, az arcát figyeltem, a szeme zavart rebbenését, és úgy hittem, megtaláltam azt, ami általános, ám ugyanakkor magán viseli a különlegesség jegyét is.

Hans Garbe volt ez a munkás. Lichtenbergben dolgozott, a mai VEB Elektrokohle üzemben. Hosszasan elbeszélgettünk, s én még eközben elhatároztam, hogy közelebbről körülnézek a gyárban.

„Ragyogó hősök" helyett közönséges embereket találtam. Megismerkedtem a legkülönfélébb figurákkal, interjút készítettem az igazgatóval is, majd megírtam a riportomat. Gyakorlatnak tekintettem, lehetőségnek, hogy egyszer regénnyé kerekedjék; ezért nagyon gyorsan írtam. „Nehéz kezdet" címmel jelent meg: szinte kitépték a kezemből. Meglepett a sikere; mindenütt rendkívüli érdeklődéssel fogadták. Nem vették észre a felszínességét? Hogy az egész történet, a cselekmény, emberestől-gyárostól, mint valami színpadon, az előtérben mozog? Hol maradt a stílus tárgyilagos költőisége, a széles lélegzetvétel?

Minek is beszéljek többet ezekről meg a többi kínzó gonjaimról, kétségeimről; a később megírandó, a különbül megírandó mű reménye húzott ki belőlük. Mert minden kétségem közepette azt éreztem, hogy ha valakinek sikerülhet egy ilyen regény megírása, az én lehetek.

Az a lehetőség, hogy megoldjam a problémát, hogy ábrázoljam a munkást – viszonyát a munkához, a környező világhoz –, ott szunnyadt bennem, ott volt egész addigi élet-

utamban és a világgal való kapcsolatomban. Néhány éve múlt csak, hogy a vakolókanalat, a lapátot, a fejszét és a kalapácsot félretettem. A munka poézise – ha egyáltalán lehetséges a megjelenítése – nem kevés megfontolást igényelt. Vissza lehet állítani a munkásnak a tőkés társadalom által megzavart viszonyát a munkához, a környezetéhez – erről szentül meg voltam győződve. De vajon ábrázolható-e, lehet-e ez a művészet tárgya? Nem valami romantikus álom után szaladok? Szárba szökni látom a növényt, ahol még mindössze annyi történt, hogy elvetették a magot? És mi mindenre volna még szükség, hogy el ne pusztuljon, mielőtt egyáltalán kicsíráznék?

Hiszen az embereket még mindig a nagy nyugtalanság űzte! Nem az elűzöttek népvándorlása hullámzott még mindig ide-oda az ideiglenes határokon át? A háború utáni első évek éhínsége már a múlté volt, de a hajtóvadászat a kenyérért és pár falat húsért még nem ért véget. A gyárakban a legszükségesebbről gondoskodtak. Mégis milyen kevesen voltak, akik értelmét látták a munkájuknak, akik előtt kirajzolódtak a jövő reménykeltő körvonalai. De a kötelességét teljesítette mindenki, ez elől nem hátrált meg!

Egy szép napon elmentem a gyárba, beszéltem a párttitkárral és az igazgatóval. Bár egyik sem volt oda a lelkesedéstől, beálltam hozzájuk kőművesnek. A kezemet mustrálták, faggattak erről-arról a szakmámból. Azt hiszem, fantasztának tartottak, azt az állításomat pedig, hogy kőműves vagyok, egyszerűen hazugságnak. Azért megkaptam a munkaruha- és szerszámkiutalást, és néhány napra rá munkakezdéskor ott álltam a nagy üzemcsarnokban a körkemencénél. Bizalmatlan pillantások, kaján nevetés, gúnyos megjegyzések. Garbéra nem támaszkodhattam, mert nemigen volt befolyása. Nekem kellett normális, szentimentalizmustól mentes viszonyt kialakítanom a munkásokkal. Tisztában voltam vele, mennyire nehéz és terméketlen dolog íróként élni a munkások közt

„anyaggyűjtés" céljából. Legjobban viszonylag még akkor megy, ha nincs közöttük semmilyen „különleges kapcsolat", de múlhatatlanul ez következik be, ha a környezet tudja, hogy ki és mi célból van itt közöttük. Akkor a közvetlenség mindkét részről odavan.

Ha jól meggondolom, aznap reggel a gyárban igazán nem volt kellemesnek mondható a munkakezdés. A körkemencét egy nappal előbb ürítették le. Még mindig izzott, amikor bebújtunk, de a munkások gúnyos és várakozásteli tekintete jobban megizzasztott, mint a kamrák melege. Szén- és samottpor hullott rám.

Úgy véltem, nem kezdtem ügyetlenül a munkát; éreztem a markomban a vakolókanalat, mintha csak tegnap tettem volna le, és azt hiszem, a megfelelő hangot is sikerült megütnöm: néhány közömbös mondat, egy-egy személyeskedő vicc. A harapós pillantásokról egyszerűen nem vettem tudomást.

Míg aztán egy idősebb, mogorva munkás, akiről úgy láttam, hogy társai körében nem örvend valami nagy tekintélynek, meg nem kérdezte: – Lebuktál?

– Lebuktam? Hogyhogy? – kérdeztem vissza.

Végignézett rajtam, és nevetve mondta: – Vagy a rendőrségtől? Az államvédelmitől?

Mégis bizalmatlanná tettem volna őket a kérdéseimmel vagy általában a viselkedésemmel? Zavartan nevetve vállat vontam.

Néhány perc múlva cigarettával kínáltam őket; szerencsétlenségemre a legfinomabbat szívtam, amit a piacon fel lehetett hajtani. Nem kellett nekik. – Ilyet nem szívunk! – utasítottak el gúnyosan.

Idegesen egymagam gyújtottam rá. Mi lesz ebből? Garbe titokban odajött hozzám, s azt tanácsolta: csak dolgozzam, mással ne törődjem, ne kérdezzek annyit, majd magától elrendeződik a dolog.

Azért jöttem ide, hogy csak vesződjem ebben a fullasztó

hőségben? Ám mégis tartózkodóbb lettem; dolgoztam, míg belesajdult a derekam, és minden tagom fájt, mintha gumibottal vettek volna kezelésbe. De kijön ebből a téma, a munka, ezekből a kurta-furcsa mondatfoszlányokból, amiket nagy néha hallok?

– Kőműves vagy, azt látom . . . de mi még? – kérdezte napok múltán a mogorva öreg, aki már első ízben is vizsgáztatni akart.

– Mi lennék . . . kőműves – vágtam vissza élesen.

De most már valaminek történnie kellett. Elhatároztam: nyílt kártyákkal játszom.

Egyik este valamennyiüket meghívtam egy közeli kocsmába, sörre meg pálinkára. Elfogadták. Ittunk, vedeltük a sört meg a pálinkát, de Garbe nélkül. Ő nem volt hajlandó jönni. A kocsma lármájában, a dohányfüstben, az izzadt ruhák között még szótlanabbak lettek. Ha mondtak is valamit, mintha nem nekem címezték volna.

Úgy éreztem, most már ki kell rukkolnom nekik: – Tudni akarjátok, mi vagyok? Hát megmondom: író. A gyárról akarok írni, és gondoltam, előbb nem árt jól körülnézni. Nektek nem akartam megmondani, mert azt gondoltam, ha tudjátok, mi vagyok . . .

Egy árnyalattal mintha barátságosabban néztek volna.

– És ki fogja azt elolvasni? – nevetett gúnyosan az egyik.

– Emil, húzd ki magad . . . – tréfálkozott a másik –, belekerülsz egy regénybe, te leszel a hős! . . .

Az öreg azonban csak mérgesen dörmögött. – Író . . . Az is csak mind linkel!

Ez után a beszélgetés után nem voltak már olyan gonoszak hozzám; néha egyenesen úgy éreztem, egy kicsit a gyóntatójuknak tekintenek. Sokszor nem tudtam menekülni a sorsuk elől. Életüknek még a legintimebb eseményeit is feltárták előttem. Csak nem volt szabad sokat kérdeznem. Ha mégis próbálkoztam és a politikai múltjuk vagy a háborús élményeik

felől érdeklődtem, egy csapásra hidegek és zárkózottak lettek, visszahúzódtak, mint a csiga a házába. Általában azonban, mikor elmeséltek valamit, nem mulasztották el hozzátenni: – Ezt okvetlen írd meg... Ez nem kitalálás... Így történt... Amit ti kitaláltok, úgyis mind hülyeség!

Maguk közé fogadtak, alig-alig éreztem már fenntartást személyemmel szemben. Esténként gyakran mentünk kocsmába, mielőtt a gyorsvasúttal hazautaztunk volna. Ilyenkor az öreg, mogorva kőműves többször is elmondta: – Tisztességes kőműves vagy. Hagyd abba az írást, élj, mint a becsületes emberek. Persze kevesebbet fogsz keresni, mint azzal a firkálással, de legalább megvan a becsületed.

Mikor aztán két hónap múlva kiléptem, meghívtak egy búcsúivászatra. Nem volt könnyű dolog aznap este eleget tenni a felszólításoknak: no, igyál, a vendégünk vagy, csak nem akarsz megsérteni!

Érzelmes dalokat énekeltünk, mikor kikísértek a gyorsvasúthoz. Hetekre volt szükségem, amíg újra az íróasztalhoz tudtam szoktatni magamat. Ott, náluk, minden olyan egyszerű volt, olyan világos.

Teltek-múltak a hónapok, évekké kerekedtek. Volt valami különös ebben a korban: bizonytalannak látszott minden, s az élet gyakran világos nappalokon tovatűnő álomnak tetszett. De minden óra élettel, tettvággyal és energiával volt tele, és úgyszólván nem volt semmi, amit ne tudtunk volna véghezvinni. Úgy hittük és éreztük, hogy együtt valami maradandót alkotunk. Esténként, valamelyik gyűlésről, szerzői estről, vitáról vagy baráti látogatásból hazatérve, mikor holtfáradtan zuhantunk az ágyba, gondolataink már a másnap körül jártak.

Hány spontán létrejött kör és csoport működött!

Az Írószövetségben fiatal szerzők találkoztak, lírikusok, dráma- és prózaírók. Viták lángoltak fel véletlenül felvetődött kérdések körül; mindenki nyugodtan beszélhetett a maga

munkájának problémáiról, nem kellett félnie, hogy untatja a többit.

Így ezek a viták, beszélgetések, még a nem jelentéktelen nézeteltérések is termékenyek voltak, nem egy napra szóló, hanem hosszan tartó ösztönzést adtak.

Visszagondolva arra a korszakra, gyakran úgy érzem, hogy több bajtársiasság volt akkor a kapcsolatainkban, több nyíltság, más volt akkor a viszony az emberek között. Senki sem azért beszélt, hogy beszéljen, és azt hiszem, az emberek fogékonyabbak is voltak a mások meghallgatására. Kevesen voltak még azokból az eleven gramofonlemezekből, akik mindig ugyanazt mondják. Senki sem gondolta még, hogy az író amolyan komputerféle, amelybe csak be kell dugni a programozott lyukkártyát, és gombnyomásra máris villámgyorsan kész az eredmény, a kívánság szerint méretre szabott regény: egy rész pozitív hős ragyogó napfényben, szükséges kontrasztként némi felhőzettel, kisadag jól kidekázott szerelem, szokás szerint természetesen riválissal, aki azonban gyenge, rossz és végül alul marad.

Voltak persze olyan tendenciák is, hogy az ipari élet új jelenségeit, általában a munkásság körében meghonosodott szokásokat – mint például a szocialista munkafelajánlást – átplántálják az irodalomba.

Emlékszem egy fogadásra, amelyet a brandenburgi tartománygyűlés akkori elnöke, Otto Meier adott. Meghívtak mindenkit – írókat, festőket, színházi embereket –, akinek csak köze volt a kultúrához. Kiváló alkalom volt ez arra is, hogy teletömjük magunkat olyan jó falatokkal és innivalókkal, amilyeneket semmiféle étteremben sem lehetett volna megkapni.

Megnyitó beszéd, üdvözlés. A művelt, gyakorlott szónok, Otto Meier, nem csinálta rosszul, még humorral is tudta fűszerezni. Ki volt az, aki utána felszólalt? Már nem tudom, csak a tónusra emlékszem, a mondanivaló tartalmára: az

íróknak is át kell venniük az új ipari normákat, tanulják el a munkásoktól a szocialista vállalásokat, dolgozzanak tervszerűen . . . Tegyenek maguk is felajánlásokat . . . Szükség volt erre? Máig sem hiszek benne. Irma Harder, aki akkoriban jelentkezett első írásaival, és Hans Marchwitza azt mondta róla, hogy tehetséges, csak a keze sikerült túl rövidre, felállt, és tétován ezt mondta: – Kötelezem magam, hogy a regényemet . . . tiszteletére . . .-ig befejezem! – Úgy nézett ki az egész, mintha egy láthatatlan kéz dróton rángatta volna a bábukat.

Egymásután mindenki felállt, és bemondta vállalását: eddig meg eddig . . . egy elbeszélést . . . egy regényt . . . Erwin Strittmatter is beállt a szellemi rohammunkások közé! Még évek múltán is rühellte!

Igaz, hogy ittam, bennem volt már egy egész üveg jó bor, de ettől még nem kellett volna olyan harciasnak lennem. Az a nyomasztó érzésem támadt, hogy itt valahogy megsértik az írói munka méltóságát, nevetségessé, gúny tárgyává teszik a minden egyes szóért vívott keserves küzdelmünket. A terem egyik sarkában ültem, jó távol a díszasztaltól. Felálltam, és láttam, hogy sokan eleve örömteli várakozással meresztik rám a szemüket. Tudták, hogy Garbes regényén dolgozom, mi sem volt hát kézenfekvőbb, mint hogy én is vállalást tegyek.

Én azonban ezt mondtam: – Az ilyen vállalást, hogy határidőre regényt írjak, ostobaságnak tartom. Az ipari munkaviszonyokat nem lehet sematikusan átvinni az irodalomra. Mennyi munka van abban . . .

Elragadott a méreg. Nagyon erős, nem odaillő szavakat használtam, és minden szó úgy csattant, mint az ostor. A jelenlevők arcáról nem tudtam leolvasni felszólalásom hatását, mert a harag még mindig vörös karikákban vibrált a szemem előtt, de éreztem a körülöttem beállt dermedt csendet. Olyan csend volt mikor leültem, hogy hallottam magam alatt a szék reccsenését. Egy darabig még síri némaság honolt, aztán egy-

mással kezdtek beszélgetni, mintha mi sem történt volna. Néhány perc múlva odamentem a díszasztalhoz, teljesen közönyös ábrázattal. Hans Marchwitza azonban rám förmedt: – Te anarchista . . . te! . . .

Én pedig rádöbbentem, hogy ezek a „spontán vállalások" valami módon előre meg voltak szervezve.

. . . A pártvezetés, Wilhelm Pieck és Otto Grotewohl, abban az időben rendszeresen összehívott egy művésztársaságot; tagjai minden hónapban a DEFA babelsbergi vendégházában találkoztak. Friedrich Wolf, Erich Weinert, Willi Bredel, Wolfgang Langhoff, Becher, Ludwig Renn, Kurt Mätzig és még több más elvtárs volt a meghívottak között. De harmincnál többen nem gyűltek össze soha. A beszélgetésnek nem voltak eleve megszabott témái. Bőven volt problémája mindenkinek, azonkívül Pieck és Grotewohl is elég gyakran vetett föl kérdéseket.

Pieck még ereje teljében volt. Örömmel, sőt élvezettel hallgattuk őt, amikor látszólag minden szándék nélkül, csak úgy mellékesen a párt- és államélet központi problémáit ismertette. Ő is, a pártvezetés is fontosnak tartotta, hogy a gyakran oly bonyolult helyzetben megértéssel fogadjuk az olykor nem éppen népszerű, ám szükséges rendszabályokat. Wilhelm Pieck és elvtársai nagy gondot fordítottak rá, hogy kivezessenek minket a régi társadalom elleni harcban tanúsított hagyományos magatartásból, az örök ellenzékieskedésből, és hogy megértessék: az újnak fájdalmak és ellentmondások, gyakran a legnehezebb külső körülmények közt kell növekednie, alakot öltenie. És voltak-e valaha nagyobb fájdalmak, feloldhatatlanabbnak látszó ellentmondások, súlyosabb külső körülmények, mint épp abban a korszakban?

Piecknek mindig volt ideje a személyes beszélgetésekre; érdeklődött a munkánk, az életünk iránt, szemében mindig ott csillogott a részvét, a meleg emberség, amely szükség esetén gyakorlati segítségben is megnyilvánult. Fölengedett han-

gulatban szívből tudott kacagni, humorral és fölényesen gúnyolódni, de értett ahhoz is, hogy élesen és keményen lépjen közbe.

Néha Kantorowicz is részt vett az összejövetelen. Hipochondriája, beteges érvényesülni akarása, felfokozott túlbuzgalma folytán fennhéjázón, hangosan viselkedett, mindenkinél többet akart tudni. Állandó levelezésben állt sok „irodalmi nagysággal", amiből azt a következtetést vonta le, hogy ő maga is nagy író. Csak mosolyogtak rajta meg állandó kísérletein, hogy „nagy irodalmat" csináljon, de ő ezt nemigen vette észre. Az is mosolyt váltott ki, hogy „Ost und West" című folyóiratát a Kelet és Nyugat közötti „egyetlen hídnak" tekintette, amely egyedül képes elsimítani az ellentéteket. Folytatásokban közölt egy klasszicizáló fércművet, egy, a műveltségét fitogtató regényt, mégpedig „Campe" álnéven, de fűnek-fának orrára kötötte, hogy az ő műve.

Az egyik összejövetelen aztán letette a garast. A maga ideges, zabolátlan módján a következőket adta elő: nálunk nem megfelelőek az irodalmi közállapotok; minden vaskalapos potentát veszi magának a bátorságot, hogy leckéztesse az alkotó művészt; mindenkivel szemben tisztességtelen eszközöket alkalmaznak, akinek önálló gondolatai vannak. Ő is mindenfelől korlátozásoknak, üldözésnek van kitéve, munkáját nem értékelik megfelelően, semmibe veszik. Elejétől végig pökhendi vádaskodás, íróasztal mellett kiagyalt nagyképű kritika és javaslat volt az egész beszéd, még a legalapvetőbb tényeket sem tartotta tiszteletben.

Piecket, aki általában mindig hajlandó volt másokat türelmesen meghallgatni, néhányszor már-már elhagyta a béketűrés. Vörös volt a haja tövéig, és látszott rajta, hogy nehezére esik féken tartania magát.

Mikor Kantorowicz a végére ért, dermesztően hideg hangon megkérdezte tőle: – Befejezted, Kantorowicz elvtárs? – Kantorowicz idegesen meg-megránduló arccal igent mon-

dott, mire ő hűvösen folytatta: – Nem hittem volna, hogy itt politikai óvodában vagyunk. Az államtudományi és politikai gazdaságtani alapismereteket máshol tanítják. Egy és másról azért persze érdemes elgondolkodni. – És aztán kifakadt. – De feljogosít ez valakit is arra, hogy rágalmazzon és hamis megvilágításban mutassa a dolgokat? Nem érted, Kantorowicz elvtárs, vagy nem akarod megérteni, hogy milyen belső és nemzetközi viszonyok között kell küzdenünk? Hol éltél az elmúlt években? Csak az íróasztalod mellett? Kiktől szerzed be az információidat?

Kantorowicz megszeppenten ült a helyén, mint egy beszekundázott kisdiák, a hősiesség legkisebb jele nélkül – amelyet pedig amolyan modern Michael Kohlhaasként szeretett meglobogtatni –, keze idegesen rángatózott, s arca a sértett ártatlanság és a meg nem értett nagyság maszkját öltötte magára.

Az egyik összejövetelen – 1949 elején lehetett – Grotewohl a „nemzeti díjak" bevezetésének gondolatát ismertette. A párt szükségesnek tartja a művészi alkotás megfelelő módon való méltányolását; nem emlékműveket akarnak állítani, hanem példaképeket.

Vajon kellemetlenül érintette Piecket és Grotewohlt, ha nem találtak egyhangú helyeslésre? Úgy éreztük, hogy az alkotó művészek nem egy tekintetben előnyösebb helyzetben vannak, mint a többi dolgozó polgár. Gyakran azt vettük észre, hogy valamely rendelkezés helyzetünk könnyítése helyett inkább gyanakvást és ellenállást szült.

Valaki közülünk – Langhoff vagy Wolf? – meggondolásra intett: egy ilyen rendelkezés esetleg további idegenkedésre adhat alkalmat; újabb fenntartásokkal számolhatunk, és nagyon megfontolandó, hogy a mostani időben, ily körülmények között, egy önmagában helyes lépés, következményeit tekintve, nem fordul-e önmaga ellentétébe.

Grotewohl elgondolkozott. Úgy látszott, Pieckre is hatot-

tak az érvek, ám amikor megszólalt, ezeket mondta: – Tisztelet-becsület az ellenvetéseknek! De gondolják csak meg: milyen erős még mindig az egyenlősdi iránti követelés! Szabad ennek engednünk? Hol lennénk ma, ha engedtünk volna! Gondolkozzunk csak ezen! És azonkívül is! Az alkotó művészek talán nem érdemlik meg a kitüntetést?

Néhány hétre rá megjelent a törvény a Nemzeti Díjakról. Mi is az tulajdonképpen, amit vezető elvtársakban megnyerőnek, visszataszítónak vagy közömbösnek érzünk? Különös, hogy nemegyszer kiemelkedő vezetői képességük és hosszú közéleti tevékenységük ellenére egyikkel-másikkal nem találunk kontaktust. Az együttérzés fogyatékossága, annak az antennának a hiánya, amely másokat is láthatóvá sőt hallhatóvá tesz, nemcsak a saját hangját? A fárasztó viták, a nagy egységekben való gondolkodás következtében elsatnyulnak az emberi tulajdonságok? A szükségszerűségek légkörében elhidegszik az emberi melegség? Elkopik az egyszerű szavak, a te és mi, a köznapi dolgok iránti fogékonyság?

Wilhelm Pieck egy olyan kor fia volt, amely nekünk, fiataloknak, már történelemmé vált. Mégis milyen könnyűvé tudta tenni mindannyiunk számára, hogy közeledjünk hozzá! Jóságos arca, mindig nevetésre kész szája sugározta a barátságot, világos, az öregkorral egyre világítóbb szeme szinte elvárta az egyenes, nyílt beszédet.

Egy ízben, mikor úgy láttam, hogy minden elképzelhető igyekezetem ellenére mégsem kapom meg külföldi rokonaim beutazási engedélyét, az egyik összejövetel végén hozzá fordultam. Ahogy rám nézett és várakozóan mosolygott, már meg is oldotta a nyelvemet, megkönnyítette a kérésem előadását. Aztán bólintott, s értésemre adta, hogy minden el lesz intézve: egy hét múlva forduljak Anton Ackermannhoz, aki abban az időben a külügyminisztériumban volt államtitkár.

Néhány nap múlva felkerestem Anton Ackermannt, akit még Spanyolországból ismertem. Jó tanítónk, megértő baj-

társunk volt. Rám támadt, hogy én mit gondolok . . . Hogy szabad az öreget ilyen piszlicsár üggyel háborgatni . . . Mintha nem fordulhattam volna közvetlenül hozzá is . . . – No, akkor mondd csak a nevet, címet, a látogatás tartamát! . . .

Pozitívan oldódott meg minden.

Hónapok múlva a kiadó épületében voltam; mindenütt izgalom és idegesség, a folyosók fordulóiban széles vállú férfiak.

Mikor fel akartam menni a lépcsőn, feltartóztattak, és oldalra irányítottak. De aztán lecsillapították a felháborodásomat: az öreg van itt, meglátogatja a kiadót!

Míg le nem jött a lépcsőn, a sarokban álltam, de mikor észrevett, megállt, és magához intett.

– Nos, Claudius elvtárs, mi van az irodalommal? – kérdezte. Válaszolni sem tudtam, máris folytatta: – Elintéződött a vendéged beutazása?

– Már régen haza is utazott – feleltem –, én meg elmulasztottam, hogy megköszönjem neked.

– Megköszönni? . . . Minek? – nevetett jóízűen. – Ami természetes, azt nem kell megköszönni.

Még mélyebb benyomást tett rám egy másik, vele kapcsolatos élményem. Dramatizáltam „A kuvik éjszakája" című novellámat. Sok különböző kellemetlenség ellenére a darab bizonyos közönségsikert aratott, sőt eléggé érettnek találtatott arra, hogy a színházi hetek alkalmával bemutassák a berlini Deutsches Theaterben is. Pieck, aki nem mulasztott volna el egyetlen bemutató előadást sem, ugyancsak jelen volt. Az előadás nem volt jó. A színészek idegeskedtek, el-eltévesztették a szöveget, még egyes kellékekről is megfeledkeztek. Udvarias taps volt, több semmi.

Elmenőben azonban Pieck félrevont, és némi szemrehányással a hangjában így szólt: – Nem volt éppen rossz . . . De miért kellett bedobni ezt a patetikus befejezést? Mire jó az? Amit az elejétől elmulasztottál, azt úgysem tudod vele behozni!

... Tél vége volt. Tépelődve ültem az íróasztalnál, és úgy éreztem, nem haladok a munkával. Száraznak, mesterkéltnek tűntek a hőseim, és a cselekmény mintha előregyártott elemekből lett volna konstruálva, nem az eleven élet példája nyomán. Elbizonytalanodtam, a már elkészült kéziratrészben a kellő nagyvonalúságot hiányoltam. Pedig nem éppen az ragadott meg a gyárban?

Időnként azzal a gondolattal foglalkoztam, hogy elviszem a félig kész kéziratot a kiadóba, véleményt kérek róla még akkor is, ha megsemmisítő lesz. Titokban azonban segítséget vártam.

Ehhez jött egy személyes gond is. Anyám egy igen hűvös levélben közölte velem, hogy apám át akar jönni látogatóba. Apám, aki minden veszekedés, családi perpatvar közepette is meg tudta őrizni a maga csöndes szívélyességét. Anyám viszont hidegen viselkedett. Ma már mindent megértek. Nyilván nagyon mélyen érintette, hogy a gyereket nem keresztelttettük meg, hogy „Isten nélkül" nőtt fel, neki meg megtiltottuk, hogy magával vigye a templomba.

Anyám templomjárását, Istenbe és a túlvilágba vetett hitét éveken át formalitásnak tekintettem, olyan teljesítendő kötelességnek, ami előfeltétele a halál utáni üdvözülésnek. Most már azonban belátom, hogy az ő keserves életének minden szenvedése közepette ez volt az egyetlen támasza: – gyermeteg hit, nem kétséges – de ez segített neki mindent elviselni.

Apám beutazásának formalitásait sikerült minden különösebb nehézség nélkül elintéznem. Hogy megkönnyítsem az utazását, elébe mentem Marienbornba. Ugyanakkor – de ezt saját magamnak se akartam bevallani – értésére akartam adni azt is: látod, milyen jól megy nekem? Autóm is van, nincs itt hiba! Ne félj semmit!

A beérkező vonatból dőltek az emberek, sietve tolongtak az ellenőrző fülkékhez, elképesztő terhek – bőröndök, dobozok, csomagok – sokasága alatt görnyedve. Úgy látszott,

mintha mindenki első akart volna lenni. A sietős, izgatott, veszekedő, kiabáló tömeg zűrzavarában egyszerre csak megláttam apám sovány alakját; állt, és csodálkozva, méltatlankodva csóválta ősz fejét.

Mikor beültünk az autóba, elfogott az öröm: mintha csak tegnap váltunk volna el egymástól! Hófoltok fehérlettek még a földeken, a bokrok és a fák nyirkosak voltak, ólmosan, komoran borult fölénk az ég. Mit is mondhattunk volna? Elég volt egymást mellett ülni és érezni, hogy nem lettünk idegenek. Az autópálya melletti vendéglőben ebédeltünk. Apám kicsomagolta a vajas kenyerét, ahogy egész életében megszokta. Nem akart rendelni. – Ilyen árakon? Ki van zárva! Ki tudja azt megfizetni? – Gyanakodva nézett körül a teljesen foglalt asztalok, az emberek felé; nem nagyon nyerhették meg a tetszését. Munkások akkoriban még nemigen vették igénybe az autópálya melletti pihenőhelyeket. Nem tudtam rossz néven venni tőle. Végül mégis rendelt valamit, de ízleni nem ízlett neki.

Ha a következő napokban be akartam ugrani vele a vendéglőbe egy pohár sörre, mindig megkérdezte: mennyibe kerül; mikor cigarettára gyújtott, láttam rajta, minden füstkarikára úgy néz, mintha aranyból lenne. Egyik nap elvittem Berlinbe. Az utcákat járva megkérdezte: – Ki fogja ezt mind megint felépíteni?

A Sztálin-alléra mentem vele; ott már tető alatt álltak az első magas épületek. Gondoltam, ez majd hatással lesz rá és kicsit fékezi a morgolódását. Nézett föl a homlokzatokra egy árva szó nélkül, nem tudtam belőle semmiféle megnyilatkozást kicsalni. Bementünk az egyik éppen frissen vakolt szobába; mindent alaposan végignézett, aztán rosszallóan megjegyezte: – Azt mondod, magatoknak dolgoztok! Ilyen csámpásan húzza fel a falat, aki magának dolgozik? Nézd meg ezeket a fészkeket a vakolatban... Micsoda kőművesek ezek?

Szakmunkásbecsületében érezte magát sértve a gyatra kőműves- és vakolómunkától.

Néhány nappal később, éjszaka, egy üveg szovjet konyak mellett üldögéltünk. – Ha Oroszországban ilyen jó lenne minden – mondta –, akkor még el lehetne viselni a forradalmat. Majd hirtelen megkérdezte: – Mért nem nyughatsz végre? Ott maradhattál volna a szülőföldeden!

Megpróbáltam megmagyarázni neki, hogy számomra lehetetlen odaát élni, már-már úgy éreztem ott magam, mint az emigrációban, és mint író sem tudtam meglenni. Mit jelent az, hogy szülőföld? Ő is elhagyta a faluját, ott telepedett le, ahol munkára és kenyérre talált. Itt, nálunk, a köztársaságban, minden úgy megy, ahogy elképzeltem magamnak: a gyárakat kisajátítottuk, a junkereket is, és most igyekszünk a magunk kedve szerint berendezkedni, én pedig ehhez az írói munkámmal járulok hozzá.

De ez nem tett rá semmilyen hatást. Maga elé nézett, és végül csak ennyit mondott: – Otthon is dolgozhattál volna mint kőműves!

Mit mondhattam volna erre? Beértem annyival, hogy úgysem értene meg soha. Hogy is érthetne meg? Túlságosan különbözőre sikerültünk, nagyon messzire kerültünk egymástól.

Aggodalom árnyékolta a vonásait, sovány, szikár arca mintha kőből lett volna faragva. Szürke hályogtól fátyolos szeme kitért a tekintetem elől.

Csend volt a szobában, mindketten szótlanul, fáradtan ültünk. – Azt hiszed – szólalt meg hirtelen, mielőtt felálltunk volna –, így marad nálatok minden? Persze, amíg itt vannak az oroszok . . . De mi lesz azután? Megint el kell majd menned Németországból . . . És akkor?

Nem vette jó néven, hogy nevettem az aggályain, gúnyosnak, sértőnek érezhette, mert az üvegért nyúlt és töltött magának. Pedig engem mélyen meghatott a gondoskodása, amelyet sohasem éreztem olyan világosan, mint azokban a napok-

ban. Ittunk tovább, és nekem a vándoréveim jutottak eszembe, mikor lerongyolódva jöttem haza, és az emberek gúnyos pillantásokat és megvető megjegyzéseket váltottak a hátam mögött.

Anyám akkoriban alig mert az emberek közé menni, apám azonban a legnagyobb lelki nyugalommal járt a munkába. Később mesélték nekem, hogy egy kollégája – Luckenbach volt-e vagy más, nem tudom – ebédszünetben megszólította. – A fiad . . . egy csavargó . . . Dolgozni, azt tud, de mi lett belőle? . . . Előre lehetett látni. Csavarog a nagyvilágban . . . aztán . . .

Apám pedig – amint mondják – felfortyant, és el tudom képzelni, hogy nézett ki. Biztosan úgy, mint gyermekkoromban, akkor este, mikor a katolikus pap a konyhánkba jött és apám kidobta: holtsápadt volt, az ajka remegett, a hangja meg mint a repedt fazék.

– Mi közöd hozzá! – kiáltott rá. – Törődj a magad imádkozó aprószentjével, a nagyságos fiacskáddal, akinek mi, prolik, nem vagyunk elég finomak. Hagyd békén a fiamat! Elment világot látni és elmegy még máskor is . . . Neki van igaza!

És aznap éjjel a potsdami lakásomon, iszogatás közben hirtelen rájöttem, hogy az irántam való gondja hozta ide. Tudni akarta, mi van velünk, hogy megy a sorom. Pedig én akkor már negyven voltam, ő meg a hatvanötödik születésnapjára készült.

Mikor hazautazott, ismét munkához láttam. De elfogott a nyugtalanság, és minthogy szeretek autózni, kocsiba ültem, s keresztül-kasul száguldoztam az országban. Jobban éreztem magam attól, hogy a fülem mellett éreztem a szél süvítését, és a nyugalmam is visszatért. Mikor aztán megint az írógépnél ültem, már hidegebb fejjel, elkezdtem töprengeni, hogy miféle emberek is azok, akiket a gyárban megismertem és akiknek most megpróbálok második életet adni.

Vajon a regényemben nem ütköznek-e ki túlságosan az irodalmi példaképek? – Ezen rágódtam. Hiteles ez az alkotás, hitelesek a figurák, egyszerien és félreismerhetetlenül az „itt és most" szülöttei?

Fogtam a kéziratot, és bevittem a kiadóba. – Olvassátok el, nézzétek meg alaposan, megakadtam vele. – Hozzátehettem volna még: bátorítás nélkül nem tudok továbbmenni.

Mosolyogtak, de amilyen gyanakvó vagyok mindennel és mindenkivel szemben, úgy láttam, mintha gúny is megbújt volna a szájak szögletében.

Hetekig nem hallatszott semmi.

Több ízben is sürgettem a vitát. Végre alkalmat adtak rá. Szűk, telefüstölt helyiség, a falakon könyvek és reprodukciók, egy vázában fonnyadt virág. Négy-öt arc, mindegyik mintha bíró volna. Leültem, és minthogy a székem a többiekével szemben volt, szinte a vádlottak padján éreztem magam. Köhécselés, egy félrenéző arc, a cigaretta füstjében egy lány zavart mosolya.

Feszélyező kérdések: – Hogy haladsz a munkával? Hogy érzed magad? Ha valamivel tudnánk segíteni . . . Vagy szükséged volna valamire? Talán előleget? . . .

– Kezdjük már el! – mondtam végül nyersen, mert alig bírtam elviselni a várakozást. A kéziratom az asztalon hevert.

Végül megszólalt a kiadó vezetője, egy idősebb elvtársnő:

– Claudius elvtárs . . . Nagyon komolyan foglalkoztunk a kéziratoddal. Elolvasta az egész lektorátus, hosszan megvitattuk, és közös álláspontra jutottunk.

Elöntötte a vér az agyamat. De igyekeztem uralkodni magamon.

Egy férfi vette át a szót; nem kevésbé izgatott volt, mint én, és nem kevésbé igyekezett nyugalmat erőltetni magára:

– Nos, Claudius elvtárs, már maga a cím! . . . „Emberek a mi oldalunkon!" Bizonyára azt kívánja kifejezni, hogy menynyire átlagos, hétköznapi az az ember, akit te itt megpróbálsz

lefesteni. Vagyis nyilvánvalóan azt próbálod bizonyítani, hogy bárki más is rendelkezhet ugyanilyen cselekvőképességgel. No de nem mond az ellent a pozitív hősről alkotott felfogásunknak? És így megy ez végig az egész könyvön. Például ez a Hans Aehre mit csinál? Valami különöset? Nem mondhatnám! És miféle gyengeségei vannak, úgy értem, milyenekkel ruháztad fel! Szeret meginni egy-egy pohár pálinkát. Nem ösztönöz majd erre másokat is? Aztán . . . igen, az egyik jelenetben megfogja a felesége mellét . . . Mire jó ez? És a jelenet a festővel meg a meztelen nővel az ágyban . . . Ezek volnának azok a példaképek, amelyek pozitív irányban hatnak az olvasóra? Aztán meg . . . – Itt már végképp elhagyta a bátorsága, és éppoly segélykérően tekintett körül, mint jómagam. Hová kerültem? Megpróbáltam lenyelni a dühömet. De nem megmondták, hogy a közös véleményük, amit ez itt előadott?

– Nézd, Eduard – szólalt meg az ifjú lektor hölgy –, véleményem szerint . . . Véleményünk szerint . . . – megszívta a cigarettáját, mintha annak a füstjéből meríthetne erőt és nyugalmat – lefestesz itt egy-két FDJ-istát is . . . Egyszerűen nem értelek. Ezek a szervezett ifjúmunkások cigarettáznak, ha jól emlékszem, még isznak is, márpedig morális szempontból . . .

Letette a cigarettát a hamutartóba. A felszálló füst dicsfényt vont a szőke fürtjei köré. Én azonban határozottan megkönnyebbültem és magamban nevetnem kellett. Észrevették vajon?

– No és a párttitkár . . . Hát nem érted? Akik elolvassák a könyvet, azt fogják hinni, hogy a párttitkárok általában rosszszak, nem érnek semmit, és ezt az egész pártra vonatkoztatják majd. Igen, mi úgy véljük . . . Nem, meg vagyunk róla győződve, hogy a te könyved egy pártellenes könyv.

Ezt a kijelentését minden valószínűség szerint ágyúlövésnek szánta, amitől majd megsemmisülök. De én csak egy játékpisztoly ravaszának ciripelő csattanását hallottam. Végre

nyugodtan és megkönnyebbülten fölnevettem. Elképedve, zavartan bámultak rám.

Mit kellett volna tennem? Vitába szállni? Lett volna értelme? De én megpróbáltam mégis. Lehet, hogy az érveim nem voltak elég meggyőzőek. Ők sem látszottak egységesnek, mindazonáltal falba ütköztem, nem tudtam áttörni rajta.

– Nos, ha egyszer így állunk . . . – mondtam hirtelen, mikor kifogytam az érvekből. – Nem tetszik nektek a kéziratom. Erről nem tehet. De ti sem nyertétek meg az ő tetszését. Mit lehet tenni? Azt hiszem, csak egyet: meg kell válnunk egymástól!

Nem emlékszem, volt-e nagy felháborodás, utólag azonban úgy rémlik, hogy én nagyon nyugodt voltam és szentül elszántam magam a kiadóval való szakításra. Nagyon különböző felfogást vallottunk az irodalomról. Ugyanakkor azzal is tisztában voltam, hogy magamnak kell megbirkóznom a problémámmal. Magamhoz vettem a kéziratot.

– Claudius elvtárs! . . . – förmedt rám egy hideg hang. – Te elvtárs vagy! . . . Szerződést kötöttél velünk, ezért úgy kell írnod, ahogy mi kívánjuk!

Ha nem lett volna minden ilyen nevetséges, ilyen gyerekes, a lektorok érvelése ennyire elképzelhetetlenül naiv, meg lehetett volna kísérelni a további eszmecserét. De így?

Vettem a kéziratot, és köszönés nélkül távoztam.

Alig voltam képes mindazt nyugodtan átgondolni, ami ebben az órában rám szakadt, és ilyen állapotban próbáltam tovább dolgozni. Nem zárkóztam el túl korán a kritika elől, nem szigeteltem el magam? Ezen töprengtem újra meg újra.

Ki ismerte az életet, ők vagy én? Elegendő lehetőséget ad a lektori íróasztal a szerte zajló események helyes értékeléséhez? De talán nem íróasztalnál ülök én is és ablakon át nézem az utcát éppúgy begubózva, mint a többiek? Tudtam én is a szubjektív élmény esetlegességéről, de azt is tudtam, hogy az író e szubjektív élménye nélkül egy sor sem kerülne papírra.

Hol az azonosság az élet objektív valósága és ama művészi valóság között, melyet az író – az élet által köszörült lencséje jóvoltából – száz és ezer képből alkotott? Ez az azonosság csak az alkotás legszerencsésebb pillanataiban jön létre?

Mélységesen sajnáltam már, hogy ezzel a könyvvel nem a Volk und Welt kiadóhoz mentem. Bántam már, hogy otthagytam a vállalatot. Most nagyon hiányoztak a termékeny beszélgetések és viták, a minden különösebb teketória nélkül nyújtott megértő segítség. Kíméletlenek voltunk minden gyengeséggel, pongyolasággal szemben, együtt irtottuk a gyomot, ahol csak felütötte a fejét. Marianne Dreifuss igaz barátsággal, meleg emberséggel, ám ugyanakkor kemény kézzel bánt minden tehetséggel, és éppen ezért ébresztett mindig bizalmat. Miért is mentem el tőlük?

Elvittem a kéziratot a kiadóba; megjártam a magam Canossáját. Barátságosan mosolyogtak, és Bruno Petersen fölényes nyugalma is megkönnyítette a dolgomat. Elmondtam neki mindent, ő pedig megígérte, hogy néhány napon belül elolvastatja a kéziratot és közli velem az elfogadásról vagy elutasításról szóló döntést. Négy keserves napot éltem át. A kéziratba bele se mertem nézni.

Három nap múlva már felhívtak: úgy döntöttek, hogy hozzák a könyvet. – Mikor leszek vele kész? Mire van szükségem, hogy nyugodtan dolgozhassam? Előlegre? Nem? Hát akkor mire? – Másra, mint erre a biztatásra, nem volt szükségem. Mint aki megvadult, olyan lázas munkába kezdtem. Ha az íróasztalom mellől kinéztem az ablakon, alattam Potsdamot láttam, a tavakat, az elpusztult kastélyt, a régi városháza romjait. Az első napsugarak csillogtak a Havel vízén, kezdett melegebb lenni. Több mint száz oldalt kellett még megírnom ahhoz, hogy kimondhassam: tessék, kész vagyok! De jutott már belőle folytatásos közlésre. Egy újság elkérte az egész kéziratot. Mikor egy-egy fejezetet nyomdakész állapotba hoztam, azon melegében ment a szedőterembe.

Fáradtságon, kétségeken és szkepticizmuson a konyak segített át. Mire az egész könyv elkészült, úgy éreztem magam, mint egy léggömb, amelyből kiszállt minden levegő. Autóba ültem, és elindultam cél nélkül: egyik városban egy napot, a másikban többet töltöttem. Szörnyű félelmem a kész könyvtől utcáról utcára űzött. Valamelyest nyugodtabb lettem, mikor az első kiadást napok alatt elkapkodták, és még inkább megnyugodtam, mikor a köztársaság kikiáltásának évfordulója alkalmából rendezett fogadáson odajött hozzám J. R. Becher és ezt mondta: – Nyugodt lehetsz. Jó könyv lett belőle. Az adott körülmények között egyikünk sem írhatta volna meg jobban!

Ugyanakkor könyvem nagy sikere gyanakvóvá is tett, fenntartásokkal tekintettem a saját alkotásomra. Megrohantak, korunkat megvilágító regénytémákat ajánlottak, de fáradt voltam, kimerültem. Inkább riportokat írtam, meg kisebb-nagyobb cikkeket.

Ebben az időben keresett fel a potsdami színház a javaslatával, hogy dramatizáljam „A kuvik éjszakája" című novellámat. Ráálltam, s ezzel magam tettem ki magamat a nagy nyilvánosság tüzének. Közben nem vettem észre, hogy ami jó volt olvasmánynak, azt csak félig-meddig alakítottam át a színház igényeihez.

Közeledett a bemutató napja. Bosszúság akadt elég, egy-két ingerült jelenet is. Nem sokkal a premier előtt meg kellett változtatni a szereposztást, és azonkívül úgy vettem észre, a szöveg sem fekszik a színészeknek.

Apám és anyám mellettem ült a nézőtéren. Apám talán első ízben látott életében színielőadást.

Kissé ironikus mosoly játszott az ajka körül, és az volt az érzésem, hogy miközben átadja magát a cselekménynek, valami másra gondol. Mi lehetett az? Az utóbbi hónapokban áttetszővé vált bőre vékonyan feszült az arcára, s a szeme szinte

színtelen volt. Néha magamon éreztem a tekintetét, egy-egy megdöbbent, csodálkozó pillantását. Mi motoszkált a fejében?

Anyám azonban egyre büszkébben terpeszkedett el a székén, és az volt az érzésem, szerette volna, ha mindenki látja, hogy ő az anyám.

A darab kedvező fogadtatása ellenére sem éreztem jól magam, és megértettem, valójában miről van szó: bár tapsban és elismerő nyilatkozatokban nem volt hiány, a darabom megbukott. Egy kivételes rendezés talán elsimíthatta volna a dramaturgiai hibákat, jobb színészek talán elfogadhatóvá tehették volna a dialógusok plakátszerűségét, de hogy effélére szükség lett volna, már ez egymagában világosan feltárta a darab gyengeségeit. Azért megünnepeltük. Kiadósan ettünk és ittunk, minden üveg kiürült. Én azonban, úgy emlékszem, harapós és támadó kedvemben voltam. Minden jó szó, minden hízelgés csak fokozta agresszivitásomat.

Apám rosszallóan nézett rám. Nem szerette a vitát, a veszekedést. Anyám viszont inkább még szította a tüzet és kötekedett: – Hallgass már el! . . . – És mikor ez nem használt, tovább folytatta:

– Ez a Claudius . . . sok mindent tudnék róla mondani . . .

Apám rá is rosszalló pillantást vetett, de ő nem hagyta magát.

– Egy szép napon megérkezik haza . . . Tudja, mikor belép a konyhába, majd hanyatt esem. Hogy nézett ki! Egész nyáron Svájcban dolgozott és jól keresett, de ahogy kinézett . . . Még elképzelni sem lehet. Fényesre koptatott bársonyruhában volt, meg nagy kalapban, és a cipője! Valami ócskásnál vette, túl nagy volt neki. A fülében karika . . . meg tetoválva volt. Jaj, hogy sírtam. Akkor kimentem, fogtam az apja egyik öltönyét, és a sógorommal átalakíttattam neki. Mit gondolhattak az emberek? . . . Most meg! . . .

Biztosan nem értette, miért nevet mindenki, még én is. Én ugyanis emlékeztem rá, hogy néhány hét múlva beléptem a kommunista pártba, és ott voltam minden fölvonuláson.

Fölemeltem a poharamat, ránevettem, meg apámra is, és azt mondtam: – Igyunk! Igyunk az anyám egészségére! . . .

Mindenki koccintott vele, ő pedig nagyon jól érezte magát. Jól éreztem magam én is, mert most már nem tudtam rá haragudni.

Tartalom

A hajnal fényei [5]
A múlt [29]
Táj romokkal [47]
A múlt [70]
Huzavona a végtelenségig [75]
A múlt [91]
Az aranyborjú születése [107]
A múlt [130]
Nincs visszaút [157]
A múlt [187]
Úton, de hova? [205]
A múlt [231]
A valóság reménye [262]
Mi a valóság? [305]

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Réz Miklósné. A borító, a kötésterv és a tipográfia Rudas László munkája. Műszaki vezető Szécsi Andor. A szedést 1973. VII. 6-án kezdték meg. Megjelent 1973. XII. 10-én, 10 000 példányban. Terjedelme 17,2 (A/5) ív. PL — 178—I—7376.

73.2441 Atheneaum Nyomda, Budapest — Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

képei, mindig a jelen egy-egy konkrét eseményének kapcsán, illetve apropóján, de egyszersmind egymással is összefüggő és folyamatos eseménysort alkotva.

A számos, nagy feszültséggel teli jelenet közül a legmegrázóbb és legmeghatóbb 1945. május elseje megünneplése Moszkvában: Claudius, egy német írócsoport tagjaként, egyik társával együtt szovjet emberek között kívánja megünnepelni az ünnepet. A család, amely hajlandó fogadni a németeket, először nagy idegenkedéssel, sőt ellenséges érzéssel fogadja őket: még nagyon frissek a sebek, amelyeket a nácik okoztak, és hajlamosak rá, hogy minden németet egy kalap alá vegyenek. Hanem amikor Claudius spanyol polgárháborús élményeiről beszél a családnak, hamarosan megváltozik a légkör, feloldódnak a vendéglátók, s barátnak, elvtársnak, testvérnek szólítják a röviddel előbb még gyűlölt németet . . .